

**Министерство образования и науки Украины
Славянский государственный педагогический университет**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И
ПРИКЛАДНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
РУССКОЙ ФИЛОЛОГИИ**

**Научно-методический сборник
(Выпуск XVII. Часть 1)**

Утверждено
на заседании ученого совета СГПУ.
Протокол № 4 от 27.11.2008 г.

Славянск – 2009

Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XVII. Часть 1 / отв. ред. В.А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2009. – 256 с.

ISBN 5-7763-4464-6

Рассматриваются актуальные вопросы русского, украинского и общего языкознания и литературоведения, методики преподавания языка и литературы в педагогическом вузе и общеобразовательной школе.

Сборник предназначен для научных работников, преподавателей педагогических вузов, учителей, аспирантов, студентов.

Выпуск подготовлен по материалам научных исследований преподавателей и аспирантов СГПУ, вузов Украины и других стран.

Редакционная коллегия:

В.А. Глущенко – доктор филологических наук, профессор – отв. ред. (Славянский государственный педагогический университет);

Г.Ф. Гаврилова – доктор филологических наук, профессор (Педагогический институт Южного федерального университета, г. Ростов-на-Дону);

И.Н. Казаков – кандидат филологических наук, доцент (Славянский государственный педагогический университет);

В.М. Калинин – доктор филологических наук, профессор (Донецкий национальный медицинский университет им. М. Горького);

Н.П. Матвеева – доктор филологических наук, профессор (Николаевский государственный гуманитарный университет им. Петра Могилы);

Н.М. Маторина – кандидат филологических наук, доцент (Славянский государственный педагогический университет);

А.А. Нестеренко – доктор филологических наук, профессор (Витебский государственный университет им. П.М. Машерова);

Е.С. Отин – доктор филологических наук, профессор (Донецкий национальный университет).

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Глущенко В. А., Бабак А. В.

(г. Славянск)

ХРОНОЛОГИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ И ИХ СИСТЕМНО СВЯЗАННЫХ СОВОКУПНОСТЕЙ В ТРУДАХ УЧЕНЫХ МОСКОВСКОЙ ШКОЛЫ

В начале XIX в. лингвистика поставила едва ли не единой своей задачей изучение истории языка. Полтора века назад Г. Курциус писал, что история есть ничто без хронологии и связанной с ней периодизации; без хронологии история языка остается конгломератом отдельных фактов, а сами эти факты не будут достоверными. В формуле фонетического закона как нигде лучше отражена пространственно-временная связь звуковых процессов.

Данной проблемой занимался Ф. М. Березин [1], более полно проблема использования приема хронологизации учеными Московской школы освещена в монографии В. А. Глущенко [5]. Но эти работы рассматривают особенности использования приема хронологизации попутно, отдельных специальных работ по данной проблеме нет, что и предопределяет актуальность данного исследования.

Целью статьи является раскрытие особенностей использования приема хронологизации учеными Московской лингвистической школы (привлекаются работы Ф. Ф. Фортунатова, А. А. Шахматова, Н. Н. Дурново, Е. Ф. Будде, С. М. Кульбакина) в сопоставлении с исследованиями их современников. Достижение этой цели предполагает решение таких задач: 1) рассмотрение особенностей использования приема абсолютной хронологизации учеными Московской школы и их современниками и 2) анализ специфики использования приема относительной хронологизации.

Наличие исторической перспективы в трудах ученых Московской школы проявилось, в частности, в том значительном внимании, которое они уделяли вопросу пространственно-временной соотносительности языковых фактов прошлого. Представители школы, в частности А. А. Шахматов, неоднократно подчеркивали важность приема хронологизации [14, с. 35; 15, с. 148]. «Хронологическое рассмотрение видоизменений языка на протяжении его жизни (употребления), – писал Е. Ф. Будде, – и составляет содержание науки истории языка» [2, с. 29].

Особенности хронологизации в работах ученых Московской школы и их современников связаны с приоритетностью того или иного источника изучения истории языка. Позиции ученых Московской школы и представителей «исторического» метода (А. И. Соболевского, Н. М. Каринского, А. Е. Крымского) здесь не совпадали [5, с. 136]. Это наиболее выразительно отразилось в работах А. А. Шахматова и А. И. Соболевского.

В вопросах хронологизации А. И. Соболевский стоял на традиционных позициях. Традиционность проявилась в том, что он, отдавая предпочтение абсолютной хронологизации, датировал те или иные изменения в языке почти исключительно по древним письменным памятникам, нередко ограничиваясь лишь указанием на первые фиксации в рукописях. Так, в связи с отвердением *p* в «смоленско-полоцком говоре» А. И. Соболевский отмечает, что оно отражено в памятниках конца XIV в. – начала XV в. [11, с. 22], однако вопроса о времени возникновения указанного явления ученый не ставит. Обратившись к хронологии аканья, А. И. Соболевский указывает, что «первые следы аканья в памятниках относятся лишь к XIV в.» [10, с. 76]. Ученый уделял много внимания времени отражения тех или иных явлений в памятниках; так, в связи с увеличением случаев аканья в рукописях XV – XVI вв. А. И. Соболевский пришел к выводу, что «аканье и связанные с ним звуковые явления в XV – XVI вв. имели уже значительные размеры, близкие к размерам современного аканья» [там же, с. 80].

Таким образом, здесь можно говорить об отождествлении А. И. Соболевским времени возникновения фонетических явлений со временем их отражения в памятниках. В связи с этим, в частности с хронологизацией аканья и «перехода *y* в *ѵ*» [там же, с. 122] в работах А. И. Соболевского, В. В. Виноградов писал: «Прежде всего на почве отождествления буквы со звуком неосознанно создавалась склонность строить заключения о хронологии фонетических процессов по их графическим проявлениям» [4, с. 187]. В. В. Виноградов отмечал [там же, с. 187 – 188], что подобным образом устанавливается хронология различных процессов в работах других языковедов начала XX в.: у Д. К. Зеленина – прогрессивного ассимилятивного смягчения *k* в русских говорах [7, с. 20 – 22, 376, 426], у Л. Л. Васильева – перехода *e* > *o* после мягких согласных (кроме шипящих и *ц*) в русском языке [3, с. 212], у А. Е. Крымского – ряда звуковых явлений украинского языка [8].

С этим связана важная особенность абсолютной хронологизации у А. И. Соболевского и других историков языка,

которые устанавливали хронологию фонетических явлений путем обращения к памятникам: большинство явлений датировались сравнительно поздним временем (после возникновения у восточных славян письменности) [5, с. 137].

Такой подход вызвал критику А. А. Шахматова [13, с. 144 – 147], обусловленную иным пониманием приема хронологизации, которое шло от Ф. Ф. Фортунатова и было органически связано с особенностями сравнительно-исторического метода в трудах ученых Московской школы.

Согласно А. А. Шахматову, отражение тех или иных фонетических явлений в памятниках имеет во многом случайный характер. Это касается, в частности, первых фиксаций [там же, с. 144]. Недостаточное количество памятников, особенно древнейших, ограниченность графических средств, консерватизм, преемственность письма – все это не способствует отражению в памятниках древних явлений [15, с. 337]. Таким образом, и в вопросах хронологизации памятники как источник изучения истории языка казались А. А. Шахматову ненадежными. В связи с этим он писал: «Письменные памятники ни в коем случае не могут служить бесспорными показателями хронологии звуковых явлений; так, например, памятниками аканье засвидетельствовано, в очень слабой притом степени, не ранее как в XIV в., а между тем связь южновеликорусского и белорусского аканья ведет неминуемо к утверждению, что это явление более древнее» [там же, с. 338].

Признавая значение памятников для хронологизации языковых процессов, А. А. Шахматов отдавал бесспорное преимущество другому источнику – современным диалектным данным. Они дают возможность устанавливать относительную хронологию, которая в работах А. А. Шахматова и других представителей Московской школы явно преобладает над абсолютной [5, с. 137].

Как отмечает В. К. Журавлев, важным открытием сравнительно-исторического языкознания 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. стало положение о том, что для истории языковых явлений более важной является не абсолютная, а относительная хронология. Ориентация историков языка на относительную хронологию следует из основного постулата младограмматиков: фонетический процесс происходит в четко определенном фонетическом окружении, на определенном этапе развития данного языка, на ограниченной территории. Сопоставление фонетических позиций и дает возможность установить относительную хронологию языковых явлений [3].

Большое теоретическое и практическое значение имело

формулирование И. А. Бодуэном де Куртенэ принципов относительной хронологии.

В частности, ученик И. А. Бодуэна де Куртенэ В. А. Богородицкий дал относительную хронологию основных фонетических процессов общеславянского и «общерусского» языков, большое внимание относительной хронологии в общеславянском языке уделил Г. А. Ильинский.

В качестве примера блестящего применения приема относительной хронологизации в рамках внешней реконструкции обычно приводят установление Ф. Ф. Фортунатовым [12, с. 398] последовательности осуществления первой и второй палатализаций заднеязычных в общеславянском языке. Это стало важным ориентиром для учеников Ф. Ф. Фортунатова, в частности для С. М. Кульбакина, который, рассматривая «одно из древнейших явлений праславянской эпохи», переход $s > x$, устанавливает более поздние явления, среди которых также определяет относительную хронологию. Однако возможности внешней реконструкции были ограничены, а к реконструкции внутренней ученые Московской школы обращались лишь спорадически.

Сравнивая данные современных славянских языков в совокупности их говоров, А. А. Шахматов устанавливает более и менее древние фонетические явления. Особенность такой хронологизации, как отмечает В. К. Журавлев, заключается в том, что хронологическую иерархию языковых явлений и процессов по данным внешней реконструкции воссоздают в соответствии с определенными «коленами» родословного дерева. Подавляющее большинство явлений, общих для родственных языков, принадлежит к праязыковому состоянию; специфические черты являются поздней инновацией. Такая разновидность относительной хронологии характерна для ранних этапов развития компаративистики [6, с. 477].

Теоретические высказывания и практические исследования А. А. Шахматова свидетельствуют, что он стоял именно на таких позициях. В частности, А. А. Шахматов писал: «В области звуков нельзя назвать ни одного такого явления, общего всем русским наречиям, поднаречиям, говорам, которое не восходило бы к эпохе доисторической. Исключением является падение глухих \bar{v} и \bar{b} и замена их в известном положении через o и e » [16, с. V²]. Так, в «общерусском языке» А. А. Шахматов выделял диалектные черты общеславянского происхождения, к которым он относил переход неслогового u в губно-зубной v через степень губно-губного w и взрывного g во фрикативный γ [там же, с. 288 – 296]. Ученый исходил

именно из того, что фонетическое явление значительного распространения обычно бывает также чертой глубокой древности. И хотя такой аргумент имеет лишь относительный вес, гипотеза А. А. Шахматова об общеславянском происхождении γ остается актуальной и в наше время.

Такой подход обусловил значительную архаизацию многих фонетических явлений в трудах А. А. Шахматова (а вслед за ним – и в работах других ученых Московской школы), что противостояло сравнительно поздней датировке у представителей исторического метода, прежде всего у А. И. Соболевского [5, с. 139].

Чтобы убедиться в этом, достаточно выборочно сравнить некоторые хронологии А. И. Соболевского и А. А. Шахматова. Так, согласно А. И. Соболевскому, переход z взрывного во фрикативный согласный в «галицко-волынском наречии» осуществился в XIV в. А. А. Шахматов считал, что переход $g > \gamma$ имел место еще в диалектах общеславянского языка. А. И. Соболевский датировал переход $e > o$ (разной локализации) XII – XIII вв. [10, с. 59]. А. А. Шахматов, приняв положение В. Ягича [17, с. 37] и Ф. Ф. Фортунатова [12, с. 311 – 312] о двух этапах изменения $e > o$ (сначала после шипящих и j , а позднее и после других мягких согласных), вслед за Ф. Ф. Фортунатовым относил первый этап к общеславянскому языку.

Такой характер хронологизации обусловил значительные колебания А. А. Шахматова в датировке некоторых процессов. Так, палатализацию и лабиализацию (лабиовеляризацию) согласных перед гласными переднего и заднего ряда А. А. Шахматов хронологизировал по-разному: в ранних работах он считал этот процесс общерусской инновацией, в более поздних – общеславянской.

Подобным образом хронологизировали фонетические явления и другие ученые Московской школы. В ряде случаев прослеживается стремление давать более позднюю хронологию, чем у А. А. Шахматова. Так, С. М. Кульбакин, рассматривая переход $e > o$ (\ddot{o}), предполагал, что «исходный момент этого изменения относится уже к прарусской эпохе» [5, с. 139]; таким образом, ученый, в отличие от А. А. Шахматова, не хронологизировал указанный переход на общеславянской почве. Согласно Н. Н. Дурново, переход $z > \gamma$ осуществился в южнорусском и восточнорусском наречиях, а не в диалектах общеславянского языка, как считал А. А. Шахматов.

Архаизацию архетипов и фонетических законов, «стремление относить начало разных новых диалектических особенностей к отдаленной эпохе праязыка» современники воспринимали как важную черту Московской школы. Такой же была самооценка самих учеников

Ф. Ф. Фортунатова. «Как истинный последователь фортунатовской школы, А. А. Шахматов склонен переносить начало языковых явлений в праязыковой период: праславянскую или прарусскую эпоху», – отмечал С. М. Кульбакин [9, с. 6]. Поскольку А. А. Шахматов хронологизировал фонетические явления преимущественно древнейшими эпохами, в его интерпретации на почве отдельных (самостоятельных) восточнославянских языков возникло сравнительно небольшое количество фонетических явлений.

Это, конечно, не означает, что всякую черту большого распространения А. А. Шахматов хронологизировал общеславянской или общерусской эпохами. Так, он полемизировал с Е. Ф. Будде, который относил к этим эпохам смешение шипящих и свистящих согласных в касимовских говорах [2]. Согласившись с такой оценкой, Б. М. Ляпунов отметил, что указанная хронология Е. Ф. Будде – «лишь плод слишком неумеренного применения того же метода искания источников современных диалектических различий в праязыках, которым пользовались наши учителя – Фортунатов и Шахматов» [5, с. 140]. В связи с этим можно вспомнить также критику Н. Н. Дурново интерпретации Е. Ф. Будде «казанского» дифтонга *eo* (*зам'еорзну*) как общерусского архетипа [2, с. 87].

Однако ученые Московской школы не ограничивались лишь отнесением тех или иных языковых явлений к определенным «коленам» родословного дерева. В пределах реконструированных территориально-языковых единиц они устанавливали свою иерархию изменений. Так, по мнению А. А. Шахматова, процесс лабиализации (лабиовеляризации) согласных в общеславянском языке осуществился до изменения индоевропейских *ī* и *ĭ* в *у* и *ь* – нелабиализованные гласные среднего ряда [16, с. 60]. Выдвинув положение о том, что «веляризация и лабиализация согласных исчезала в слав[янских] языках постепенно, в разное время в разных говорах и не сразу во всех группах согласных» [там же, с. 62], А. А. Шахматов устанавливает относительную хронологию утраты заднеязычными согласными лабиализованного характера и перехода *гы, кы, хы* > *г'і, к'і, х'і* в восточнославянском ареале. Ученый объясняет этот переход делабиализацией заднеязычных, которая ему непосредственно предшествовала. Поскольку указанный переход происходил относительно поздно и его можно хорошо хронологизировать по памятникам, есть возможность установить и абсолютную хронологию делабиализации заднеязычных: в XII в. в южнорусских [там же, с. 312] и значительно позднее в восточнорусских и севернорусских говорах, «во многих из них – не раньше XIV в.» [там же, с. 311].

Приведенный пример является показательным и в плане объединения разных видов хронологии: где это было возможным (относительно поздних процессов, отраженных в памятниках), ученые Московской школы давали и абсолютную хронологию соответствующих явлений, при этом абсолютную хронологию они обязательно объединяли с относительной.

Уже современники А. А. Шахматова указывали на такую особенность А. А. Шахматова-ученого, как стремление исторически объяснить все, даже самые мелкие диалектные явления. Наш анализ показывает, что это касается и приема хронологизации. Для всех явлений, которые рассматривает А. А. Шахматов, ученый обязательно устанавливает хронологию. В тех случаях, когда возникали сомнения, А. А. Шахматов прямо указывал на них. Так, относительно форм типа укр. *зілля*, блр. *ружжо* А. А. Шахматов предлагает два варианта: или подобные формы возникли в южнорусском наречии и, таким образом, имеют общее происхождение в украинском и белорусском языках, или они развились отдельно на почве украинского и белорусского языков [16, с. 306].

Относя те или иные фонетические явления к определенным «коленам» родословного дерева, ученые Московской школы давали не только относительную, а в определенной степени и абсолютную хронологию языковых изменений. Действительно, в работах учеников Ф. Ф. Фортунатова реконструированные праязыки и наречия имеют достаточно четко очерченные хронологические границы.

Однако осуществленная таким образом относительная и абсолютная хронологизация являются одновременно относительной и абсолютной локализацией тех или иных явлений. Действительно, А. А. Шахматов характеризует, в частности, южнорусское, севернорусское и восточнорусское наречия в территориальном аспекте: ученый устанавливает приблизительную территорию соответствующих «племен» и их взаимное расположение с учетом миграционных процессов [16, с. 330 – 343].

Для научного творчества ученых Московской школы характерно дальнейшее усовершенствование приема генетического оборачивания. Теоретическое обоснование важности этого приема дал Е. Ф. Будде, который отметил, что «*детальное* (здесь и далее курсив Е. Ф. Будде – В. Г., А. Б.) изучение отдельных наречий языка, напр. русского (его диалектология), влечет за собой *неминуемо* более точное представление об эпохе *общерусской*, т. к. дает лингвисту наглядное в наречиях р[усского] языка изображение судьбы общерусских звуковых сочетаний в отдельной жизни этих наречий, а *точное*

воспроизведение эпохи общерусской сближает эту эпоху с более ранними и способствует *точности* воспроизведения более отдаленных эпох жизни языка» [2, с. 58 – 59]. Это связано с консервативностью языка [там же, с. 13].

Ярким примером плодотворного использования приема генетического оборачивания может служить исследование А. А. Шахматовым и Н. Н. Дурново генезиса аканья: разные типы аканья, имеющиеся в современных русских и белорусских говорах, представлены как последовательные стадии единого эволюционного процесса [5, с. 142].

Дальнейшее исследование проблемы возможно при углубленном изучении научных текстов компаративистов других лингвистических школ, в частности Казанской и Лейпцигской.

ЛИТЕРАТУРА

1. Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX вв. / отв ред. Ф. П. Филин / Березин Федор Михайлович. – М. : Наука, 1976. – 367 с.
2. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка / Будде Е. Ф. – 2-е изд. – Казань, 1913. – 364 с.
3. Васильев Л. Л. К истории звука **h** в московском говоре XIV – XVII вв. / Васильев Л. Л. // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1905. – Т. 10. Кн. 2. – С. 177 – 227.
4. Виноградов В. В. Методы изучения рукописей, как материала для построения исторической фонетики русского языка, в исследованиях академика А. А. Шахматова / Виноградов В. В. // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1922. – Т. 25 (1920 г.). – С. 172 – 197.
5. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
6. Журавлёв В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов / Журавлёв В. К. // Бирнбаум Х. Праславянский язык: достижения и проблемы в его реконструкции / общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлёва. – М. : Прогресс, 1987. – С. 453 – 493.
7. Зеленин Д. К. Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации / Зеленин Д. К. – СПб., 1913. – XVI, 544 с.

8. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / Кримський А. Ю. // Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. / Шахматов О. О., Кримський А. Ю. – К., 1924. – С. 87 – 128.
9. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика: из лекций, читанных в 1909 – 10 уч. ак. г. / Кульбакин С. М. – [Литограф. изд.]. – Харьков, [1909 – 10]. – 115 с.
10. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / Соболевский А. И. – 4-е изд. – М., 1907. – 309 с.
11. Соболевский А. И. Смоленско-полоцкий говор в XIII – XV вв. / Соболевский А. И. // Рус. филол. вестн. – 1886. – . – Т. 15. – 1886. – С. 7 – 24.
12. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков : краткий очерк / Фортунатов Ф. Ф. // Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды : в 2 т. – М. : Учпедгиз, 1956. – . – Т. 1. – 1956. – С. 199 – 450.
13. Шахматов А. А. [Рец. :] А. Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907 – 8 / Шахматов А. А. // Rocznik slawistyczny. – 1909. – . – Т. 2. – 1909. – С. 135 – 174.
14. Шахматов А. А. [Рец. :] J. Gebauer. Historická mluvnice jazyka českého. Díl. 1.V Praze a ve Vídni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vídni, 1896 / Шахматов А. А. // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1900. – . – Т. 66. № 6. – 1900. – С. 17 – 105.
15. Шахматов А. А. [Рец. :] Д. К. Зеленин. Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненёбных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации. СПб., 1913 // Шахматов А. А. / Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1915. – . – Т. 20. Кн. 3. – 1915. – С. 332 – 358.
16. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / Шахматов А. А. – М. : Индрик, 2002. – XXVIII, II, L, 369 с.
17. Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка / Ягич И. В. // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1889. – . – Т. 46. № 4. – 1889. – VI, 171 с.

Розкрито особливості абсолютної і відносної хронологізації мовних явищ та їх системно пов'язаних сукупностей у студіях

П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, С. М. Кульбакіна в зіставленні з дослідженнями їхніх сучасників.

Рябініна І. М.

(м. Слов'янськ)

НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Однією з найважливіших проблем генетичного мовознавства є проблема джерел вивчення історії мови. Оскільки історія мовознавства значною мірою є історією лінгвістичних методів, а методологія та методика лінгвогенетичних досліджень тісно пов'язані з джерелами вивчення історії мови, розгляд зазначеної проблеми в лінгвоісторіографічному аспекті видається дуже важливим і перспективним.

Питання про джерела вивчення історії мови висвітлено в дослідженнях Ф. М. Березіна, М. С. Чемоданова, С. Г. Бархударова, В. П. Філіна, В. В. Іванова, В. В. Колесова, М. А. Жовтобрюха, М. В. Павлюка, В. І. Макарова, В. А. Глущенко та ін. Проте спеціальних праць зазначеної проблематики в лінгвістичній історіографії немає.

Стаття має за мету показати напрями розробки проблеми джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Розглядаючи проблему кола джерел вивчення історії мови та їхньої пріоритетності в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст., ми подаємо огляд усіх джерел. Серед них указуємо такі джерела, як матеріал давніх писемних пам'яток, сучасні діалектні дані, українізми, русизми та білорусизми в інших мовах, тобто запозичення із східнослов'янських мов у інші мови (у цих запозиченнях можуть відбиватися, зокрема, фонетичні особливості української, російської та білоруської мов раннього періоду). І, навпаки, у східнослов'янських мовах є запозичення з інших мов, і найбільш давні з них можуть свідчити про деякі особливості східнослов'янських мов раннього періоду. Наприклад, про відсутність фонем *ф* у діалектах східних слов'ян часів Київської Русі свідчить, скажімо, слово *парус*, запозичене з фонемою *п*, тоді як у давньогрецькій уживане слово *φάρος*, або ім'я *Пилип* з *Φίλιππος* та ін. Крім того, до джерел вивчення історії мови належать свідчення іноземців про східнослов'янські мови. До вищезазначених джерел

можна також додати дані топоніміки.

Якщо вказувати найбільш важливі (пріоритетні) джерела, то, безперечно, найважливішими є матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані. Це зазначали мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. (зокрема, серед учених Московської лінгвістичної школи найбільш докладно – О. О. Шахматов і М. М. Дурново; заслуговує на пильну увагу книга М. М. Дурново «Введение в историю русского языка» [4], у якій дослідник розглядає джерела вивчення історії східнослов'янських мов).

Отже, при розгляді матеріалу за першим напрямом перед нами постає необхідність виділити всі джерела та вказати, які з них є пріоритетними з погляду різних представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Проблема пріоритетності є дуже важливою проблемою, бо від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретації. Якщо, скажімо, пріоритетним визнається матеріал давніх писемних пам'яток (як це зазначали, зокрема, О. І. Соболевський і А. Ю. Кримський), то дослідження проводиться на матеріалі давніх писемних пам'яток і при цьому набуває відповідного характеру. Головним є те, яка саме особливість відбита в пам'ятці, і вже не настільки важливо, збереглася ця особливість у сучасних говорах чи ні; однак при цьому виникає небезпека, що ті чи інші графіко-орфографічні особливості в інтерпретації дослідника можуть набути статусу мовних особливостей. Цієї небезпеки не вдалося уникнути, наприклад, О. І. Соболевському та А. Ю. Кримському.

Постає питання: у чому перевага діалектів? Якщо пам'ятки дають окремі, системно не інтерпретовані мовні особливості (тобто ті особливості пам'яток, що існували в «живих» мовах; вони не є просто графіко-орфографічними особливостями, а відбивають особливості мови чи діалекту), то в говорах лінгвіст має змогу дослідити системні властивості мови. На цьому наголошував О. О. Шахматов, а пізніше – В. В. Колесов.

Отже, проблема пріоритетності джерел вивчення історії мови відіграє дуже важливу роль. Центральним є питання: яке джерело є пріоритетним – давні писемні пам'ятки або сучасні діалектні дані? Якщо пріоритетними визнаються сучасні діалектні дані, то давні писемні пам'ятки відіграють допоміжну роль, виступають як найважливіший засіб серед допоміжних; і навпаки, якщо давні писемні пам'ятки визнаються головним, пріоритетним джерелом, тоді сучасні діалектні дані відіграють лише констатувальну роль (про це писали О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський, які

тільки зауважували, збереглася певна давня особливість у сучасних говорах чи не збереглася), менш конструктивну, ніж у першому випадку. Інші зазначені джерела відіграють допоміжну роль; вони, безперечно, теж можуть бути важливі, проте дають лише додаткові відомості про мови й діалекти.

Другим напрямом дослідження є вироблення та вдосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток. З матеріалом давніх писемних пам'яток можна працювати по-різному: можна «буквально» читати давні писемні пам'ятки й окремі риси інтерпретувати буквально. О. О. Шахматов дорікав А. Ю. Кримському саме за те, що вчений графіко-орфографічним особливостям пам'яток надавав першочергового значення: у рецензії на «Українську граматику» А. Ю. Кримського О. О. Шахматов зауважував, що А. Ю. Кримський переоцінює графіко-орфографічні особливості давніх пам'яток, надаючи їм мовного статусу. О. О. Шахматов вважав такий підхід неправильним [11, с. 144], зазначаючи, що на помилках переписувачів не можна будувати дослідження. Отже, буквально прочитання особливостей пам'яток є методологічно неправомірним.

Інший підхід – це намагання систематизувати так звані «помилки», спроба побачити, які з них мають випадковий характер, а які відбивають мовні особливості переписувача. Зауважимо, що тут існує дуже важливий момент, який свого часу помітив М. О. Колосов (хоч до цього часу ніхто не звертав увагу на цей факт), а пізніше – О. О. Шахматов (про що згадував В. В. Колесов [7, с. 81]): у деяких пам'ятках спостерігається, наприклад, двобічна заміна, при якій *e* замінюється на *h*, а *h* замінюється на *e*. Дуже важливим є те, що тільки при існуванні такої двобічної заміни (а не однієї) можна зробити висновок, що в цьому говорі наявний збіг двох фонем: фонем *e* та фонем *h*. Якщо ж заміна однієї, це не є свідченням збігу фонем.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що у своєму дослідженні мовознавець повинен працювати з пам'ятками дуже уважно: працюючи і на простому рівні – «буквально» читаючи пам'ятку, і на більш високому – залучаючи пам'ятку в тісному порівнянні з даними говорів, що ми можемо бачити пізніше в працях В. В. Колесова та Ю. В. Шевельова [7; 12].

Третій напрям – виникнення та вдосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних. Діалектні дані також можна досліджувати по-різному. Так, скажімо, у мовознавстві першої половини XIX ст. й у працях учених Харківської лінгвістичної школи спостерігається такий підхід: береться якась окрема мовна особливість

і прослідковується в різних говорах, але говір як система при цьому не розглядається. Інший підхід ми бачимо в працях учених Московської та Казанської лінгвістичних шкіл: О. О. Шахматова, М. М. Дурново (особливо відомою є його праця «Описание говора деревни Парфенок, Рузского уезда Московской губернии» [5]), В. О. Богородицького. Тут спостерігається системне дослідження окремого говору, коли береться низка рис цього говору й вони розглядаються в системі, що дає змогу дослідити суттєві особливості того чи іншого говору. Як відзначив В. А. Глущенко, у студіях мовознавців аналізованого періоду порівняльно-історичне дослідження може здійснюватися й на матеріалі виключно сучасних діалектних даних, якщо пам'ятки писемності дають мало матеріалу або не дають його взагалі [2, с. 174].

Четвертим напрямом нашого дослідження є становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови. Так, компаративісти 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. виділяли й такі джерела вивчення історії мови, як фольклорні матеріали та мову «зразкових письменників» [4, с. 31]. Однак у зазначений період чіткої методики використання вказаних джерел мовознавці не запропонували ні в теоретичному аспекті, ні в практиці своїх досліджень. У працях компаративістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. виявилася певна обмеженість історичного підходу до діалектних явищ східнослов'янських мов. З кінця ХІХ ст. починають використовуватися такі джерела вивчення історії східнослов'янських мов, як запозичення іншими мовами зі східнослов'янських, а також історичні свідчення іноземців про східнослов'янські мови [там же]. Першим з російських й українських мовознавців ці джерела почав використовувати О. О. Шахматов, а пізніше – М. М. Дурново та А. Ю. Кримський. О. О. Шахматов звертався й до топонімічного матеріалу для відтворення давньої історії східного слов'янства [10, с. 37]. З 20-х рр. ХХ ст. поступово висувається принцип комплексної розробки етно- і глотогенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів.

П'ятий напрям – поєднання різних джерел вивчення історії мови. Протягом ХІХ – ХХ ст.ст. розроблялася методика, згідно з якою факти, узяті з пам'яток писемності, співвідносяться з даними сучасних говорів, унаслідок чого досягається інтерпретація цих фактів для різних історичних епох [3, с. 78–79]. До виходу праць О. І. Соболевського в українському й російському мовознавстві ще не було здійснено територіального розподілу давніх писемних пам'яток (багато з них залишалися нелокалізованими) [6, с. 654]. Діалекти також були досліджені недостатньо. Це значною мірою обмежувало

можливості порівняння матеріалу давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних [там же, с. 654]. Цей недолік, за Ю. Ф. Карським, був притаманний працям О. О. Потебні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького, Г. В. Ягича [там же]. Це є характерним і для студій попередників учених Харківської лінгвістичної школи – українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Залучення не тільки фактів літературних мов, а й матеріалу говорів сучасних східнослов'янських мов, співвіднесеного зі свідченнями пам'яток, давало змогу охарактеризувати найважливіші процеси мовної історії. Проте не всі спроби співвіднесення матеріалу двох найважливіших джерел історії східнослов'янських мов, застосовані компаративістами 20-х – 60-х рр. XIX ст., дали переконливі результати. Становлення порівняльно-історичного методу в працях представників українського і російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів. При цьому для більшості істориків східнослов'янських мов був характерний недиференційований підхід до джерел без чіткої методики їхнього використання, унаслідок чого процедура є скоріше доказом того чи іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [8, с. 180].

Водночас у 20-і – 60-і рр. XIX ст. намітилася тенденція до усвідомлення більшої чи меншої вартості того чи іншого джерела вивчення історії мови, до критичної оцінки джерел [2, с. 38–39]. У працях І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва було розкрито недоліки давніх писемних пам'яток і висунуто тезу про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів.

Приклади поєднання сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток наявні в працях учених Харківської лінгвістичної школи (О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова). Проте таке поєднання не завжди було продуктивним, оскільки локалізація пам'яток і сучасних діалектних явищ була ще неповною. Ця повнота виникає в студіях О. І. Соболевського [6, с. 654].

Новаторство О. О. Шахматова в підході до джерел вивчення історії мови, його вміння синтезувати дані сучасних говорів і давніх писемних пам'яток чітко виявилися, наприклад, у дослідженні вченим фонемами *ô*. Послугуючись діалектними записами XIX ст.,

О. О. Шахматов визначив умови виникнення *ô* у великоруських говорах залежно від праслов'янської інтонації: *ô* представлений на місці давнього *o* під висхідним наголосом. Цей висновок ученого був підтверджений Л. Л. Васильєвим на матеріалі рукописів XVI – XVII ст.ст. [1, с. 16–32]. Приклади поєднання двох найважливіших джерел вивчення історії східнослов'янських мов наявні в працях А. Ю. Кримського. Можна навести приклади поєднання, поряд із зазначеними двома джерелами, й інших джерел при дослідженні історії тих чи інших мовних явищ. Так, при викладі історії східнослов'янського повноголосся О.О. Шахматов залучив до розгляду такі джерела вивчення історії мови, як сучасні діалектні дані, матеріал давніх писемних пам'яток, запозичення з інших мов у слов'янські (різної хронології).

Отже, мовний матеріал можна досліджувати за такими напрямками: 1) коло джерел вивчення історії мови та визначення пріоритетності джерел в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; 2) вироблення та вдосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток; 3) виникнення та вдосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних; 4) становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови; 5) поєднання різних джерел вивчення історії мови.

Подальше дослідження проблеми можливе на шляху поглибленого вивчення наукових текстів компаративістів XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Це стосується конкретного історико-мовного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII веков: К вопросу о произношении звука *o* в великорусском наречи / Васильев Л. Л. // Сб. по рус. яз. и словесности. – 1929. – Т. 1. Вып. 2. – 164 с.

2. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

3. Горшкова К. В. О понятиях исторической фонологии (на материале русского языка) / Горшкова К. В. // Проблемы современной лингвистики : сб. работ лингвистов филол. ф-та МГУ. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 77 – 90.

4. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка / Николай

Николаевич Дурново. – М. : Наука, 1969. – 295 с.

5. Дурново Н. Н. Описание говора деревни Парфенок, Рузского уезда Московской губернии / Н. Н. Дурново. – Варшава, 1903. – VI, 267, VII с.

6. Карский Е. Ф. А. А. Шахматов как историк русского языка / Карский Е. Ф. // Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Карский Е. Ф. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 653 – 662.

7. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов / Колесов В. В. – М. : Высш. школа, 1980. – 215 с.

8. Колесов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. / В. В. Колесов // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 163 – 199.

9. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / І. М. Рябініна. – Донецьк, 2007. – 20 с.

10. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка: Исторический процесс образования русских племен и наречий / Шахматов А. А. – Пг., 1916. – Ч. 1. – 146, III с.

11. Шахматов А. А. [Рец. :] Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907 – 8 / Шахматов А. А. // Rocznik slawistyczny. – 1909. – Т. 2. – С. 135 – 174

12. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Шевельов Ю. – Харків : Акта, 2002. – 1056 с.

Рассматриваются направления, в рамках которых целесообразно исследовать источники изучения истории языка в украинском и русском языкознании XIX в. – 30-х гг. XX в.

Тищенко К.А.

(м. Слов'янськ)

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ А.Ю. КРИМСЬКОГО

У науковій літературі існують різні погляди на джерела вивчення історії мови в інтерпретації А.Ю.Кримського.

На думку лінгвіоісторіографів, важливим у працях ученого є те, що він простежував реалізацію фонетичних явищ у територіальних діалектах і визначав час їх поступового поширення в українській мові

в цілому [6, с. 35].

Водночас за спостереженнями дослідників, широко використані в мовознавчих роботах А.Ю.Кримського фактичні дані з давніх писемних пам'яток [6, с. 35; 3, с. 112].

Метою статті є вивчення методологічних засад наукових досліджень А.Ю.Кримського. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити пріоритетне джерело вивчення історії мови в інтерпретації дослідника; 2) проаналізувати методологічні твердження вченого у широкому контексті мовознавства XIX ст. – 20-30-х рр. XX ст.

Як зазначив М.А.Жовтобрюх, А.Ю.Кримський широко залучав матеріал з українських грамот XIV–XVI ст. ст. та книг міських урядів для аргументації висунутих ним тверджень з історичної фонетики і морфології української мови [6, с. 35]. Наукові праці А.Ю.Кримського з цього погляду виділяються з-поміж інших досліджень того часу, присвячених історії української мови.

На час, коли працював А.Ю.Кримський, багато пам'яток східнослов'янської писемності ще не були розмежовані, не було визначено місце їх написання. А.Ю.Кримський провів глибоке дослідження фонетики багатьох пам'яток, які викликали тоді суперечності щодо їх належності до певної території; і здебільшого на підставі фонетичних критеріїв багато в чому сприяв точнішому визначенню їх мовної природи, отже, і походження [6, с. 35-36].

За словами М.А.Жовтобрюха, не втратили й на сьогодні свого значення обґрунтовані застереження А.Ю.Кримського щодо некритичного ставлення до тих чи тих фактів, відбитих у пам'ятках [6, с. 36]. Він навів багато прикладів з орфографії пам'яток, які не завжди відбивали живу вимову, зокрема подвоєне написання літер **оо**, **аа**, **ии**. Такі написання могли бути звичайними помилками тих, хто писав, засобом позначення наголосу або відбивати сербську графічну традицію на східнослов'янському ґрунті. Так само не завжди змішування літер **оу** та **о**, **ю** та **е** свідчили про дифтонгічну вимову, властиву українській мові на місці етимологічних звуків **о** та **е** після занепаду в наступному після них складі редукованих **ь** і **ь**. За словами М.А.Жовтобрюха, А.Ю.Кримський підкреслив, що треба також обережно ставитися до змішування літер **ь** та **и**, **ы** та **и** й деяких інших, визначаючи початок і розвиток відповідних фонетичних змін [6, с. 36]. Свідчення пам'яток набирають сили лише при зіставленні їх із діалектними явищами та при врахуванні взаємозалежності в ході різних фонетичних процесів [там само].

Проте лінгвоісторіографи, аналізуючи наукову спадщину

А.Ю.Кримського, зауважують, що в деяких дослідженнях автор ґрунтував теоретичні висновки тільки на свідченнях писемних пам'яток, орфографія яких, як він сам не раз підкреслював, не завжди відбивала справжню вимову [6, с. 38]. Як зазначив М.А.Жовтобрюх, у лінгвістичних працях А.Ю.Кримського рідко трапляються реконструкції звукових явищ, не засвідчених писемними пам'ятками, або таких, про які свідчення пам'яток сумнівні [там само].

На думку сучасників А.Ю.Кримського, у своїх дослідженнях мовознавець користувався історичним методом [3, с. 112]. Історичним учені Московської школи називали метод, за допомогою якого вивчають факти історії мови, наявні в давніх писемних пам'ятках: цей метод є «реконструкцією мовних явищ за пам'ятками мови – рукописами, написами тощо» [9, с. 9]. Джерелом вивчення тут виступають «історичні пам'ятки або документи» [5, с. 17].

Праці вчених Московської школи містять ґрунтовну критику давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії мовних явищ і – у зв'язку з цим – критику позицій прихильників історичного методу, зокрема А.Ю.Кримського [3, с. 114].

Характеризуючи праці А.Ю.Кримського, дослідники зауважували, що вчений здебільшого спирався на свідчення давніх писемних пам'яток. Діалектні дані він використовував дуже обмежено, насамперед для підтвердження вже одержаних результатів вивчення матеріалу писемних пам'яток. Очевидно, діалектні дані виконували допоміжну роль у дослідженнях А.Ю.Кримського [3, с. 13].

В.А.Глущенко зазначив, що представники історичного методу (О.І.Соболевський, М.М.Каринський, А.Ю.Кримський) припускали, що в діалектах спільноруської мови та східнослов'янських мов раннього періоду могли бути риси, утрачені сучасними говорами [3, с.114].

Для О.О.Шахматова як представника Московської школи такий підхід був неприйнятним з методологічних міркувань. Очевидно, це було пов'язане з шахматовським розумінням стійкості мови [3, с.114]. Відбиття живої вимови О.О.Шахматов визнавав тільки за тими явищами пам'яток, які підтверджено сучасними даними [7, с. 104].

У цілому відзначимо, що критичне ставлення О.О.Шахматова та інших учених Московської школи до давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії мови спиралося на досконале знання пам'яток і розроблену систему тонких прийомів відокремлення графічних і орфографічних явищ від власне фонетичних [3, с. 116].

У контексті мовознавчої науки ХІХ ст. – початку ХХ ст.

відбилися різні погляди лінгвістів на давні писемні пам'ятки. Зокрема, мовознавцями XIX ст. (О.Х.Востоковим, Ф.І.Буслаєвим, М.О.Максимовичем, І.І.Срезневським, П.О.Лавровським та ін.) писемні пам'ятки інтерпретувалися як важливе джерело вивчення історії мови. Ці вчені плідно використовували давні рукописи у своїх працях з історії східнослов'янських мов.

Як найважливіше джерело лінгвістичної реконструкції давні писемні пам'ятки виступають у працях одного із засновників порівняльно-історичного методу – О.Х.Востокова. Зокрема, величезне значення мало введення ним у науковий обіг найдавнішої пам'ятки слов'янської писемності – Остромирова євангелія. Саме на основі цього рукопису О.Х.Востоковим були зроблені такі видатні відкриття, як розшифровка звукового значення юсів та ерів [2, с. 35].

Широко користуючись у своїх студіях даними писемних пам'яток, О.О.Потебня частіше, ніж його попередники, залучав матеріал сучасних говорів східнослов'янських мов. Значущість наукових результатів у працях ученого свідчила, зокрема, про ефективність вироблених ним прийомів лінгвістичної інтерпретації рукописного тексту і стимулювала подальші пошуки в студіях М.О.Колосова, П.Г.Житецького. Саме Харківською лінгвістичною школою було поставлене питання про пріоритетне джерело дослідження [2, с. 35].

Погляди О.О.Потебні розвивали О.І.Соболевський та О.О.Шахматов. Відомо, що О.І.Соболевський надавав пріоритетності давнім рукописам, у той час як О.О.Шахматов спирався, переважно, на матеріал сучасних діалектних даних.

Саме давні рукописи містять багатобічну інформацію про мовне минуле. Універсальність давнього рукопису визначила критичне ставлення О.І.Соболевського та А.Ю.Кримського до сучасного говору. Однак значення говорів не заперечується, бо вони підтверджують свідчення писемних пам'яток, указуючи на те, що певні зміни збереглися до нашого часу.

Важливість давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії східнослов'янських мов визнавав і О.О.Шахматов. Як і О.І.Соболевський та А.Ю.Кримський, він плідно використовував дані давніх рукописів у своїх дослідженнях. Проте головним джерелом історії мови О.О.Шахматов уважав матеріал сучасних східнослов'янських мов у сукупності їх говорів, який складав основу лінгвістичних реконструкцій ученого.

Як зазначив В.А.Глушенко, для О.О.Шахматова давні писемні пам'ятки не завжди дають надійний матеріал для лінгвістичної

реконструкції, бо спадковість письма, книжної мови приводили до перенесення з однієї пам'ятки в іншу звуків та форм, які вже не існували в живій вимові [2, с. 36]. Тому допоміжна роль в інтерпретації О.О.Шахматова належить писемним пам'яткам, а не діалектним даним. Свідченнями давніх рукописів перевіряються висновки, зроблені на основі вивчення сучасних говорів.

Важливими напрямками дослідження давніх рукописів у лінгвістичній історіографії були врахування їх жанрової різноманітності та вивчення орфографічних традицій [там само, с. 37]. Деякі мовознавці (О.І.Соболевський, М.М.Каринський) розглядали світські та церковні пам'ятки як рівноправні джерела лінгвістичної реконструкції. Їх опоненти (О.О.Шахматов, Є.Ф.Будде, Б.М.Ляпунов) вважали, що найціннішими є світські пам'ятки, насамперед грамоти: їх мова найбільш близька до розмовної, у них менше відбивається вплив орфографічних традицій. Дискусія О.О.Шахматова та М.М.Каринського щодо вивчення традицій різних шкіл письма показала складність графіко-орфографічних явищ: частина їх може інтерпретуватися як відбиття власне східнослов'янських мовних фактів та як наслідок, а також як наслідок впливу південнослов'янських оригіналів. Урахування жанрової специфіки пам'яток набуває тут першорядного значення [2, с. 37].

Відомо, що А.Ю.Кримський, вивчаючи, зокрема, історію фонетичних особливостей української мови, також наголошував на важливості свідчень насамперед світських творів, тобто грамот [8, с. 105].

Учені Казанської лінгвістичної школи також надавали перевагу даним, здобутим із спостережень над «живими» мовами та діалектами (порівняно з фактами, відбитими в пам'ятках писемності різних епох). Саме звернення до «живих» мов, ретельне вивчення їх на всіх рівнях мало за мету пізнати мову, закономірності її розвитку [10, с. 63].

Так, на думку І.О.Бодуена де Куртене, «за пам'ятками ніколи не можна робити висновки повністю про мову відповідного часу, і дані, здобуті з їх дослідження, потрібно доповнювати розглядом будови та складу цієї мови в сучасному стані, якщо він існує, а якщо ні, то через посередництво дедуктивних міркувань і порівняння з іншими мовами» [1, с. 265].

Не можна залишити поза увагою полеміку мовознавців Казанської лінгвістичної школи, пов'язану з висунутим молодогораматиками закликом досліджувати «живі» мови, інтерес до вивчення яких був зумовлений різними причинами [4, с. 90]. Молодогораматика вбачали в «живих» діалектах виявлення

життєздатності звукових законів та аналогії, які вони догматично тлумачили, а І.О.Бодуена де Куртене «живі» мови (діалекти) приваблювали можливістю «дослідити зв'язок явищ, причин їх змін, усю сукупність факторів, які керують життям мови»; у сучасному мовному матеріалі він відрізняв «пережитки минулого та зародки майбутнього» [12, с. 86].

Для лінгвістів 20-30-х рр. характерне використання як діалектних даних, так і матеріалу давніх рукописів. Зокрема, І.Свенціцьким давні писемні пам'ятки інтерпретовано як джерело, що «здебільшого тільки розширює об'єм предмета дослідження, але не змінює суті нашого знання про національну мову» [11, с. 122], однак не можна ігнорувати той факт, що «видозмінні, наголосові, складеневі й словарні особливості деяких говорів сучасної української мови можна в значній частині пояснити лише даними мови пам'яток національного письменства» й тим самим «встановити похідний зв'язок між мовою сучасності та мовою давнини» [там само].

Отже, питання про джерела вивчення мовної історії постає в розвідках багатьох видатних мовознавців ХІХ ст. – 20-30-х рр. ХХ ст. Пріоритетним джерелом вивчення історії мови в інтерпретації А.Ю.Кримського є давні писемні пам'ятки. Щодо вивчення розвитку мовних даних за давніми рукописами, то історія лінгвістичних учень свідчить про удосконалювання цієї процедури, яке йшло у напрямі від іноді прямолінійного трактування написань (А.Ю.Кримський) до витонченого аналізу графіко-орфографічних явищ (О.О.Шахматов).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодуэн де Куртенэ И. А. Некоторые отделы «Сравнительной грамматики» славянских языков / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Рус. филол. вестн. – 1881. – Т. 5. – С. 265 – 344.

2. Глущенко В. А. Принцип историзма в трудах ученых Московской лингвистической школы / В. А. Глущенко // Проблемы русского языка, русской литературы и методики их преподавания в школе и вузе (для студентов пединституты и учителей школ). – Славянск : СГПИ, 1995. – Вып. 2. – С. 16 – 21.

3. Глущенко В. А. Принципы порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / Глущенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

4. Долгова О. М. Вплив молодогограматизму на українське і російське мовознавство (постановка питання та огляд літератури) /

Долгова О. М. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2002. – Вып. X. Ч. 1. – С. 86 – 97.

5. Дурново Н. Н. Записки по истории русского языка. Фонетика и диалектология / Н. Н. Дурново. – [Литограф. изд.]. – Харьков, 1912. – Вып. 1 и 2. – 211, 44 с.

6. Жовтобрюх М. А. Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А. Ю. Кримського / Жовтобрюх М. А. // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / відп. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 26 – 40.

7. Истрина Е. С. Труды А. А. Шахматова по русскому языку / Истрина Е. С. // Изв. отд-ния рус. яз. и словесности. – 1922. – Т. 25 (1920 г.). – С. 100 – 106.

8. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья : в 2 т. / А. Е. Крымский. – М., 1907. – .–

Т. 1. Вып. 1. – 1907. – 272 с.

Т. 1. Вып. 2 и 6. – 1908. – 545 с.

9. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика: Из лекций, читанных в 1909 – 10 уч. ак. г. / С. М. Кульбакин. – [Литограф. изд.]. – Харьков, [1909 – 10]. – 115 с.

10. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії української мови в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи / Рябініна І. М. // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2003. – Вып. XI. Ч. 1. – С. 56 – 65.

11. Свенціцький І. Нариси з історії української мови / Свенціцький І. // Історія української мови : хрестоматія / упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 120 – 136.

12. Щерба Л. В. И. А. Бодуэн де Куртенэ и его значение в науке о языке / Л. В. Щерба // Русский язык в школе. – 1940 – № 4. – С. 86.

В статье рассмотрены взгляды А.Е.Крымского на источники изучения истории языковых явлений в контексте языкознания XIX в. – 20-30-х гг. XX в.

Дряпоус Н. В.
(м. Слов'янськ)

МОРФОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ У СТУДІЯХ УЧЕНИХ МОСКОВСЬКОЇ ТА КАЗАНСЬКОЇ ШКІЛ

Проблема класифікації мов посідає важливе місце серед проблем загального мовознавства. У сучасній лінгвістиці існує неоднотайне ставлення до проблеми класифікації мов узагалі. Незважаючи на велике коло лінгвістичних досліджень, присвячених аналізу спадщини вчених Московської та Казанської лінгвістичних шкіл, заснованих П. Ф. Фортунатовим та І. О. Бодуеном де Куртене, досі бракує наукових праць, де було б проаналізовано та зіставлено погляди цих лінгвістів на морфологічну класифікацію мов. Водночас доцільність співвіднесення типологічних концепцій П. Ф. Фортунатова й І. О. Бодуена де Куртене та їх учнів із загальним напрямком руху типологічної думки другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. не викликає сумнівів. Тому метою нашої статті є безпосередньо аналіз і співвіднесення відповідних поглядів учених Московської та Казанської шкіл.

Проблема форми в мові цікавила П. Ф. Фортунатова протягом усієї його наукової діяльності, тому не випадково, що вчений звернувся до проблеми морфологічної класифікації мов. У науковій спадщині П. Ф. Фортунатова немає окремих праць, де б ретельно розглядалася морфологічна класифікація мов, але він аналізував цей матеріал у своєму курсі «Сравнительное языковедение». П. Ф. Фортунатов трактував морфологічну класифікацію мов лише як типологію на рівні слова, а не виходячи з будови мови в цілому, з її морфології в широкому тлумаченні.

П. Ф. Фортунатов та його учні розподіляли мови на типи таким чином: 1) флективні мови; 2) аглютинативні мови; 3) флективно-аглютинативні мови; 4) кореневі мови. До флективних П. Ф. Фортунатов відносив індоєвропейські мови: «Тут існує флексія основ при утворенні тих самих форм слів, які утворюються за допомогою афіксів, унаслідок чого частини слів у формах слів, а саме основа та афікс, являють за значенням такий зв'язок між собою та у формах слів, який вони не мають ні в аглютинативних мовах, ні у флективно-аглютинативних» [7, с. 156].

Флективні мови, за П. Ф. Фортунатовим, – це мови, що репрезентують флексію основ у сполученні основ з афіксами, а саме для утворення слів за допомогою афіксів [там же, с. 154]. Як бачимо, П. Ф. Фортунатов має тут на увазі явище фузії, а тому флективні мови

є фузійними мовами.

Пріоритет виділення флективно-аглютинативного типу належить безпосередньо П. Ф. Фортунатову. За П. Ф. Фортунатовим, до цього типу відносяться семітські мови: «Я називаю семітські мови аглютинативно-флективними, і називаю їх так тому, що відношення між основою та афіксом в цих мовах таке ж саме, що й в мовах аглютинативних» [7, с. 154]. У сучасному мовознавстві семітські мови відносяться до флективних мов, але, на думку О. О Реформатського, фортунатовський термін *флективно-аглютинативні* повніше відображає суть явища [5, с. 458].

На думку П. Ф. Фортунатова, кореневі мови – це мови, у яких немає форм слів, що утворюються за допомогою афіксів, і в яких взагалі немає форм окремих слів. До таких відносять китайську, сіамську та деякі інші мови. При цьому П. Ф. Фортунатов зазначав, що кореневі мови не є безформними; вони мають свою, особливу форму. Кореневі мови не мають форм окремих слів, але можуть мати інші форми, а саме форми поєднання слів у словосполученнях (що утворюються за допомогою зміни в порядку розташування слів) [7, с. 154].

Щодо розряду полісинтетичних мов, то його П. Ф. Фортунатов виділяв як окремий та не включав у морфологічну класифікацію мов. У своєму курсі «Сравнительное языковедение» П. Ф. Фортунатов виокремлює полісинтетичні мови та ретельно розглядає таке явище, як інкорпорація, хоча він замість цього терміна застосовує термін *слова-словосполучення*. Слова-словосполучення «американських» мов включають основи окремих слів без тих афіксів, що приєднуються до цих основ у окремих словах, що мають форму словотвору, таким чином, «американські» слова-словосполучення відрізняються від граматично-складних слів за своїм утворенням.

Інкорпоративні форми значно відрізняються від граматично-складних слів: у граматично складних словах основи з'єднуються в одну складну основу без будь-якого відношення до речення, у той час як в «американських» словах-словосполученнях основи слів першої частини такого утворення поєднуються з основами слів другої частини слів-словосполучень як з основами таких слів, які є частинами речення [там же, с. 180 – 181].

Отже, на думку П. Ф. Фортунатова, слова-словосполучення (інкорпоративні комплекси) не можуть існувати за межами речення, у той час як складені слова, що складаються з двох кореней, утворюються в індоєвропейських мовах незалежно від їх ролі в реченні. Ця теза ще раз підтверджує наше спостереження, що

П. Ф. Фортунатов розглядав морфологічну класифікацію на рівні слова, він не відносив до морфологічної класифікації інкорпоративні комплекси, які знаходяться на рівні речення.

Погляди В. К. Поржезинського багато в чому були подібні до поглядів його вчителя; він також виділяв в окремий тип семітські мови, називаючи їх флективно-аглютинативними. Але, на противагу П. Ф. Фортунатову, його послідовник не виокремлював такий тип, як полісинтетичні мови. В. К. Поржезинський не згадував про них у своїй морфологічній класифікації мов. Це пояснюється тим, що дослідник не відносив інкорпорацію як засіб організації мовних одиниць до синтаксичного рівня [4, с. 150].

У студіях П. Ф. Фортунатова відсутність того чи іншого формального показника трактувалася як по-особливому виражена форма. Так само і В. К. Поржезинський відзначав, що «формальна приналежність може бути не тільки позитивною, а й негативною ... відсутність будь-якого афікса утворює форму» [там же, с. 139].

За В. К. Поржезинським, порядок слів у словосполученні може бути формальною приналежністю. Формальність такого типу В. К. Поржезинський убачав у мовах кореневого типу та виокремлював їх в окрему групу. У таких мовах можливими формами є форми безпосередньо самих словосполучень [там же, с. 148].

Як і П. Ф. Фортунатов, В. К. Поржезинський тлумачив морфологічну класифікацію мов як групування мов, виходячи з їх особливостей на морфологічному рівні. На його думку, класифікація мов будується на підставі схожості та відмінності мов щодо утворення форм окремих повних слів. Таким чином, кореневі мови – це мови, що не мають ніяких форм окремих повних слів [там же, с. 148].

О. І. Томсон взагалі вагався щодо усталеного розподілу мов на чотири типи, вважаючи, що подібний розподіл має лише другорядне значення, тому що між ізолюючими та флективними мовами немає принципової відмінності: «Якщо ми візьмемо до уваги, що в нім. *Mutter*, у фр. *mère*, в англ. *mother* та ін. відмінкові відношення або зовсім не виражені формально, або виражені лише окремими службовими словами (*der Mutter, d' la mère* та ін.), що англійські односкладові *mind, set* вживаються не тільки у всіх відмінках як іменники, а й як дієслова в усіх особах (*I mind, we mind, you mind, they mind*), стає зрозумілим, що між ізолюючими та флективними мовами не існує принципової відмінності, а є лише відносна» [6, с. 40 – 41].

Так, О. І. Томсон прийшов до висновку, що односкладність китайської мови не є первісним явищем, як вважали раніше. Китайські односкладові слова розвилися з попередніх багатоскладових слів, як і

більшість англійських слів. Китайська мова знаходиться вже на шляху до аглютинативної будови, так само як англійська мова наближається до ізолюючого типу.

Якщо взяти до уваги цю тезу О. І. Томсона, може скластися хибне уявлення про те, що вчений вважав морфологічні типи висхідними ступіннями розвитку мови. Хоча насправді О. І. Томсон, вмів оперуючи основними поняттями типологічної морфологічної класифікації, намагався спростувати загальноживаний розподіл мов на морфологічні типи. О. І. Томсон стверджував, що відмінність між типами полягає лише в тому, якою мірою той чи інший спосіб вживається в мові та якою мірою зберігається звукова одноманітність формальних та матеріальних частин слова в його формах [6, с. 45].

На відміну від П. Ф. Фортунатова та його учнів, І. О. Бодуен де Куртене морфологічну класифікацію мов розглядав лише фрагментарно, обмежуючись аналізом морфологічних класифікацій А. Шлейхера та Г. Штейнтала. Водночас типологічні ідеї І. О. Бодуена де Куртене та його учнів є надзвичайно цікавими.

На думку І. О. Бодуена де Куртене, морфологічні класифікації мов, створені наприкінці XIX ст., є недостатньо точними через велику кількість ще не досліджених мов. Він вважав недоречним застосування до морфологічної класифікації мов еволюціонізму, згідно з яким відбувається удосконалення мов, а саме перехід від ізоляції через аглютинацію до флексії. Але, попри цей факт, Т. С. Шарадзенідзе відзначала, що І. О. Бодуен де Куртене зовсім не вважав морфологічні типи мов постійними та незмінюваними, він визнавав не тільки перехід синтетичних мов у флективні, а й, навпаки, перехід флективних мов у аглютинативні [9, с. 91].

І. О. Бодуен де Куртене категорично заперечував тезу про розподіл мов на більш досконалі та менш досконалі: «Встановлюється ідеал мови, що поєднує в собі певну суму вимог, яким відповідає кожна окрема мова окремо... Ідеальна шкала морфологічної будови мов встановлювалася так вмів та дотепно для того, щоб як раз «наші» мови отримували за умов оцінювання найкращу оцінку» [3, с. 179 – 180]. Ф. М. Березін порівнює в цьому відношенні І. О. Бодуена де Куртене з Е. Сепіром, який також детально та послідовно розглядав недоліки морфологічної класифікації мов [1, с. 213 – 214].

М. Г. Чернишевський також виступав з критикою розподілу мов на більш досконалі та менш досконалі: «класифікація мов ..., що розподіляє їх на три розряди за їх граматичною будовою, має тільки технічне, спеціальне значення. Для історії народів це групування не

має важливості, і ми говорили про нього так багато тільки тому, що наше арійське самовихвалення зробило її підкладкою ... для наклепу та приниження народів, що говорять нефлективними мовами» [8, с. 848].

Морфологічний бік мови, її структуру І. О. Бодуен де Куртене вважав основною рисою людської мови. При визначенні типу мови, на його думку, треба звертати увагу на місце, яке посідає морфема в слові та синтагма в реченні. Превалювання того чи іншого способу дає підстави для морфологічної характеристики окремого мовного мислення. Таким чином, ми йдемо через будову мови до структури мовного мислення. На відміну від П. Ф. Фортунатова, термін *морфологічна класифікація мов* І. О. Бодуен де Куртене тлумачив як класифікацію мов не на морфологічному рівні, а виходячи з будови мови взагалі, з її структури [3, с. 163].

Беручи до уваги всю складність проблеми побудови морфологічної класифікації мов, І. О. Бодуен де Куртене писав: «Чи можлива коли-небудь морфологічна класифікація мов, чи не краще замінити її простою характеристикою окремих груп мов?» [там же, с. 103]. На його думку, слід намагатися не класифікувати, а характеризувати та зіставляти. Таку характеристику треба проводити у двох напрямках: з одного боку, визначати морфологічні відмінності між мовними мисленнями, що співіснують (порівняльна характеристика на топографічній, або географічній, основі); з іншого боку, слідкувати за поступовими переходами одних морфологічних типів у інші.

Висунута І. О. Бодуеном де Куртене ідея характеристики окремих мовних типів та окремих груп мов з метою виявлення особливого в кожній із мов отримала широкий розвиток у мовознавстві ХХ ст. у такому напрямку, як характерологія.

Уже наприкінці ХІХ ст. І. О. Бодуен де Куртене критично проаналізував морфологічну класифікацію мов, виступив проти визнання морфологічних типів висхідними ступіннями розвитку; критичні зауваження вченого спрямовані й проти принципу досконалості або недосконалості мов.

І. О. Бодуен де Куртене перший у мовознавстві поставив питання про нову класифікацію мов, яка б об'єднала географічно сусідні мови, що мають вплив одна на одну. Отже, була висловлена ідея мовних союзів, яку згодом розробляли М. С. Трубецької та інші члени Празького лінгвістичного гуртка.

У В. О. Богородицького знаходимо ряд цікавих тверджень відносно вивчення та порівняння неспоріднених мов. У своїй праці

«Введение в татарское языкознание» В. О. Богородицкий відмічав, що при зіставному вивченні мов тюркської сім'ї «порівняння може розширитися та перейти у порівняння аналогічне, а саме систематичне та поглиблене порівняння морфолого-синтаксичних структур» [2, с. 23]. Таким чином, В. О. Богородицкий, так само як І. О. Бодуен де Куртене, трактував морфологічну типологію мов не тільки як порівняння на морфологічному рівні, а й як порівняння морфолого-синтаксичних структур.

Отже, огляд питання морфологічної класифікації мов у студіях учених Московської та Казанської шкіл підкреслює важливість висунутих типологічних ідей, концепцій, тверджень тощо для становлення та розвитку типологічних досліджень у лінгвістиці ХІХ ст. – початку ХХ ст. Незважаючи на відмінність тверджень, висунутих представниками Московської та Казанської шкіл, їх цінність та вплив на розвиток типології як науки не можуть бути не поміченими. Типологічні ідеї П. Ф. Фортунатова та І. О. Бодуена де Куртене заклали підґрунтя для подальшого вивчення явищ фузії та аглютинації, розвитку структурної типології та характерології мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березин Ф. М. Русское языкознание конца ХІХ – начала ХХ вв. / отв. ред. Ф. П. Филин / Березин Фёдор Михайлович. – М. : Наука, 1976. – 375 с.
2. Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками / Богородицкий Василий Алексеевич. – 2-е изд. – М., 1953. – 220 с.
3. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. / И. А. Бодуэн де Куртенэ – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – . –
Т. 1. – 1963. – 384 с.
4. Поржезинский В. К. Введение в языковедение: Пособие к лекциям / В. К. Поржезинский. – 4-е изд. – М., 1916. – 243 с.
5. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Реформатский А. А. – доп. по 5-му изд. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 536 с.
6. Томсон А. И. Общее языковедение / А. И. Томсон. – Одесса, 1906. – 416 с.
7. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение: общий курс / Фортунатов Ф. Ф. // Избранные труды : в 2 т. / Фортунатов Ф. Ф. – М. : Учпедгиз, 1956 – 1957. – . –
Т. 1. – 1956. – С. 21 – 197.

8. Чернышевский Н. Г. О классификации людей по языку : полн. собр. соч. в 15 т. / Чернышевский Николай Гаврилович. – М., 1951. – .–

Т. X. – 1951. – С. 826 – 866.

9. Шарадзенидзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртенэ и её место в языкознании XIX – XX веков / Шарадзенидзе Т. С. – М. : Наука, 1980. – 130 с.

Статья посвящена проблеме морфологической классификации языков в трудах ученых Московской и Казанской лингвистических школ. Анализируются типологические концепции Ф. Ф. Фортунатова, В. К. Поржезинского, А. И. Томсона, И. А. Бодуэна де Куртенэ, В. А. Богородицкого, раскрывается вклад этих учёных в развитие типологических исследований на рубеже XIX – XX вв.

Косьонкина Г. Ю.

(м. Слов'янськ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТУ Й ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ

Історична типологія як окрема наукова галузь мовознавства почала формуватися лише в 70-і рр. XX ст. Розвиток мовознавства, безперечно, довів, що для розкриття сутті мови важливим та необхідним є її діахронічний план. У даній статті робиться спроба більш глибокого та всебічного аналізу таких питань, як об'єкт, предмет, мета й завдання історичної типології.

Актуальність пропонованої статті зумовлена актуальністю теоретичних проблем історико-типологічних досліджень. У лінгвоісторіографічному аспекті ці проблеми є малодослідженими. Немає жодної лінгвоісторіографічної праці, безпосередньо пов'язаної з названими проблемами в цілому.

Мета статті – вивчення поглядів мовознавців на кардинальні проблеми історико-типологічних досліджень.

На сучасному етапі розвитку мовознавства виникає потреба в більш глибокій розробці історико-типологічних проблем. Вирішення потребують питання саме діахронічної лінгвістики, серед яких центральне місце посідають теоретичні питання. Інтерес до історико-типологічних досліджень дозволив достатньо чітко виділити й обґрунтувати проблематику історичної типології.

Водночас хибно вважати, що питання історичної типології не досліджували в лінгвістиці до 70-х рр. XX ст. Навпаки, ця проблема

привертала увагу багатьох мовознавців. Серед них А. Шлегель, В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. фон Габеленц, М. Мюллер, О. О. Потебня, М. Я. Марр. І це далеко не повний перелік імен дослідників. Можна навести, наприклад, відомий вислів В. фон Гумбольдта, згідно з яким «навіть ті мови та мовні сімейства, які не виявляють між собою історичних зв'язків, можливо розглядати як різні ступені єдиного процесу їх утворення. Та, якщо це так, цей зв'язок зовнішньо не об'єднаних між собою явищ потрібно шукати в загальній внутрішній причині, якою може бути тільки розвиток творчої сили» [2, с. 69].

Але багато питань діахронічної лінгвістики ще потребують подальшого вирішення. Перш за все потрібно визначити місце типології в системі лінгвістичних дисциплін, основні завдання та шляхи її розвитку.

Через надмірний вплив в типології синхронічного підходу до мовного матеріалу проблематика історичної типології була мало досліджена. Тривалий час типологію визначали як синхронічну лінгвістичну дисципліну, що виключало будь-яке історичне осмислення порівнюваних фактів. Багато лінгвістів розмежували типологію та історичне мовознавство. Такий підхід значною мірою відбився на відборі проблематики та напряду досліджень та взагалі на співвідношенні синхронічної та історичної типології. Майже всі типологічні дослідження, як у закордонному, так і у радянському мовознавстві, створювалися на базі синхронічного аналізу. Навіть ті типологічні константи, які використовувалися в порівняльній граматиці, зберігали всі ознаки статичних одиниць – компонентів синхронних систем.

Основні поняття лінгвістичної типології, трактування типу мови, методика та система процедур розроблялися та уточнювалися в багатьох працях таких мовознавців, як Е. Сепір, В. Скалічка, Дж. Грінберг, Ч. Базель, Г. Бірнбаум, В. Успенський. Проте всі ці дослідження проводилися в межах синхронної типології.

Розробка історичної типології привертала увагу дослідників, але предмет та зміст історичної типології, її понятійний апарат та методика мовного аналізу не були достатньо реалізовані в спеціальних дослідженнях. Праці, присвячені цій темі, мали переважно частковий характер та не були орієнтовані на теоретичну проблематику. Панував пріоритет конкретних досліджень на матеріалі споріднених та неспоріднених мов над теоретичними роботами.

Проте це типова ситуація для історії будь-якої науки, яка тільки-но почала формуватися. У період становлення нової дисципліни

дослідники не займаються експліцитною розробкою її теорії та методики. Саме тому питання про предмет, метод та цілі історико-типологічних студій не розроблялися в спеціальній літературі. Теорія та метод фактично формувалися паралельно із самим типологічним вивченням конкретного мовного матеріалу. Цілком природно, що в таких умовах кожний лінгвіст визначав свої критерії та параметри історико-типологічних досліджень.

Відмова від зовнішніх схем традиційної історичної типології XIX ст. відбулася завдяки вибору суб'єктно-предикатних та предикатно-об'єктних відношень як основних параметрів історико-типологічного синтаксису. Основними одиницями історико-типологічного аналізу стають змістовні категорії, компоненти елементарного речення. Змістовний аспект стає характерною рисою історико-типологічних досліджень С. Д. Кацнельсона, С. Л. Биховської, А. В. Десницької та ін. Але, як і їх попередники, ці дослідники не намагалися створити теоретичні основи історичної типології. Питання про можливості, межі та завдання історичної типології, про її співвідношення з синхронічною типологією, з історичними універсаліями знов залишилися на периферії інтересів мовознавців. Розробка питань цього напрямку, з'ясування найбільш ефективних методів аналізу, кардинальні проблеми, пов'язані з питанням про наукове обґрунтування історичної типології та з об'єктом її вивчення, залишилися поза науковим розглядом.

Привертає увагу той факт, що після серйозних спроб обґрунтувати історичну концепцію мови, які були зроблені в багатьох радянських публікаціях 30-х – 40-х рр., інтерес до історико-типологічних досліджень значно послабшав. Тривалий час панувала типологія, яка уникала розробки саме історичної проблематики. Відставання загальної теорії історичної типології від конкретних досліджень стало однією з причин неспроможності стадіальних схем 30-х – 40-х рр. Негативна реакція на рішення, які були запропоновані в цих роботах, спонукала критичне ставлення до самої типологічної тематики. До речі, останню пов'язували лише із схемами мовних перетворень XIX ст. або із стадіальними перетвореннями М. Я. Марра та І. І. Мещанінова.

Після значної перерви знову з'являються праці з типологічної тематики, але увагу мовознавців здебільше привертають теоретичні питання синхронічної типології. Навіть у порівняльно-історичних дослідженнях використання типологічних паралелей для верифікації фактів здійснювалося практично на рівні синхронічної типології, тобто ті часткові ознаки, які використовувалися для реконструкції

глибинних пластів групи споріднених мов, зберігали ознаки статичних одиниць.

М. М. Гухман убачає кінцеву мету історичної типології у виявленні загальних закономірностей розвитку мов, тобто у встановленні діахронічних констант [3, с. 28], але ці завдання не отримали належного висвітлення в спеціальних дослідженнях. Це стосується як студій, присвячених розгляду окремих категорій або явищ на матеріалі генетично не пов'язаних мов, так і праць з історичної типології споріднених мов. Уявлення про зміст та завдання історико-типологічних досліджень, про критерії відбору явищ, які підлягають типологічному аналізу, нарешті, про застосування методики аналізу та принципів моделювання все ще залишаються нечіткими і потребують у кожному окремому випадку спеціальних пояснень.

Лише в деяких дослідженнях питання про суть та завдання історичної типології, яка вивчає закономірності мовних процесів та змін, розглядається спеціально як «свідоме подолання відомої обмеженості синхронної типології». Треба назвати насамперед роботи американського лінгвіста Дж. Грінберга. У монографії «Language Typology: A Historical and Analytic Overview» автор виділяє розділ «Типологія та діахронія» і намагається сформулювати основні методичні прийоми вивчення різноманітних типів змін, включаючи й перетворення типу мови [там же, с. 26]. Але, на думку М. М. Гухман, саме поняття мовного типу залишається нечітким, а матеріал, який ілюструє запропоновану методику, розрізненим та випадковим. Хоча для подальшої розробки проблематики історичної типології монографія Дж. Грінберга виявилася малоперспективною, суттєвим стало вже саме виділення діахронічної типології як особливого напрямку дослідження [10, с. 18]. Проблема типології та мовних змін розглядається також у теоретичному дослідженні із загальних проблем типології, автором якого є німецький вчений Г. Альтман [9, с. 23]. У цій роботі розглядалося питання про можливість використання результатів синхронних типологічних досліджень у розробці лінгвістичної теорії про закономірності мовних змін.

Привертає увагу майже повна відсутність монографічних досліджень з історичної типології, які були б здійснені на основі системного аналізу значного за обсягом конкретного матеріалу. Тільки в деяких роботах мовознавці намагалися визначити завдання, зміст типології, яка вивчала закономірності мовних процесів. Ще у 1957 р. Дж. Грінберг [11, с. 77] виділив три різновиди типологічного аналізу: формальний, функціональний і процесуальний, наголосив на

необхідності вивчення змін мовного типу. Автор висловив думку, що ці дослідження дозволять встановити певні обмеження в послідовності змін типу мови і це буде сприяти прогнозуванню майбутніх змін. Для рішення цих завдань автор указує на потребу вивчення перетворень у споріднених мовах. Однак лише зіставлення історично незалежних мовних процесів дозволить установити, чи є ці процеси загальними тенденціями розвитку мови, або ж вони становлять особливості лише споріднених мов. Дж. Грінберг більш детально досліджує ці питання в подальших працях.

Лише в 60-і – 70-і рр. ХХ ст. з'являються окремі праці, які свідчать про відродження у лінгвістиці інтересу до історичної типології неспоріднених мов. Слід відзначити студії Г. А. Климова, який продовжує розробку проблематики, що була визначена ще в роботах І. І. Мещанінова, а також дослідження В. З. Панфілова. Останній запропонував інший аспект історико-типологічних інтерпретацій. Праці В. З. Панфілова [5, с. 6 ; 7, с. 23] містять історичне дослідження універсальних категорій кількості та якості на основі виявлення розбіжностей у їх мовній реалізації. До того ж історичне осмислення типологічних розбіжностей у оформленні універсальних розумових категорій стає засобом реконструкції шляхів їх розвитку.

У ці ж роки з'являється новий напрямок історико-типологічних досліджень, предметом вивчення яких стають загальні процеси, що характеризують розвиток замкнутої групи споріднених мов. Ці дослідження, які В. Скалічка назвав мікротипологією, претендували на назву історико-типологічних, однак детальний їх аналіз виявив дуже значні розходження у критеріях відбору мовних фактів, що застосовуються в методиці аналізу. Постає питання про можливість існування не тільки особливого, а й відносно єдиного аспекту типологічних досліджень, у яких незалежно від використаного матеріалу з'єдналися б типологічна тематика та принцип історизму.

Місце історичної типології в сучасній лінгвістиці, нечіткість визначення її предмета й завдань спонукали подальше дослідження цієї теми. На думку М. М. Гухман, предмет історичної типології можливо визначити як вивчення узуальних процесів, що співвідносні з перетворенням систем взаємозумовлених ознак, які структурують тип мови [3, с. 28]. Однак сама можливість існування таких перетворень залишається доки гіпотезою, яка потребує верифікації. Перевірка її істинності є одним із актуальних завдань історичної типології. Два суттєві моменти відрізняють історичну типологію від інших історичних досліджень та поєднують її із синхронічною

типологією. Це, по-перше, трактування типології як учення про співвідношення тотожності та відмінності, інваріантності та варіантності, що є характерним для радянського мовознавства, починаючи з 30-х і 40-х рр. По-друге, орієнтація на принцип системності, що визначає не тільки методика аналізу, а й відбір явищ та категорій, які досліджує мовознавець.

Сучасна історична типологія має деякий накопичений емпіричний матеріал, який фіксує мовні зміни та перетворення, що є більш чи менш узуальними, оскільки вони зустрічаються в різних генетично та історично не пов'язаних мовах. Перелік подібних процесів наводиться в різноманітних лінгвістичних працях, наприклад, у роботі Б. О. Серебренникова «Вероятностные обоснования в компаративистике». Можна навести такі приклади: різновиди асимілятивних процесів; дифтонгізація; перехід $s > z > r$; загальні принципи розвитку деяких граматичних категорій та ін. Деякі узуальні процеси визначаються «зовнішніми» факторами: зміни в системі форм існування мови пояснюються розвитком духовної культури народу. Постає питання: чи повинна історична типологія прагнути до максимального повного охоплення узуальних процесів?

Деякі наведені приклади змін мають не однакову значущість. Так, розповсюджений перехід $s > z > r$ замкнений у межах одного рівня, він не впливає на загальні закономірності фонологічної системи та на співвідношення одиниць інших рівнів. Серед асимілятивних процесів ми також можемо спостерігати ізольовані часткові зміни, які не впливають на якісну специфіку мовної системи. Однак деякі типи асимілятивних процесів здатні змінювати характер кореневої морфеми та впливати на структуру парадигм.

Очевидно, об'єктивна значущість подібних асимілятивних процесів не тотожна із значущістю тих асимілятивних змін, які стосуються одиничних явищ, мають частковий характер та не торкаються глибинних структурних зв'язків та відношень. На думку М. М. Гухман, різновиди асимілятивних тенденцій, які різняться згідно із своїм системним статусом, характером свого впливу на цілісну структуру мови, не можуть розглядатися в історичній типології як вияв однотипного, загального процесу.

У межах інших мовних рівнів можна відокремити загальні тенденції та процеси, які мають різні позиції в системі певного рівня. Ієрархічна стратифікація можлива й у відношенні процесів становлення окремих граматичних категорій частин мови. Вона залежить від статусу кожної категорії, яка формується чи змінюється в конкретній мікросистемі. Можна відмітити, що більша чи менша

значимість процесу визначається також тим, чи замикається він на одному рівні, або зміни стосуються сукупності взаємопов'язаних координат. Для історичної типології цікаві перш за все процеси другого розряду.

У зв'язку з цим М. М. Гухман звертається до питання про визначення узуальних процесів, які і стають об'єктом вивчення історичної типології. При визначенні будь-якої типологічної константи присутні два послідовні ступені: перший – фіксація самого факту певної єдності та другий – виявлення співвідношення загальних закономірностей та індивідуальних, специфічних для кожного мовного варіанта. Не ізольоване, а системне трактування процесів є необхідною мінімальною передумовою історико-типологічних досліджень. Якщо вона реалізується, досягається мета історичної типології – виявлення загального в різноманітності його маніфестацій у конкретних мовах.

Однак слід зауважити, що подібне формулювання занадто загальне для характеристики історико-типологічного підходу до мовних процесів. Воно змінюється залежно від конкретного об'єкта дослідження, оскільки загальними можуть бути самі структурні зміни, а різноманітності можуть виражатися в ступені інтенсивності процесу. Але загальними можуть бути і зміни в змісті та статусі самих понятійних категорій, включаючи такі універсалії, як якість та кількість. Принцип системності аналізу зберігається незалежно від характеру матеріалу, інакше кажучи, незалежно від того, чи досліджуються процеси в межах групи споріднених мов, чи вивчаються закономірності розвитку категорій та відношень мов різних генетичних груп.

Принцип системності є в історичній типології не тільки методикою аналізу. Певною мірою він визначає й відбір матеріалу. Зміни, які стосуються одиничних ізольованих об'єктів, навіть якщо вони узуальні, навряд чи мають типологічну релевантність. Наприклад, зміни окремих звуків у визначеній позиції або такі морфологічні процеси, як становлення ступенів порівняння. У синхронічній типології це твердження вже є загальноприйнятим. Воно не викликає ніяких сумнівів у прибічників системної типології, наприклад у В. Скалічки та Г. А. Климова. Навіть прибічники типології підсистем вважають, що побудова типологічних схем на базі однієї ізольованої ознаки неможлива. Нечіткість поняття одиничної ознаки ми можемо спостерігати у висловах Г. Альтмана та В. Лефельдта проти типологічної концепції В. З. Панфілова. Одиничною ознакою вони вважають структуру слова [9, с. 23]. Але

структура слова співвідносна із сукупністю ознак-координат різних рівнів – з типом організації будови речення. «Структура слова, – писав В. З. Панфілов, – є своєрідним фокусом, в якому виявляються різноманітність у засобах вираження різних універсалій» [7, с. 128]. Можливо, не всі типологічні параметри мови співвідносні із структурою слова. Але структура слова не може бути одиничною ознакою, ізольованою від будь-якої кореляції.

Одним з перших, хто обґрунтував ідею про необхідність будувати типологію мови на основі визначеної сукупності ознак-координат, був М. Я. Марр. Він наголошував, що одна ознака не може слугувати критерієм визначення мовного типу, потрібні ознаки-координати, які в сукупності й визначають той чи інший мовний тип [4, с. 132].

М. Я. Марр намагався співвіднести стару морфологічну класифікацію мов із схемами єдиного глотогонічного процесу [там же]. Неспроможність цієї теорії не потребує доказів. Але маррівська ідея про необхідність будувати типологію мови на основі визначеної сукупності ознак-координат має велике значення для розвитку цього напрямку дослідження. Розгляд кореляцій диференціальних ознак змінив «атомізм» більш ранніх робіт.

Багато мовознавців визначало непридатність одиничних ізольованих показників як типологічних ознак. Так, Й. Вахек писав, що типологія враховує загальну структуру мови, не зважає на ізольовані риси тотожності та різноманітності та розглядає всі особливості мови у їх ієрархії [1, с. 224]. Це твердження ми також можемо спостерігати у працях Р. Якобсона та В. Скалічки.

Однак досі залишається дискусійним питання про обсяг набору диференційних ознак, якого було б достатньо для визначення мовного типу. Ця проблема важлива не тільки для синхронічної типології. Від її розв'язання залежить також напрямок історико-типологічних досліджень, наприклад питання про перетворення мовних типів. У вирішенні цього питання існують два погляди, два напрямки, які можливо назвати «системною типологією» та «типологією підсистем».

Прибічники першого напрямку вважають можливим та навіть необхідним створення єдиної типології. Так, В. Скалічка писав, що розподіл типології на фонетичну, фонологічну, граматичну та семантичну залишається для нього незрозумілим. Він наголошував на тому, що, якщо типологія хоче стати наукою, вона не може бути тільки вченням про різноманітності в мовах, вона повинна вивчати також взаємну залежність явищ, які належать до різних рівнів [8,

с. 123]. Але прибічники цієї концепції не створили приклад подібної типології. Водночас привертає увагу вимога визначати будь-який тип на основі сукупності взаємозумовлених явищ.

Відносно новим було і твердження, що жодна конкретна мова не може слугувати ідеальним прикладом будь-якого типу, тому що «чистих» типів не існує. Будь-який мовний тип – це конструкт, який створює дослідник унаслідок узагальнення спостережень над матеріалом конкретних мов. Отже, тип – це модель, еталон, звільнений від часткових варіантів. Тип же конкретної мови визначається через сукупність домінуючих ознак.

Класифікація, запропонована В. Скалічкою, фактично є розвитком та удосконаленням традиційної морфологічної класифікації. Але змістовний аспект майже не береться до уваги, і дана модель типології є формально-структурною. Навряд чи вона може претендувати на глобальність.

Інша модель цільної та системної типології представлена у працях Г. А. Климова, таких, як «Очерк общей теории эргативности», «Принципы описания языков мира», «Типология языков активного строя». Запропонована ним модель контенсивної типологічної класифікації будується на структурній специфіці засобів відбиття в різних мовах універсальних суб'єктно-об'єктних відношень. Однак, на відміну від І. І. Мещанінова, який збудував синтаксичну типологію на основі обмеженого набору суттєвих синтактико-морфологічних координат, Г. А. Климов намічає глибинну залежність синтактико-морфологічних типів від принципів організації лексики. Тим самим не тільки вперше лексичні параметри були розглянуті в типологічній систематичі, але з цим була запропонована гіпотеза про існування в мовах, які належать до різних контенсивних типів, відповідної змістовної домінант, що визначає структуру кореляцій між рівнями.

Багато чого в оригінальній концепції Г. А. Климова потребує подальших досліджень, але запропонована ним модель типологічної класифікації, безумовно, є однією з найбільш цікавих та значних у історії типологічних досліджень.

Привертають увагу й ідеї В. З. Панфілова, чия типологічна концепція спирається на принципи формально-структурної типології. Але суттєвою відмінністю його концепції є не зміни в номенклатурі визначених типів, а спроба врахування змістовних диференційних ознак. Приділяється увага не тільки кореляції структури слова та структури граматичних категорій, а й відмінностям за ступенем ізоморфізму між планом змісту та планом вираження. Намічається й відмінність у відношенні синтаксичного та логіко-граматичного рівнів

залежно від встановлених типів мови.

Подальша розробка цих ідей на конкретному матеріалі дозволила б створити нову типологічну класифікацію, яка б гармонійно поєднала зовнішні та внутрішні параметри. Однак, ці ідеї неможливо співвідносити з тими закономірностями, які моделює контенсивна типологія. Отже, у цьому випадку обидві моделі можуть співіснувати та відображати різні типи залежності та різні аспекти внутрішніх механізмів мови.

Положення про рівноправність двох моделей має безпосереднє відношення до уточнення змісту історичної типології, тому що головним її завданням є вивчення динаміки ознак, що виступають як компоненти типологічної кореляції та долучені до системи параметрів, гіпотетично сприйнятої для кожної типологічної моделі. Постає питання, якою мірою формально-структурні та контенсивні типи є історичними категоріями? Наскільки вони підлягають перетворенню та переходу з одного формально-структурного чи контенсивного типу в інший? Якщо ці перетворення виявляються, то потрібно ще з'ясувати, наскільки вони є регулярними, обов'язковими, чи відбуваються в одному напрямку? Чи можуть вони претендувати на положення закономірностей, подібних до діахронічних універсалій? Усі ці питання викликають постановку проблеми співвідношення історичної типології та діахронічних універсалій. Вирішити ці питання неможливо без ретельного вдосконалення теоретико-методичного апарату історичної типології. Саме недоліки методу та обмеження емпіричної бази досліджень стали причиною порівняно невисокої ефективності праць з історичної типології. Тому питання про розробку теорії та методики історико-типологічного дослідження все ще залишається відкритим та актуальним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Вахек Й. – М. : Наука, 1964. – 224 с.
2. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода (Извлечения) / Гумбольдт В. // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков / сост. В. А. Звегинцев. – М. : Наука, 1974. – С. 68 – 86.
3. Гухман М. М. Историческая типология и проблема диахронических констант / Мирра Моисеевна Гухман. – М. : Наука, 1981. – 247 с.
4. Марр Н. Я. Яфетическая теория / Марр Н. Я. – Баку, 1927. – 232 с.

5. Панфилов В. З. Категории мышления и языка / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1976. – № 6. – С. 3 – 12.
6. Панфилов В. З. Типология грамматической категории числа и некоторые вопросы ее исторического развития / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С. 5 – 9.
7. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания / Панфилов В. З. – М. : Наука, 1977. – 328 с.
8. Skalichka V. General linguistics. An introductory survey / V. Skalichka, R. H. Robins // Linguistics. – 1964. – № 24. – P. 121 – 129.
9. Altmann G. Allgemeine Sprachtypologie. Prinzipien und Messverfahren / Altmann G., Lehfeldt W. – München, 1973. – 235 s.
10. Greenberg J. H. A quantitative approach to the morphological typology of language / Greenberg J. H. // International journal of linguistics. – 1960. – V. 26. № 3. – P. 45 – 55.
11. Greenberg J. H. The nature and uses of linguistic typologies / Greenberg J. H. // International journal of linguistics. – 1957. – V. 23. №2. – P. 73 – 87.

Исторический подход к типологии не является новым. Уже в середине XIX в. предпринимались попытки дать историческую интерпретацию морфологических типов языков. Типологические концепции XIX – XX вв. – отправная точка для решения таких проблем исторической типологии, как определение ее объекта, предмета, цели и задач.

Орел А. С.

(м. Слов'янськ)

СТАНОВЛЕННЯ ФОНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА БІЛОРУСЬКОЇ МОВ (лінгвоісторіографічний аспект)

Питання становлення фонологічних систем української, російської та білоруської мов можна розглядати у вузькому та широкому тлумаченні. Якщо мовознавці досліджують становлення фонологічної системи української, російської або білоруської мови, орієнтуючись переважно на час формування літературної норми, то розвиток відповідних фонологічних систем визначається у вузькому тлумаченні (це властиве матеріалам багатьох сучасних підручників). У широкому тлумаченні досліджується історія становлення окремих фонологічних особливостей, властивих українській, російській та білоруській мовам у сукупності їх діалектів. Наприклад,

Є. Д. Поліванов визначає літературну мову як сукупність споріднених діалектів. У підручнику «Сучасна російська мова» відзначається відмінність між поняттям «сучасна мова», яке спирається переважно на час становлення літературної норми, та поняттям «національна мова», яке пов'язане з виділенням окремих східнослов'янських мов з властивими їм особливостями. Цікаво, що, наприклад, Ю. Шевельов відносить запровадження літературної мови в Україні до часів становлення християнської культури, відзначаючи при цьому відсутність у неї національного підґрунтя [13, с. 277].

Лінгвістотріографічний аналіз робіт, присвячених дослідженню проблеми формування мовних особливостей окремих східнослов'янських мов, не здійснювався. Деякі коментарі можна знайти в дослідженнях Ф. П. Філіна, Ю. Шевельова, Ю. Я. Бурмистровича тощо. Отже, актуальність статті зумовлюється браком лінгвістотріографічного вивчення історії фонологічних систем української, російської та білоруської мов.

Метою статті є лінгвістотріографічне дослідження питань фонологічної історії української, російської та білоруської мов у сукупності їх діалектів.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати погляди мовознавців на проблему визначення поняття «сучасна мова»; 2) встановити погляди лінгвістів щодо часу зародження фонологічних особливостей української, російської та білоруської мов; 3) дослідити основні українські, російські та білоруські фонологічні процеси, висвітлені в концепціях мовознавців ХХ ст. – початку ХХІ ст.; 4) вказати на перспективи подальшого дослідження східнослов'янських мов.

Відповідно до мети й завдань дослідження в роботі застосовано актуалістичний метод.

На наш погляд, фонологічні риси, які з'явилися ще в праслов'янський період як діалектні, безперечно знайшли своє продовження в українській, російській та білоруській мовах, проте накопичення цих індивідуальних для кожної східнослов'янської діалектної групи мовних особливостей та виділення самостійних мов відбувалося пізніше. Як свідчить проведений аналіз, найяскравіше фонологічні особливості української, російської та білоруської мов почали виявлятися після занепаду ерів. Наприклад, у роботах К. В. Горшкової неодноразово підкреслювалося, що саме занепад редукованих спричинився до розвитку певних тенденцій у фонологічній системі російської мови. Із тенденцією до занепаду редукованих В. К. Журавльов пов'язує остаточний розпад системи

групофонем (силабем) та розвиток самобутніх діалектних особливостей східнослов'янських мов. Таким чином, починати історію сучасних фонологічних систем української, російської та білоруської мов доцільніше буде саме з цього періоду, що, на нашу думку, сприятиме також кращому розумінню витоків тих фонологічних рис, які на сучасному етапі відрізняють східнослов'янські мови одну від одної.

До наслідків занепаду редукованих для підсистем вокалізму сукупності східнослов'янських діалектів мовознавці відносять, по-перше, зменшення кількості голосних фонем, в результаті чого чергування <ь / ь> замінилися чергуваннями <о / е> [4, с. 58; 2, с. 157], по-друге, в деяких діалектах східнослов'янських мов перед складом із слабким редукованим відбулося замінене подовження <о, е> з їх подальшою дифтонгізацією [4, с. 58 – 60; 8, с. 71; 2, с. 157 – 158]. Таким чином, у новозакритих складах у більшості сучасних діалектів української мови маємо фонему <і>.

Після зникнення <ь> передній звук [i], що тепер опинився після недієзного приголосного, міг або пом'якшити приголосний (регресивна асиміляція), або змінитися в непередній [y] (прогресивна асиміляція) [2, с. 158]. Так з'являється непередній алофон фонему <і>, який фонемізувався й отримав статус самостійної фонему. Проте після становлення кореляції твердості / м'якості (або палатальності / непалатальності) відбулася конвергенція фонем <і> та <y>, в результаті чого фонема <y> зникла з діалектів східнослов'янських мов [2, с. 172; 13, с. 481]. Подібною думки дотримується В. В. Колесов, вказуючи на надлишковість опозиції <і : y> після занепаду ерів [8, с. 131]. Досліджуючи питання статусу східнослов'янського y, М. Ф. Яковлев, Р. І. Аванесов, В. М. Сидоров, Л. Л. Касаткін, Ю. Шевельов вважають y лише комбінаторним варіантом фонему <і>, поява якого залежить від твердості або м'якості попереднього приголосного. Як вказує Ю. Шевельов, розрізнення <і> та <y> зберігається в деяких українських діалектах, при цьому приголосні перед <і> в них не пом'якшуються [13, с. 235, 847]. Проте існування згаданої опозиції зазнало фонетичних змін [там же, 481, 485 – 486].

Одним з найважливіших питань історичної фонології східнослов'янських мов лінгвісти, зокрема В. М. Чекман [12, с. 113 – 114], Ф. П. Філін [11, с. 184 – 203], В. А. Глущенко [3, с. 58 – 101] називають питання про зміни голосних переднього ряду (V-депалаталізації). Зміни <е → о> та <е → а>, розпочавшись після занепаду редукованих та становлення кореляції твердості / м'якості, продовжувалися в деяких діалектах української, російської та

білоруської мов. На це вказують, зокрема, Ю. Шевельов [13, с. 197 – 200, 824 – 834], В. В. Колесов [8, с. 174 – 182], В. А. Глущенко [3, с. 61 – 62], Ю. Я. Бурмистрович [2, с. 174 – 178]. Зміни голосних переднього ряду, або V-депалаталізації, пов'язують із становленням кореляції твердості / м'якості також Л. Е. Калнинь, В. М. Чекман [6, с. 19 – 20; 12, с. 113].

У дослідженні ненаголошеного вокалізму центральною виступає проблема виникнення акання в діалектах східнослов'янських мов. Стосовно цього питання дослідників можна розділити на дві групи: 1) прихильники праслов'янського походження акання (В. К. Журавльов, В. І. Георгієв, Ю. Шевельов тощо); 2) лінгвісти, що відносять це явище до прасхіднослов'янського («давньоруського») періоду й пов'язують його з редукцією ненаголошених голосних (Я. В. Вовк-Леванович, В. В. Колесов, Г. О. Хабургаєв та ін.). Заслуговують на увагу тези про різночасне походження окремих елементів акання (Н. ван Вейк) та зумовленість цього явища цілим комплексом причин (Ф. П. Філін, В. К. Журавльов).

Після занепаду ерів закон висхідної звучності, характерний для давньоруської силабемі (цей закон став продовженням закону внутрішньогруповофонемної висхідної звучності), був порушений [2, с. 158]. Як зазначає Ю. Я. Бурмистрович, на сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов також діє синтагматичний «закон гармонії приголосних» за дзвінкістю / глухістю [там же, 160]. Отже, після зникнення слабких редукованих стали можливими такі сполучення приголосних, які раніше не допускалися [13, с. 427 – 428]. Нове протиріччя викликало низку змін, що по-різному відбилися в сучасних східнослов'янських мовах (подовження, асиміляції, дисиміляції, спрощення тощо). Зауважимо, що розвиток фонологічних систем східнослов'янської мовної підгрупи відзначається великою кількістю асимілятивних процесів у підсистемі консонантизму (Л. Л. Касаткін), причому найхарактернішим дослідники (Є. Д. Поліванов, Ю. Я. Бурмистрович) визнають регресивний тип асиміляції, що зумовлено історично (вплив голосного на попередній приголосний у груповофонемі, а потім силабемі).

Різноманітні зміни дослідники спостерігають і в блоці африкат, причому результати цих змін у різних діалектах східнослов'янських мов відрізняються. Ми будемо зосереджувати увагу переважно на тих прикладах, які найвиразніше показують особливості кожної з сучасних східнослов'янських мов у сукупності їх діалектів. Доля щілинно-зімкнено-щілинних у східнослов'янських діалектах також вирішується по-різному. Так, в діалектах російської мови фонемі

<ж'д'ж' > та <ш'ч' > перейшли у довгі <ж: ' > та <ш: ' >, виняток становлять тільки північні діалекти [2, с. 189]. Наявність <ж'д'ж' > та <ждж > як окремих фонем у деяких російських діалектах постулює Р. І. Аванесов [1, с. 331, 333]. В українській мові фонема <ш'ч' > залишилася, а <ж'д'ж' > перетворилася на сполучення двох фонем <ж> та <дж >. Досліджуючи долю довгих шиплячих у діалектах сучасної російської мови, Р. І. Аванесов відзначає, що «на відміну від довгих твердих шиплячих, які вживаються на стику морфем, а тому членуються й представляють собою сполучення фонем, довгі м'які шиплячі зустрічаються всередині морфеми, тому не членуються й утворюють окремі фонем» [1, с. 329]. У деяких діалектах російської мови, а також у білоруській мові спостерігається тенденція до ствердіння м'яких довгих шиплячих <ж: ' > та <ш: ' > [там же, с. 330].

Африката <дж > є самостійною фонемою у фонологічних системах української та білоруської мов, <дз > – тільки в українській мові та окремих білоруських словах, на це вказують Є. Ф. Карський, Л. Л. Касаткін, М. А. Жовтобрюх, Ю. Я. Бурмистрович; Ю. Шевельов [13, с. 983; 2, с. 179 – 180]. За В. М. Чекманом, <дз > у білоруській мові є самостійною фонемою. Проте дослідники відзначають: якщо фонема <дж > збереглася в українських та білоруських діалектах з давньоруського періоду, то <дз > виникла у період самостійного функціонування української мови [2, с. 179 – 180]. На непевний фонемний статус <дж > та <дз > у фонологічній системі української мови вказували А. М. Залеський, Ю. Шевельов.

Зникнення фонем <дж >, <дз > з фонологічної системи російської мови спричинилося до послаблення функціональної навантаженості їх опозитів – фонем <ч > та <ц >, унаслідок чого не тільки ознаки дзвінкості / глухості, а й ознаки твердості / м'якості стали фонологічно несуттєвими для зазначених фонем. Подібний статус <ц > та <ч > став причиною нерозрізнення цих фонем у фонологічних системах деяких діалектів російської мови. Виникнення цокання (або чокання) внаслідок конвергенції функціонально слабких <ц > та <ч > у деяких діалектах російської мови фіксують В. Г. Орлова, К. В. Горшкова [9, с. 39] тощо. Як вказує П. С. Кузнецов, результатом конвергенції <ц > та <ч > частіше було <ц >. Щодо діалектів інших

східнослов'янських мов, то Ю. Шевельов відзначав, що явище цокання в білоруській мові було успадковане ще з давньобілоруських часів, а це вплинуло й на появу цокання в північноукраїнських говірках [13, с. 941].

Проте питання виникнення цокання у діалектах східнослов'янських мов набагато складніше й в лінгвістичній літературі вирішується неоднозначно. У роботі Ф. П. Філіна, в якій досліджується зокрема й проблема походження цокання в діалектах давньоруської мови, виділяється дві протилежні гіпотези щодо причин появи цокання на східнослов'янській території: 1) цокання – явище моногенетичне; 2) цокання має субстратне походження [11, с. 256 – 267]. Прихильники ані першої, ані другої гіпотези не надають вичерпних аргументів, чим і зумовлюється суперечливість зазначеної проблеми для сучасної лінгвістики. Розглядаючи цокання з фонологічної точки зору, як явище внутрішньосистемне, зумовлене властивостями фонологічних систем давньоруських діалектів (мається на увазі функціональна малонавантаженість фонем <ц> та <ч>), ми спираємося переважно на висновки В. Г. Орлової [9, с. 118 – 120].

Окремо в історичній фонології східнослов'янських мов виділяється проблема ствердіння <ж>, <ч>, <ш> та <ц>. В. В. Колесов, Ю. Я. Бурмистрович пов'язують це явище з тенденцією до становлення кореляції палатальності / непалатальності в самостійних східнослов'янських мовах [8, с. 152 – 153; 2, с. 190]. Досліджуючи проблему ствердіння споконвічно палатальних приголосних в українській мові, Ю. Шевельов основною причиною цього процесу вважає фонетичну надлишковість ознаки палаталізованості для зазначених приголосних, а також вплив сусідніх білоруської та російської мов [13, с. 700 – 708]. У фонологічній системі російської мови фонема <ч> характеризується м'якістю, <ц> – твердістю, білоруській мові властиві тільки тверді <ч> та <ц>, для української мови – м'який <ц'> та твердий <ч>, хоча названі ознаки є фонологічно несуттєвими для звукових систем зазначених мов. Опозиція <ц : ц'>, функціонально мало навантажена, все ж таки збереглася у фонологічній системі української мови [там же, с. 792]. Досліджуючи функціональний статус шиплячих у говорах північного наріччя, А. М. Залеський встановлює протиставлення за твердістю / м'якістю: <ш – ш'>, <ж – ж'>, <ч – ч'> [5, с. 55].

Виникнення дзвінкої щілинної задньоязикової фонемі <γ> в окремих діалектах давньоруської мови, на думку М. С. Трубецького [10, с. 168 – 179], Ю. Я. Бурмистровича [2, с. 181 – 184], пов'язане перш за все з тенденцією до укріплення системи, що передбачає у

тому числі й заповнення порожніх клітин. Зміна <ɛ> в <ɣ> послідовно пройшла в тих діалектах, з яких розвинулася українська та білоруська мови, а в сучасній українській мові щільний задньоязиковий <ɣ> змінився на фарингальний <h> [2, с. 183; 13, с. 444 – 446; 6, с. 66]. У російських діалектах, як відмічають мовознавці, фонема <ɣ> не закріпилася в системі, Ю. Шевельов фіксує появу <ɣ / h> у деяких південно- та північноросійських діалектах [13, с. 444 – 445].

Слід відзначити, що існують припущення про праслов'янське походження γ / h (М. С. Трубецької [10, с. 168 – 179]), адже, як вказує Ю. Шевельов, ізоглоса явища γ / h проходить через всю слов'янську територію [13, с. 445]. На східнослов'янському мовному ареалі це явище набуло поширення в діалектах української, білоруської мов, а також в південних та північних говорах російської мови [там же, с. 453]

Ю. Шевельов відзначає, що «приводом до зміни $\gamma > h$ був розвиток протетичного h » в українських діалектах [там же, с. 454]. У той же час інші східнослов'янські діалекти, вказує дослідник (наприклад, південноросійські), в яких протетичний h не розвинувся, зберігають <ɣ>, а в сучасних діалектах білоруської мови спостерігається певна конкуренція <h> та <ɣ> [там же]. Досліджуючи звукові зміни на сучасному етапі розвитку фонологічної системи російської мови, Є. Д. Поліванов вказував на конвергенцію щільного <ɣ> (яке виникло в російських діалектах під впливом українського фарингального приголосного) та зімкненого <ɛ> в одній фонемі <ɛ>, (у загальноросійській фонетичній системі). У сучасній українській мові у деяких словах також вимовляється звук [ɛ], наприклад *тава*, *гудзик*, але, за словами Ю. Шевельова, він все ж таки лишається периферійною фонемною одиницею [13, с. 796 – 798].

Група діалектологів, зокрема Р. І. Аванесов, Л. Л. Касаткін [7, с. 362 – 363] та ін., вказують на цікавий факт існування корелятивних відношень між фонемами <ɣ> та <j> на території південноросійських говорів. Як зазначає Л. Л. Касаткін, «кореляцію <ɣ> : <j> слід визнати кореляцією за твердістю / м'якістю», тому що позиція нейтралізації для фонем <ɣ> та <j> є водночас і позицією нейтралізації для всіх інших приголосних фонем, протипоставлених за цією ознакою [там же, с. 363]. Крім того, підтримуючи спостереження Є. Ф. Будде, Л. Л. Касаткін вважає цілком ймовірною можливість широкого розповсюдження зазначеного явища в давньоруській мові [там же, с. 363 – 364].

Таким чином, низка фонетичних та фонологічних змін у східнослов'янських діалектах спричинилася до виділення української,

російської та білоруської мов у сукупності їх діалектів, з подальшим становленням сучасної літературної норми в цих мовах. Думку про те, що всі східнослов'янські мови з самого початку свого існування представляли сукупність діалектів, підтримували К. В. Горшкова, Ю. Шевельов, В. В. Колесов, Ю. Я. Бурмистрович тощо.

Перспективним, на наш погляд, видається подальше вивчення зв'язків між фонологічним та морфологічним рівнями мови, тобто дослідження морфонологічного аспекту мовних змін (на матеріалі східнослов'янських мов). Проблемі вивчення зв'язків між фонетикою та граматикую присвячували свої роботи І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський; теорію морфонологічних досліджень розробляли представники Празької лінгвістичної школи, зокрема М. С. Трубецької; важливе місце зазначена проблематика посідає в роботах учених Московської фонологічної школи (Р. І. Аванесова, В. М. Сидорова, О. О. Реформатського, М. В. Панова тощо); дослідженням морфофонемних змін займався також Р. Хармс.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов Р. И. О долгих шипящих в русском языке / Аванесов Р. И. // Из истории отечественной фонологии / Реформатский А. А. – М., 1970. – С. 326 – 335.
2. Бурмистрович Ю. Я. Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок – потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского / Бурмистрович Юрий Яковлевич. – Абакан : Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова, 2001. – 227 с.
3. Глущенко В. А. История фонетической системы русского языка в научной концепции А. А. Шахматова : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Глущенко Владимир Андреевич. – К., 1983. – 198 с.
4. Залеський А. М. Замінне подовження голосних в українській мові / Залеський А. М. // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 58 – 64.
5. Залеський А. М. Функціональний статус шиплячих у говорах північного наріччя української мови / Залеський А. М. // Структурні рівні українських говорів. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 52 – 75.
6. Калнынь Л. Э. Развитие корреляции твёрдых и мягких согласных фонем в славянских языках / Калнынь Л. Э. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 136 с.
7. Касаткин Л. Л. О фонологическом содержании звука [j] в некоторых русских говорах / Касаткин Л. Л. // Исследования по фонологии / отв. ред. С. К. Шаумян. – М. : Наука, 1966. – С. 361 – 367.

8. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов / Колесов В. В. – М. : Высш. школа, 1980. – 215 с.
9. Орлова В. Г. История аффрикат в русском языке в связи с образованием русских народных говоров / Орлова В. Г. – М. : АН СССР, 1959. – 211 с.
10. Трубецкой Н. С. К истории задненёбных в славянских языках / Трубецкой Н. С. // Избранные труды по филологии / Трубецкой Н. С. – М. : Прогресс, 1987. – С. 168 – 179.
11. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк / Филин Ф. П. – М. : Наука, 1972. – 655 с.
12. Чекман В. Н. Исследования по исторической фонетике праславянского языка: Типология и реконструкция / Чекман В. Н. – Минск : Наука и техника, 1979. – 216 с.
13. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Шевельов Ю. – Харків : Акта, 2002. – 1056 с.

Проведён лингвоисториографический анализ работ языковедов XX в. – начала XXI в., посвящённых вопросам истории фонологических систем украинского, русского и белорусского языков. Изучены взгляды лингвистов на проблему зарождения фонологических особенностей восточнославянских языков, исследованы основные украинские, русские и белорусские фонологические процессы. Намечены перспективы изучения морфонологического аспекта языковых изменений (на материале восточнославянских языков).

*Глуценко В. А., Марченко Е. Ю.
(г. Славянск)*

ДИСТРИБУЦИЯ ФОНЕМ В ТРУДАХ ДЕСКРИПТИВИСТОВ

Дистрибутивный аспект в современной фонологии остается очень важным. При этом успешное изучение дистрибуции фонем в современном языкознании невозможно без обращения к историографии фонологии. Однако дистрибуция фонем в лингвоисториографическом аспекте исследована недостаточно. В частности, не в полной мере освещены взгляды дескриптивистов, основные положения работ американских языковедов Л. Блумфилда, З. Харриса, Дж. Трейджера, Г. Глисона, М. Сводеша, Ч. Хоккета и др. Специальных работ лингвоисториографического характера, в которых

были бы всесторонне проанализированы исследования дескриптивистов, посвященные фонемной дистрибуции, в языкознании нет. Это определяет актуальность предлагаемой статьи. Ее целью является раскрытие основных положений учения дескриптивистов о фонемной дистрибуции, оценка этих положений с позиций современной лингвистической историографии.

Подчеркнем, что лингвистическое наследие представителей дескриптивной (дистрибутивной) лингвистики сохраняет свою значимость для современного языкознания.

Дескриптивная (дистрибутивная) лингвистика (англ. descriptive – описательный; лат. distributio, англ. distribution «распределение») – одно из направлений американского языкознания, возникшее в 30-е гг. XX в. под влиянием идей Леонарда Блумфилда (его полевых исследований америндских языков по формальным критериям дистрибуции языковых единиц) и бихевиористского позитивистского течения в психологии. Руководствуясь бихевиористскими постулатами, Л. Блумфилд определял язык как разновидность поведения человека; ученый считал объяснение языковых явлений на основе категорий мышления и психики главной преградой для превращения языкознания в точную науку. Программа дескриптивизма была изложена Л. Блумфилдом в работах «Введение к изучению языка» (1914) и «Язык» (1933).

Главными положениями дескриптивизма являются постулирование зависимости усвоения языка детьми от потребностей их поведения; рассмотрение речевой деятельности как интуитивной поведенческой реакции на стимулы внешней среды; отрицание объяснительной связи языковых единиц с категориями мышления; оперирование при исследовании речи атомарными единицами (фонами и морфемами) при игнорировании семантики, т. к. она не подлежит прямому наблюдению. Представителями дескриптивизма были Л. Блумфилд, Ч. Осгуд, З. Харрис, Б. Блок, Б. Скиннер, Дж. Трейджер, М. Сводеш, Ч. Фриз, Ю. Найда, К. Пайк, Ч. Хоккет, Г. Глисон, Дж. Гринберг, П. Гарвин, Ч. Веглин и др.

Глубокое раскрытие основных положений дескриптивной (дистрибутивной) лингвистики возможно при детальном изучении взглядов дескриптивистов.

Л. Блумфилд приступил к лингвистическим исследованиям в 20-е – 30-е гг. XX в. Проблема поиска нового метода встает особенно остро в это время. Важность новых задач была обусловлена рядом причин: новыми требованиями в различных областях человеческих знаний; постановкой новых проблем общей теории языка;

воздействием разносторонних связей языкознания с другими науками (психологией, математикой, физиологией, логикой и др.).

Именно в эти годы, т. е. почти одновременно с первыми работами Пражской лингвистической школы, Л. Блумфилд выступил с декларацией новой лингвистической теории и методики [2, с. 23].

Ученый поставил цель разработать конструктивную, последовательно построенную систему понятий для синхронного описания любого языка. Его идеи коррелируют с положениями Ф. де Соссюра [6, с. 23; 7, с. 13]. Л. Блумфилд попытался вычленить из сложного комплекса явлений, который обозначается термином *язык*, объект собственно лингвистический. По его мнению, объектом лингвистики являются не звуки и значения сами по себе, а «соединения конкретных звуков с конкретным значением» [2, с. 61]. Звуки интересуют лингвиста только тогда, когда они связаны со значениями; существенными признаками звуков (фонем) языка являются те признаки, с которыми связаны различия в значениях [там же].

Заслуга Л. Блумфилда состоит в том, что он разработал дистрибутивную методику, которую в 50-е гг. развили в своих работах З. Харрис, Дж. Трейджер и др.

Дескриптивная лингвистика не ставила задачи создания общей лингвистической теории, которая объясняла бы явления языка в их взаимосвязи. Дескриптивная лингвистика разрабатывала методы синхронного описания и моделирования языка. При этом описание языка понималось как установление языковой системы, индуктивно выводимой из текстов и представляющей собой совокупность некоторых единиц и правил их расположения [3, с. 86].

Единственной реальностью, с которой лингвист имеет дело, является текст, подлежащий «дешифровке». Все сведения о «коде» (структуре языка), лежащем в основе этого текста, должны быть выведены исключительно из анализа этого текста. Но в нем непосредственно не содержатся данные о значениях слов, грамматике, истории языка и генетических связях его с другими языками. В тексте непосредственно даны лишь некоторые его элементы (части, отрезки), и для каждого из них можно установить распределение, или дистрибуцию – сумму всех окружений, в которых этот элемент встречается, т. е. сумму всех (различных) позиций элементов относительно других элементов [1, с. 48].

Особенности дескриптивной лингвистики как разновидности структурализма таковы:

- 1) представление о лингвистическом описании как наборе

независимых от строя того или иного конкретного языка процедур обработки текстов, выполнение которых в определенном порядке должно автоматически привести к открытию грамматики (структуры) данного языка;

2) разграничение в языке фонологического, морфологического и синтаксического уровней. Они образуют иерархию, основанием которой является фонологический уровень, а вершиной – синтаксический (не выделяется лексический, поскольку слово прежде всего обладает значением). Единицы более высокого уровня строятся из единиц непосредственно предшествующего уровня (морфемы – из последовательности фонем, конструкции – из последовательности морфем). Поэтому, приступая к описанию языка, необходимо начать с обнаружения его простейших единиц и переходить ко все более сложным единицам;

3) представление о единицах языка как о классах в некотором смысле дистрибутивно эквивалентных единиц текста (вариантов данной языковой единицы);

4) требование объективности описания, которое при дешифровочном подходе к языку является залогом и единственной гарантией истинности знаний о нем [там же, с. 45–46].

Таким образом, описать структуру языка исчерпывающим образом – значит установить: 1) его элементарные единицы на всех уровнях анализа; 2) классы элементарных единиц; 3) законы сочетания элементов различных классов [там же, с. 46].

Существенным было использование представителями дескриптивной лингвистики дистрибутивного анализа. Выделение элементарных единиц языка достигалось с помощью экспериментальной техники сегментации текста и дистрибутивного анализа текстовых единиц, обнаруженных в результате сегментации. Классы элементарных единиц строились на основе экспериментальной техники субституции (замещения), а законы сочетания элементов различных классов устанавливались в ходе анализа по непосредственно составляющим. Первые три техники могут применяться для анализа любого аспекта всякого языка, а анализ по непосредственно составляющим имеет силу только в области морфологии и синтаксиса.

Идея о том, что единицы языка, классы единиц и связи между единицами могут быть определены исключительно через их окружение, т. е. через их отношение к другим единицам того же порядка, и составляет сущность дистрибутивного подхода [там же, с. 47].

Сегментирование текста на элементарные речевые единицы (звуки, если речь идет о фонетике) выступает как первый шаг в процедуре выделения соответствующих единиц языка (фонем). Вторым шагом является идентификация – установление того, какие из элементарных текстовых единиц тождественны между собой, т. е. являются вариантами одной и той же единицы языка (аллофонами одной фонемы), а какие различны, т. е. являются представителями разных единиц языка (разных фонем). Для решения этой задачи используется дистрибутивный анализ в собственном смысле слова.

Устанавливаются три типа дистрибуции звуковых элементов:

1. Элементы находятся в дополнительной дистрибуции, если они никогда не встречаются в одинаковых окружениях. Этого условия в большинстве случаев достаточно, чтобы признать ряд звуков вариантами (аллофонами) одной фонемы. Таковы различающиеся степенью закрытости / открытости гласные звуки в словах *семь*, *день* (наиболее закрытый вариант, произносимый в позиции после мягкого согласного и перед мягким согласным); *лес*, *дел* (более открытый вариант, произносимый после мягкого перед твердым); *шесть*, *жесть* (еще более открытый вариант, произносимый после твердого согласного перед мягким); *шест*, *жест* (наиболее открытый вариант, произносимый после твердого согласного перед твердым).

2. Элементы находятся в контрастной дистрибуции, если они могут встречаться в одних и тех же окружениях, различая значения. В этом случае они являются представителями разных единиц (фонем или морфем). Таковы начальные согласные в словах *том* – *дом* – *ком* – *сом* – *лом* – *ром*, принадлежащие шести различным фонемам.

3. Текстовые единицы находятся в свободном чередовании, если они встречаются в одних и тех же окружениях, не различая значений (например, нормативный русский звук [p] и [p] картавый; эти различия несущественны для русского языка).

Г. Глисон утверждал, что фонема – это класс звуков, которые: 1) фонетически похожи и 2) характеризуются определенными моделями дистрибуции в языке (диалекте). Этот взгляд на фонему базируется на фонемной дистрибуции; он применим только к одному языку или диалекту. Так, фонема /p/ существует в английском языке. Похожая фонема /p/ есть и в языке хинди. Однако эти фонемы не идентичны. Каждая из них – структурный элемент конкретного языка и не имеет никакого отношения к другому языку [4, с. 32].

Фонемной дистрибуции посвящена статья М. Сводеша «Фонематический принцип». Автор детально развивает теорию вариантов и позиций, ставит вопрос о норме и отклонениях от нее

применительно к фонемам, а также излагает свой взгляд на метод определения количества фонем в языке и способы их характеристики [8, с. 118]. Роль М. Сводеша в развитии дистрибутивной лингвистики раскрыл А. А. Реформатский [5, с. 17].

М. Сводешу принадлежит заслуга формулировки критериев выделения фонем с учетом их дистрибуции.

1. Критерий дополнительного распределения.

Если известно, что два подобных типа звуков встречаются в определенных фонетических условиях, причем один из них встречается в одних условиях, а другой в других, то можно считать, что они оба являются вариантами той же фонемы (см. выше). Если же распределение одного из звуковых типов является дополнительным более чем к одному другому, то он может быть отождествлен с одним скорее, чем с другим на почве большего фонетического сходства.

2. Критерий состава слова.

То же слово при различных произношениях сохраняет фонематическое тождество (это не касается вариантов слов), различия в произношении слова служит показателем пределов отклонения составляющих его фонем.

3. Критерий частичных тождеств.

Посредством сквозного сопоставления всех рядов слов, имеющих фонетическое сходство (*pit – bit; lat – latent* и т. п.), можно прийти к выявлению значимых простейших звуковых типов. Критерий частичных тождеств, по М. Сводешу, в некоторых его примерах тождествен с примерами контрастной дистрибуции.

Однако при применении этого критерия надо учитывать следующий критерий (пункт 4).

4. Критерий константных ассоциаций.

Если ряд фонетических элементов всегда встречается совместно, это выявляет фонематически единое сочетание (например, взрывность и аспирация в начальном английском [p]). Один или оба из этих фонетических элементов могут встречаться в других сочетаниях без нарушения единства указанного сочетания.

5. Критерий совпадения модели.

Частные определения должны совпадать с общей фонематической моделью в данном языке. Так, в языке навахо [i] и [j] дополнительные в распределении ([i] встречается после согласных, [j] – перед гласными), но являются разными фонемами, так как навахо в целом характеризуется резким различием гласных и согласных. В иных языках неслоговой и слоговой [i] могут быть позиционными вариантами одной фонемы.

6. Испытание на замену.

Если в произносимом слове заменить один звук, то в одних случаях такое произношение не будет беспокоить слушателя, естественно говорящего на данном языке, и это будет лишь отклонение (*deviation*), а в других случаях – будет беспокоить, и это будет нарушением (*distortion*); в тех случаях, когда этот естественно говорящий отметит, что слово стало другим или чужим, фиксируется самостоятельная фонема.

Упрощенное понимание языка, ограниченность проблематики, абсолютизация дистрибутивного аспекта языка привели уже в конце 50-х – начале 60-х гг. к кризису дескриптивной лингвистики, резкой критике «лингвистики без смысла», механистического дистрибуционализма, к появлению теорий, широко обращающихся к семантике, в разработке которых приняли участие многие бывшие дескриптивисты (речь идет о трансформационной и порождающей грамматике, теории компонентного анализа, различных теориях синтаксической семантики и т. д.). Однако многие положения, выдвинутые дескриптивистами, стали достоянием мировой лингвистики, они никогда не утратят своего научного значения. Среди этих положений важнейшее значение имеют идеи, связанные с теоретической разработкой дистрибуции фонем. Труды дескриптивистов на многие годы вперед определили направления исследований в этой области.

Перспективы последующих работ лингвоисториографического характера мы усматриваем в обращении к дескриптивистским традициям в изучении дистрибуции фонем в языкознании 70-х гг. XX в. – начала XXI в.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики / Апресян Юрий Дереникович. – М. : Просвещение, 1966. – 350 с.
2. Блумфилд Л. Язык / Блумфилд Л. ; [пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат]. – М. : Прогресс, 1968. – 370 с.
3. Вопросы структуры языка : сб. научн. трудов / отв. ред. В. В. Иванов. – М. : Наука, 1964. – 93 с.
4. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику / Глисон Г. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959. – 268 с.
5. Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии / Реформатский А. А. – М. : Наука, 1970. – 320 с.
6. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Соссюр Ф. де. –

К. : Основи, 1998. – 324 с.

7. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию ; пер. с фр. яз. / под ред. А. А. Холодовича и др. / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 696 с.

8. Swadesh M. The phonemic principle / Swadesh M. // Language. – 1934. – V. 10, № 2.

Розкрито особливості дослідження теоретичних проблем дистрибуції фонем у працях американських лінгвістів: Л. Блумфілда, З. Харріса, Дж. Трейджера, Г. Глісона, М. Сводеша, Ч. Хоккета та ін.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ . ФРАЗЕОЛОГІЯ . ЛЕКСИКОГРАФІЯ

*Каламаж М.
(м. Ополе, Польща)*

ТИПОЛОГІЯ ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Типологічне зіставлення мов на лексико-семантичному рівні – це частина суто системного підходу до аналізу, адже сам лексико-семантичний рівень становить собою систему, точніше підсистему мови взагалі, а кожна окрема мова може бути підведена під систему загальносвітової картини мов. Типологія лексико-семантичних категорій знаходиться у парадигматичному розрізі тієї частини аналізу лексико-семантичної системи, яка зосереджується на внутрішній зв'язності і взаємозумовленості між лексичними одиницями будь-якої мови. Поруч із парадигматичними зв'язками можна виділити синтагматичні (ті, що уточнюють та об'єктивізують результати парадигматичного вивчення) та епідегматичні (уточнюють два вищезазначених, а також здатні вивести дослідника на ономаціологічний і прагматичний рівні). Система парадигматичних зв'язків складається з внутрішньослівних, синонімічних, антонімічних, гіперо-гіпонімічних і міжпольових – у загальній схемі.

Задля цілісності картини варто пояснити деякі поняття, розбіжності між ними і підкласифікації у межах цих понять.

Семантичні поля – це багатоаспектне поняття, яке має декілька можливих способів розуміння: це і семантичні класи (групи слів) однієї якої-небудь частини мови; і семантично співвідносні класи (групи) слів різних частин мови; і лексико-граматичні (функціонально-семантичні) поля; і парадигми синтаксичних конструкцій, пов'язаних з трансформаційними (дериваційними) відношеннями; і різноманітні типи синтагм. Об'єднує всі ці пояснення те, що, незважаючи на суттєві структурні відмінності, вони всі мають у своїй основі ту чи іншу семантичну категорію або категоріальну ситуацію. Найсуттєвішим пунктом відмінностей для дослідження лексико-семантичного рівня є розмежування понять семантичного поля і семантичного класу слів. Семантичні класи слів у практичних цілях варто виділити як такі, в які можуть входити слова і фразеологізми, а семантичні поля, - в які можуть входити, окрім слів і фразеологізмів, ще й граматичні засоби мови.

Семантичні класи слів однієї частини мови – це «лексичні поля

парадигматичного типу, що являють собою більш-менш складні угруповання, члени яких пов'язані спільним смислом (інваріантним значенням – ідентифікатором). До них відносяться лексико-граматичні розряди (наприклад істоти, якісні прикметники, способи дієслів тощо), синонімічні й антонімічні об'єднання слів, лексико-семантичні групи».

Реалізуючись у різноманітних вузлах гіперо-гіпонімічної ієрархії словника, локальні семантичні зв'язки утворюють лексико-семантичні структури – сукупності слів, об'єднаних системними відношеннями. Семантичні мікроструктури (найпоширеніша назва для них – лексико-семантичні групи слів) – це явища еквонімії, синонімії і опозитивності (антонімії і конверсії).

Еквоніми – «слова одного рівня узагальнення при спільному гіперонімі. Імена видових понять по відношенню до їх спільного гіпероніма називаються гіпонімами, а по відношенню один до одного на одному й тому ж рівні узагальнення – еквонімами. Таким чином, еквоніми – це гіпоніми одного рівня узагальнення, взяті у відношенні один до одного». Наприклад, «батьки» - родові поняття, гіперонім; «батько», «мати» - видові поняття залежно від об'єкта семантичної співвіднесеності, - або гіпоніми, або еквоніми. Еквонімія – це семантичний зв'язок між еквонімами. Значення еквонімів утворюють спільну семантичну систему, тотожну змістовно їх найближчому гіпероніму; ця частина становить гіперсему їх інтенціоналів. Значення еквонімів розрізняються за рахунок їх гіпосем, що вказують на диференційні ознаки кожного виду. Еквонімія – явище найменш досліджене як у межах однієї мови, так і при типологічному зіставленні мов.

Найбільш дослідженими у зіставному плані є групи синонімів і антонімів. За наведеною вище класифікацією антоніми входять до групи опозитів. Сусідні з ними конверсиви порівняно з антонімами виділили досить недавно, а багато хто з дослідників включає конверсиви в антонімічну підгрупу, про що йтиметься нижче.

Синонімічна група – «це мінімальна парадигма слів і еквівалентних їм за своєю функцією фразеологізмів, що зазвичай входить у складнішу лексико-семантичну парадигму». Виходячи із семантичних критеріїв можна визначити синоніми як: 1) абсолютно тотожні за значенням одиниці мови – омосеманти, 2) тотожні або дуже близькі за значенням одиниці мови – парасеманти (квазісиноніми). Але таке розуміння синонімії, напевно, є надто широким і практично незручним через контекстуальну зумовленість. Наприклад, в російській мові пари «идти» - «двигаться», «идти» -

«брести» можна вважати за синонімічні, але таку думку можна спростувати прикладом «машини ехали/двигались медленно», «машини» в даному випадку не можуть «брести».

Синонімію можна класифікувати дещо інакше. Великою мірою вона є процесом переключення семантичних планів, адже синонімія – це не лише словникова даність мови, а й комунікативно-прагматична мовленнєва діяльність. Синонімію в плані семантичного переключення можна проілюструвати таким прикладом – заклик адресата в листі означає не просто *відповісти*, а *відгукнутися* (кореляція когнітивного і прагматичного значень). Другою групою в межах синонімії є вищезгадані абсолютні синоніми, які є надзвичайно рідкісним явищем і часто прямо пов'язані з взаємодією мов і міжмовними запозиченнями: наприклад, *гарем* – *сераль*, *мовознавство* – *лінгвістика*. Випадки позапрагматичного переключення, що можуть відбуватися в межах гіперонімії, еквонімії, співвідношення ціле-частина – окрема група синонімів, наприклад *дія* – *ефект*, *зародок* – *ембріон*. В окрему групу синонімів за даною класифікацією, поданою М. Нікітіним, виділяються різнозначні слова, відмінність у вживанні яких пов'язана не з тим, що вони виражають, а з тим, хто, де, коли, для кого говорить, наприклад *виразність* – *експресія*, *любов* – *ерос*. Це такі позареференційні і позапрагматичні умови мовлення, що пов'язані з відмінностями у стилях, соціальних і територіальних формах однієї мови тощо.

Поняття синонімії і синонімічного ряду – синхронічне. Усе, що знаходиться поза сьогоденням, найбільшою мірою минуле, історія, і деякою мірою проекція в майбутнє. У діахронії виділяються явища, безпосередньо дотичні до синонімії. Архаїзми – це група слів, які перетворилися на приналежність пасивного словника мови. Вони відмінні від історизмів, які зазвичай не мають синонімів в сьогоденні, тим, що вони просто є застарілими назвами «живих» реалій. Неологізми – одиниці мови, які усвідомлюються мовцями як такі слова і вирази, що раніше не використовувалися, наприклад, нове колись слово «аеробус» мало відповідник «повітряний лайнер».

Антонімічна група, на відміну від синонімічної, - складніша семантична парадигма слів і фразеологізмів, що складається з двох субпарадигм, члени яких, особливо їх доміанти, притипокладені один одному полярним компонентом значень, що стосується одного й того ж аспекту (ознаки), однієї семантичної категорії. Між собою члени субпарадигм пов'язані синонімічними відношеннями. Синонімічні ряди, антонімічно притиставлені, становлять опозиційну єдність, пов'язану з родовим поняттям. Антоніми за характером

значення розподіляються на контрарні (протилежні) – вкрай симетричні члени впорядкованої кількості (контрарні видові поняття), між якими існує проміжний член, наприклад *молодий* < *нестарий*, *немолодий*, *літній*... > *старий*. В основі такої антонімії – відношення власне протилежності, а не взаємовиключення. Комплементарні антоніми – група слів, між протиставленими членами якої (видовими поняттями), що доповнюють одне одного до родового, не має проміжного члена, наприклад *разом* – *окремо*, *живий* – *мертвий*. Логічна основа таких антонімів – контрадикторні поняття. Векторні антоніми, які по суті являють собою різновид контрарних, означають різнонаправленість дії, руху або ознаки, наприклад *підніматись* – *опускатись*, *входити* – *виходити*, *революційний* – *контрреволюційний*.

Конверсія – спосіб вираження суб'єктно-об'єктних відношень в еквівалентних за змістом реченнях. Лексичні конверсиви мають дві валентності: *сестра старша за брата* – *брат молодший за сестру*. При перетворенні суб'єкт і об'єкт міняються в реченні ролями. Такі висловлення мають однакову предметну співвіднесеність і використовуються як синонімічні засоби мови, за допомогою яких можуть підкреслюватися відмінності в актуальному членуванні речення. Самі ж конверсиви мають обернені за характером значення, часто несумісні, і джерелом конверсивів є антоніми. Поруч з антонімічною пов'язаністю існують мовні одиниці, що виражають конверсію без корелятивів (наприклад *дружити*, *сваритись*, *римуватись*, *колега* тощо): *Соня* – *співавторка Каті*, *Катя* – *співавторка Соні*. В різних мовах така побудова може мати різні формальні вираження, наприклад, в англійській аналітичній мові конверсія в даному разі передається прийменником *of* і присвійним суфіксом *'s*. На відміну від синонімів і антонімів один з конверсивів використовується в тексті, а інший залишається за його межами, але мається на увазі. Введення обох конверсивів являє собою прийом двостороннього експресивного підкреслення думки: «в боротьбі враждебної виигрыш одного есть проигрыш другого».

Організація позамовної дійсності – це той семантичний простір (універсум), який знаходить своє відображення в лексиці певної мови і складається в концептуальну схему. Класифікаційна ж схема фіксує інваріантне значення про світ, яке не залежить від конкретної мови. Як зазначив Ю. Караулов, «на рівні семантичного поля розбіжності між мовами є значними. Переміщуючись поступово на більш високі, абстрактні рівні, а саме – підгруп, груп, надпонять або категорій, спостерігатиметься тенденція до все більшого збігу між мовами». Таким чином, самий внутрішній розподіл системи на семантичні

класи є явищем універсальним для мов будь-якої будови. Відмінності ж розподілу в межах самих цих груп є результатом психічних відмінностей націй, суспільно-історичних особливостей, фактів міжмовних взаємодій та інтелектуальної інтерференції. Для прикладу можна навести спосіб функціонування французької мови на території африканської народності сусу. В даному випадку відбувалася досить тривала інтерференція, але внаслідок різниць понять, що сформувалися у суспільстві, одне слово мови сусу перекладається кількома французькими або навпаки, одне французьке – кількома сусу: *bubuse* - об'єкт, що повзає, змія; *fari* – вгору, спина. Останній приклад яскраво свідчить про відмінну співвіднесеність різних понять: в одному народі спина асоціюється з верхом, а в іншому – з задньою частиною тіла. Різноманітні запозичення, що виділяються внаслідок взаємодії етносів, можуть лягати в основу синонімічності й антонімічності. Окрім аспекту збагачення культури, світові мови всмоктують в себе нові значення дуже швидко, бо на них припадає вагома частина перекладів. І взаємозбагачення відбувається не лише у сфері семантики, але й серед матеріальних засобів вираження (міжнародні префікси *ultra*, *anti*, *contr(a)*, *hyper* тощо).

Зіставне дослідження лексичних систем, на відміну від контрастивної граматики і фонетики, ще не отримало достатнього розвитку. Так, аналіз антонімічних одиниць характеризується однобічністю підходу, що не дозволяє виявити загальну картину розвитку семантичних відношень протилежностей в мові і мовленні. Мовні механізми, що породжують антоніми, - однакові в різних мовах, бо, по-перше, наявна спільна архісема у протилежних одиницях, по-друге, породження протилежних сем може виконуватися контекстом, по-третє, об'єм пресупозицій автора висловлювання і рецепієнта – спільний.

За методом опозицій М. С. Трубецького виділено градуальні, привативні та еквіполентні антонімічні опозиції. Як бачимо з зазначеного вище, можливий і відмінний розподіл, але саме такий, що пропонується в даному разі, є найбільш зручним для порівняння різносистемних мов, таких, як російська чи українська (індоєвропейська, флективна) і казахська (тюркська, аглютинативна). Члени градуальної опозиції виражають протилежні ступені тієї чи іншої ознаки, якості при наявності або гіпотетичності середнього члена, наприклад *один* – *багато*, *бір* – *турмі*. Члени приватної опозиції означають ознаки, що виключають одна одну так, що проміжний елемент неможливий, наприклад *правильний* – *помилковий*, *бар* – *жок*. За семантичними характеристиками до цієї групи належать

опозиції із заперечними частками, питання антонімічності яких, завдяки формі їх вираження, є досить суперечливим в українській і російській мовах, але ні в якому разі не в казахській, наприклад *вільний – невільний, ресмі – біресмі*. Еквіполентні опозиції означають власне мовні протиставлення. Між членами еквіполентних опозицій існує асоціативна протилежність, закріплена мовним досвідом. Такі протиставлення існують у свідомості носіїв мови як бінарні:

1. Лексеми, що виражають протилежнонапрявленість дій (вбігати – вибігати, кіру – шиғу), станів (забувати – згадувати, куану – ренжу);
2. Лексичні конверсиви (виграш – програш, жиғу – жиғилу);
3. Слова, що означають координаційні поняття, які можна вважати за підтип векторних антонімів (вперед – назад, он – сол);
4. Корелятивні пари, компоненти яких протиставляються за ознакою роду, спорідненості (баба – дід, еке – шеше), пір року, доби (ранок – вечір, кис – шаз) тощо.

До еквіполентних опозицій варто віднести антонімічні пари, що відображають національні особливості світосприйняття, які характеризуються лакунами в іншій мові. Наприклад, *босага – тер* означають місце біля порогу юрти – почесне місце; *кону – журу* означають зупинитися на ніч – просуватися на перекочівлі; *мед – полин* (перетворення на метафоричній і метонімічній основі); *воскресный – будничный*.

При всіх наявних спільних рисах актуальними у типологічних характеристиках зіставляваних мов залишаються питання зв'язку мовної і логічної протилежностей, семантичної класифікації антонімів за спільними для різних мов критеріями, дослідження механізму виникнення антонімів у мові й мовленні.

Квантитативне дослідження лексичної синонімії було вперше проведено С. Г. Бережаном у 1973 р. Квантитативний метод активізувався в мовознавстві з активізацією інтегрування наук. Спочатку цей метод вживався лише при дослідженні однієї мови; згодом він перетворився на один із методів дослідження мов у зіставленні, через те що визначення коефіцієнту подібності може бути проведене для синонімічного ряду, антонімічної пари та ін. Найбільше значення таке дослідження має для порівняльного дослідження близькоспоріднених мов, воно дає можливість просунути у вивчення семантичних відношень як між лексемами, так і морфемами зіставляваних мов, а також виявити універсальні якості мов і відмінності.

Основні принципи утворення, функціонування і виявлення

синонімів і антонімів у різних мовах світу є спільними і закономірними як вияви систематичних відношень. Інформи і екстероформи синонімів і синонімічних рядів навіть у близькоспоріднених мовах можуть мати відмінності на понятійному, традиційному, культурологічному рівні і на рівні граматичної побудови мови.

Найпростіше прокоментувати явище синонімії на прикладі російської й української мов, які мають спільне походження та пройшли довгий шлях тісної взаємодії. Вже перша особливість функціонування лексичних синонімів простежується в способах їх вживання: а) одиначне вживання синонімів («Люди заклопотано *снували* на пероні, чекаючи свого Колумба»; «Волы, мешки, сено, цыгане, горшки, бабы, пряники, шапки – все... *мечется* кучами и *снуется* перед глазами»); б) паралельне вживання нейтральної і стилістично маркованої лексеми («Цілими днями він (Остап) *ходив, тинявся* по мосту і несподівно мостом Сюллі потрапив до острова С.-Луї»; «а в переулках и закоулках происходили сцены и разговоры, неразлучные с тем временем, где много существ..., которые все *ходят* и, как летучие мыши, *шныряют* по перекресткам» (Н. Гоголь); в) нагнітання синонімів (аспліфікація): «Знову *дзвеніли, брєніли, сурмили* комарі, *допікали, дошкуляли, діймали, жерли, гризли* ар'єргард десантну полку» - Ю. Я.; «Потребовавши самый легкий ужин, состоявший только в поросенке, он тот час же разделся и заснул *сильно, крепко*» - Н. Г.); г) вживання синонімів з метою уникнення повторів тощо: «Виривайли, Макар, Санько – *повискакували* з теплушки, за ними *вийшли* поважно четверо старших – і всі *пішли* до Остюка»; «В *лесу* стоял шум, потому что это был старый, дремучий *бор...*» (В. Короленко).

Розглядаючи найбільш поширені способи вживання синонімів у російській та українській мовах, можна бачити спільні для цих мов художні прийоми, фігури, які посилюють значення лексем, надають мовленню експресивності.

Зіставлення лексико-семантичних парадигм дозволяє помітити певні тенденції. Лексичні синоніми представлені в художніх текстах різними сегментами – лексемами, лексикалізованими сполученнями, рідше дієслівно-іменними сполученнями.

Окремим суперечливим питанням лексико-граматичного рівня є виділення і розмежування омонімії й полісемії. Обидва ці явища більше стосуються не семасіології, а ономасіології. Омоніми і полісеманти не утворюють груп, ланцюгів і опозицій в межах однієї мовної структури. Вони характеризуються розмаїттям значення,

включеним в одне слово. Але у зіставному плані виявляються деякі цікаві формально-семантичні співвідношення, які можна розглянути в такій класифікації багатозначних слів російської й української мов:

1. Повні семантичні відповідники:

- 1) міжмовні омоніми (наприклад *новий день* – *новый день*);
- 2) міжмовні паралекси, тобто частково подібні за формою, але тотожні за семантикою слова (наприклад *перший* – *первый*);
- 3) міжмовні омосеми, тобто слова, тотожні за значенням, але різні за звучанням (наприклад *рік* – *год*).

2. Часткові семантичні відповідники:

- 1) міжмовні полісеманти, тобто слова, тотожні за звучанням, але трохи відмінні за значенням (наприклад укр. *голова колгоспу*, *профспілки* і рос. *голова* як частина тіла);
- 2) міжмовні однокореневі синоніми, слова, частково подібні за функцією і значенням (наприклад *робітничий* – *рабочий*);
- 3) міжмовні різнокореневі синоніми, тобто слова, які різняться формою і частково збігаються за значенням (наприклад *другий* – *второй*).

3. Асемантичні відповідники:

- 1) міжмовні омоніми типу укр. *весілля* (свадьба) – рос. *веселье* (веселощі);
 - 2) міжмовні пароніми (наприклад *каблучка* – *каблучок*).
4. Безеквівалентна лексика.

Цікавим є той факт, що при опитуванні зі ста білексем експериментального списку однакових і частково подібних виявилось всього 47 процентів.

У більш віддалених мовах омонімія має різне внутрішнє структурне ступінювання, форми вираження, шляхи утворення. В російській мові можливе співпадання звукової форми іменника в називному відмінку з дієсловом в інфінітиві, наприклад «знать» і «пасть»; так само і в болгарській, наприклад, «міна» означає «родовище», «міна», «пройти», «проминути». Однак це для них нехарактерно, не є типологічною ознакою. Надзвичайно типовим явищем співпадання форм іменника і дієслова є для англійської мови так звана омонімія лексико-морфологічного характеру (наприклад *run*, *shine*). Омніми утворюються внаслідок розпаду полісемії, перетворення в слові двох незалежних номінативних значень (наприклад, генеза слова «перо») і внаслідок звукового зближення різних слів, що є результатом не семантичних, а фонетичних і морфологічних процесів (наприклад, нім. *Shauer* у значенні «спостерігач» походить від слова *scoiwen* («дивитися»), а в значенні

«жах» - від *Schuer* («негода»).

На основі внутрішньоструктурних особливостей кожної мови укладають різні типи словників, що фіксують зв'язок одиниць за їх значенням. До таких належать синонімічні й антонімічні, ідеографічні (засновані на принципі виділення інваріантного значення), асоціативні (дають змогу порівняти мови на психологічно-понятійному рівні. Наприклад, у киргизько-російському асоціативному словнику реакція на слово «дім» складає 14 слів-реакцій, а в словнику асоціативних норм російської мови – аж 88. Спільними з 14 є 11, 2 перебувають в асоціативному зв'язку (дим – очаг, забор – двор, забор – сад). І лише слово «том», асоційоване, напевне, на основі рими, не має відповідника). Омонімічні і паронімічні словники відображають системні параметри плану вираження.

Серед сукупності словників для порівняння мов дуже важливим є ідеографічний словник, адже саме в ньому виявляються гіперо-гіпонімічні стосунки через ієрархію елементів смислу: класеми – підкласеми – родосеми – видосеми. Семи є первинним, вихідним у членуванні смислової сторони мови. Так, видосеми першого порядку «швидкість», «дуже рухливий», «стрімкий», «вступ», «quick», «rapid», «swift», «done with speed» є співвідносними зі спільною родосемою «рух».

Різноманітні аспекти дослідження лексико-семантичного рівня, укладання класифікаційних словників є серйозною базою для наукової роботи у вузькоспеціальному руслі лексико-семантичних категорій, особливо у зіставному плані. Адже ряд проблем щодо ступеня збігу і розходжень мов на різних рівнях аналізу є потенційно невичерпними: у різних мовах можуть бути наявні або присутні ті чи інші поля, групи, ряди, співвідносні слова у цих угрупованнях; відмінний характер семантичної структури окремих слів; кожне слово з деякої семантичної мікроструктури має своєрідні сфери вживання і взаємозв'язку з іншими словами тощо. До того ж є багато недосліджених питань, наприклад питання гіперо-гіпонімічних стосунків у різних мовах, конверсивів. Але характерною рисою для ХХ ст. у розв'язанні проблем є те, що найважливішим є формулювання і постановка проблеми, а через загальносвітову інформаційну розгалуженість нашого сьогодення широке зацікавлення цією проблемою і неодноразові спроби її розв'язання в різних її проявах – питання часу і кадрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М., 1990.
2. Вопросы романо-германского языкознания. – Саратов, 1988.
3. Кодухов В. И. Лексико-семантические группы слов / Кодухов В. И. – Л., 1995.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. Энциклопедия. – 1990.
5. Маковский М. М. Удивительный мир слов и значений: иллюзии и парадоксы в лексике и семантике / Маковский М. М. – М., 1989.
6. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. – М., 1988.
7. Проблеми зіставної семантики. – К.; Черкаси, 1992.
8. Проблеми зіставної семантики. – К., 1995.
9. Проблеми зіставної семантики. – К., 1997.

Раскрыты особенности сопоставительного исследования лексико-семантических парадигм в родственных и неродственных языках.

Сушко О.І.

(м. Слов'янськ)

ХРОНОЛОГІЧНА І РЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СЛУЖБОВИХ ТЕКСТАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Особливість літературної мови полягає в тому, що це наддіалектна, нормалізована форма національної мови. Кожна мова рано чи пізно стає загальнонаціональною мовою всього народу, обслуговуючи його різноманітні суспільні потреби. Як справедливо зазначав І.І.Огієнко, літературна мова є „мовою публічного вжитку для нації” [4, с. 48].

Відомо, що становлення та розвиток будь-якої літературної мови тісно переплітаються з історією суспільства, в якому ця мова функціонує. І це цілком закономірно, оскільки всі найглобальніші події, що відбуваються в політичному, економічному та культурному житті окремої держави, значною мірою впливають на сферу вжитку її літературної мови. Як зазначає В.М.Русанівський, „залежно від епохи літературна мова виконує то вужчі, то ширші функції” [5, с. 6].

У цьому аспекті доволі актуальним, на наш погляд, є дослідження становлення й розвитку української ділової мови на

матеріалі різних текстових джерел, зокрема, текстів службових документів першої половини ХХ ст., яка в сучасному мовознавстві, на жаль, досліджена недостатньо. Окремі відомості про її становлення та розвиток містяться в загальних працях, присвячених вивченню історії української літературної мови (В.Т.Горбачук, І.І.Огієнко, В.М.Русанівський, Ю.В.Шевельов та ін.). А.С.Токарська підкреслює думку про те, що „українська ділова мова передбачає вивчення в чіткій системі орфографічно-пунктуаційного практикуму й мовленнєвого етикету, і точності слововживання, і чистоти мовлення, і елементів мовної норми, і лексикографії” [6, с. 14]. Особливість ділової мови полягає також у тому, що вона офіційно репрезентує відповідальну особу чи державу на рівні документування, що й надає їй вагомого значення.

Метою пропонованої статті є дослідження хронологічних і регіональних особливостей розвитку української ділової мови в першій половині ХХ ст. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- схарактеризувати загальні віхи суспільно-політичного життя України в першій половині ХХ ст., які слугували певним тлом розвитку ділової мови;
- подати періодизацію ділової української мови аналізованого періоду;
- виявити регіональні особливості функціонування української ділової мови в першій половині ХХ ст.

Історія ділової мови, як і української літературної мови, в цілому, є яскравим свідченням того, що для народу, який постійно бореться за свою незалежність, мова є „укладом двох сил у державі: наукових і політичних” [4, с. 244]. Свого часу М.Грушевський зазначав, що „першим же й невідмінним засобом і знарядом національного життя являється культурна мова, здатна служити органом культурного життя в усяких сферах і проявах його. Без такої культурної мови, придатної не тільки „для домашнього употреблення”... але здатної на орган чи науки, чи публіцистики, чи ділового ужитку, - не можемо ми й на крок вперед поступити” [2, с. 7]. Не став винятком у цьому аспекті початок ХХ ст. – період, коли Україна виборювала свою самостійність, а українська мова шукала шляхів нормального розвитку.

Перед тим як безпосередньо перейти до періодизації фразеологічних одиниць офіційно-ділового стилю, звернімо увагу на деякі віхи суспільно-політичного життя тогочасної України, адже вони стали тим загальним тлом, на якому розвивалася ділова мова

зокрема.

На початку ХХ ст., як відомо, українські землі належали трьом різним законодавствам – російському, австрійському та угорському. На жаль, жодне із цих законодавств не підтримувало розвиток української ділової мови. Більше того, в Україні на початку ХХ ст. фактично діяв указ Олександра II, підписаний в Емсі 18 травня 1876 року, який наклав табу на вживання української мови в громадському житті. Принагідно зауважимо, що з церкви українську мову було витіснено ще до Емського указу.

Заборони 1881 року також опиралися на повне усунення української мови з громадського життя, а також на подальший недопуск ділової української мови до адміністративних установ, закладів тощо.

Названі заборони використання української ділової мови були незаконними, завжди таємними, проте активно сприяли гальмуванню розвитку української мови.

Дещо іншою була мовна ситуація південно-західної України. У Галичині й на Буковині, що підпадала під юрисдикцію австрійського законодавства, діяла Конституція 1867 року, яка була більш м'якою в мовному сенсі: українська мова в громадському житті не заборонялася, але мовою судівництва та інших адміністративних інстанцій їй бути не судилося.

На українських землях, що перебували під Румунією, українська ділова мова також не мала змоги розвиватися.

У період з 1900 по 1914 роки мовна ситуація дещо змінилася: відкривалися українські школи, гімназії. На цей період припадає перша спроба впорядкування мови (див. граматику С.Смаль-Стоцького). Проте офіційна українська мова продовжувала розглядатися як російський діалект.

Важливу роль у розвитку української ділової мови відіграло створення у 1914 році військової частини Українських січових стрільців, оскільки було відновлено й усталено військову українську термінологію та фразеологію.

Початок 1917 року ознаменувався активізацією політичного життя в підросійській Україні, у зв'язку з чим з'явилися нові можливості для розвитку української мови. Проголошення 22 січня 1918 року Незалежної Української Народної Республіки та прийняття нової Конституції уможливили використання української ділової мови в офіційному житті держави.

У Галичині в цей час розвиток української мови зупинився. Але із проголошенням ЗУНР 1919 р. українська мова стала офіційно

державною мовою. Цікаво відзначити, що саме в Галичині українська ділова мова була найкраще підготована до виконання своїх функцій. Отже, часи УНР та ЗУНР це – період активного розвитку ділової української мови. На жаль, цей період тривав недовго, бо не судилося тоді Україні вибороти незалежність. І вже в радянський період розвиток української ділової мови починає згортатися. Період України за П.Постишева і М.Хрущова вирізняється тим, що наступ на українську мову ще більше посилюється. На думку Ю.В.Шевельова, ”ззовні русифікаційний тиск на мовця тепер сполучається на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам” [7, с. 208].

Навіть у таких складних політичних умовах українська мова все ж таки виборювала своє право на існування та функціонування в різних сферах тогочасного державного життя. Значною мірою цьому сприяли „каменярі” української літературної мови. Це ґрунтовно висвітлено в працях з історії української літературної мови, зокрема, в І.І.Огієнка та В.М.Русанівського. Ще одним вагомим чинником збереження й розвитку української мови є службові документи, складені як відомими політичними діячами – В.Винниченком, П.Скоропадським, С.Петлюрою, Є.Коновальцем, так і невідомими авторами, які добре володіли українською діловою мовою.

Аналіз фразеологізмів службових документів названого періоду показав, що хоч українська ділова мова розвивається в рамках літературної мови взагалі, проте з точки зору періодизації має свої особливості. З огляду на функціонування фразеологізмів у службових текстах виділяємо такі періоди:

1. Фразеологічні одиниці текстів документів початку ХХ ст. (1900 – 1916).
2. Фразеологізми документів періоду УНР (1917 – 1920).
3. Фразеологізми офіційних текстів епохи українізації (1920 – 1932).
4. Фразеологізми службових документів періоду 1933 – 1941 рр.
5. Фразеологізми документів періоду Другої світової війни (1941 – 1945).
6. Фразеологізми, що функціонують у текстах документів, складених у період перебування Західної України в складі інших держав (1918 – 1945 рр.).

Окрему групу становлять фразеологічні одиниці, які функціонують у текстах службових документів, складених на початку ХХ ст. Принагідно зауважимо, що укладачі текстів службових

документів інколи вдавалися до іншомовних запозичень, а тому в ряді фразеологізмів, які функціонують у службових документах початку ХХ ст., компонентами виступають іншомовні слова. Це, очевидно, пояснюється тим, що в мовленні тогочасного освіченого українця європейські запозичення були актуальними. Наведемо приклади: *судовий декрет, зламати закон, окружний сейм* та ін.

Одним із найважливіших періодів розвитку української ділової мови по праву вважається період визвольних змагань 1917 – 1920 років, драматичні події якого символізують суперечливий процес відновлення української державності в ХХ ст. Доба самостійності України поглибила думку про те, що варто приділити значну увагу діловій мові, оскільки саме ділова українська мова та її активне функціонування є одним з найпринциповіших питань національного буття українців, адже вона покликана задовольняти потреби спілкування в державному, суспільно-політичному, господарському житті країни. Саме в цей час велику увагу приділено творенню термінології діловодства з огляду на терміни Козацької держави ХVII ст. (*генеральний писар, товариш секретаря, отаман-міністр, краєвий Сойм* тощо).

Набувши державного статусу, українська мова активно проникає у сферу справочинства, питань документування й організації роботи з документами в процесі здійснення управлінських чинностей і при цьому характеризується значним небажанням мовців користуватися інтернаціоналізмами й словами іншомовного походження там, де вже є своя самобутня лексика. Яскравим прикладом цього є мова службових документів названого періоду.

У документах доби Центральної Ради функціонують фразеологічні одиниці, виникнення й широка вживаність яких пояснюється тим, що вони є більш тонким і гнучким засобом творення найменувань порівняно зі словотворчою моделлю (*стояти під охороною закону, дефекти фізичного стану громадянина* тощо).

Окремим періодом визвольних змагань 1917-1920 рр. є Гетьманат, який зробив певні поступки новітній діловій фразеології (*рада міністрів, генеральний суд, державний сенат* і т.д.).

Наступний період визвольних змагань – Директорія УНР. У цей час продовжує функціонувати українська ділова мова, яка характеризується використанням фразеологічних одиниць як власне ділових, так і суспільно-політичних (*обов'язуюча сила закону, державна реставрація, піддаватись розкладу* та ін).

Ще одним вагомим чинником функціонування української ділової мови виступають фразеологічні одиниці періоду українізації

(1920 – 1932 рр.). У цей період функціонують фразеологізми офіційно-ділового стилю, які переважно називають радянськими, як-от: *штучна українізація, відрізати доступ, вести вивчення* тощо.

Окремо схарактеризуємо фразеологізми офіційно-ділового стилю, які функціонують у службових документах 1933-1940 рр. У цей період рідше функціонують складні терміни та найменування, що, очевидно, пояснюється призупиненням державотворчих процесів.

Виділемо фразеологічні одиниці, що функціонують у текстах службових документів, складених у роки Другої світової війни. Сюди залучаємо такі вислови: *відкрити можливість, небажаний елемент* і т.д. Найбільш виразний і самобутній характер мають фразеологізми, які використовуються в документах, що регламентують діяльність ОУН-УПА в роки війни. Укладачі текстів документів блискуче володіли українською мовою, виважено використовуючи її фразеологічне багатство в рамках офіційно-ділового стилю.

Функціонування фразеологічних одиниць у документах ОУН та УПА дає можливість виявити систему моральних вимог, норм, цінностей, принципів виховання, спосіб бачення світу, які пропонувалися суспільству (*брак дисципліни, політичний зміст українства, моральний намордник* тощо).

Окремий інтерес викликають фразеологізми, які функціонують у текстах службової документації Західної України в першій половині ХХ ст. Незважаючи на всі перешкоди, українська ділова мова Галичини прокладає собі шлях розвитку, характеризуючись спеціальними зворотами, канцеляризмами, фразеологічними одиницями: *правна особа, мати назву, виплачувати вкладки* та ін.

Отже, як бачимо, у доволі складних історичних умовах українська мова ніколи не переставала виборювати своє право на існування, доводила свою спроможність виконувати ділові функції, створюючи власну систему виражальних засобів, серед яких важливе місце посідають офіційно-ділові фразеологічні одиниці.

У перспективі дослідження – подальше виявлення диференційних особливостей офіційно-ділової фразеології першої половини ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбачук В. Т. Барви української мови / Горбачук В. Т. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1997. – 272 с.
2. Грушевський М. Про українську мову й українську справу : статті і замітки / Грушевський М. – К., 1907. – 23 с.

3. Захарчишина П. С. Особенности делопроизводства в административных учреждениях Галиции (1772 – 1918) / П. С. Захарчишина // Научно-информационный бюллетень Архивов Украины при Совете Министров УССР. – 1963. – № 1. – С. 15 – 24.

4. Огієнко І. І. Історія української літературної мов / Огієнко І. І. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / Русанівський В. М. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

6. Токарська А. С. Ділова українська мова (для слухачів і курсантів вищих навчальних закладаів МВС України) / Токарська А. С. – Львів, 1995. – 200 с.

7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття: Стан і статус / Шевельов Ю. – Мюнхен : Сучасність, 1987. – 259 с.

Стаття продовжує цикл публікацій автора, котрий присвячен дослідженню української делової фразеології першої половини ХХ століття, в частині, виділені основні періоди розвитку української делової мови, а також пропонується хронологічна та регіональна диференціація фразеологізмів в текстах службових документів першої половини ХХ століття.

Світнева І. М.

(м. Слов'янськ)

БІБЛІЙНІ АПЕЛЯТИВИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

За словами Джорджа Херберта: “Книга книг, криниця мудрості, джерело життя і втіхи – це Святе Письмо” [5, с. 43]. І дійсно Біблія – це перлина предковічної мудрості, неперевершена і визначна пам'ятка християнської культури. Святе Письмо залишається безсмертним витвором і проникає в усі сфери людського життя. Значного впливу Біблії зазнав як словниковий склад, так і фразеологічна система української літературної мови.

Біблійна фразеологія виступає об'єктом зацікавлення багатьох мовознавців, оскільки фразеологічні звороти є невід'ємною частиною текстів, які безпосередньо пов'язані з суспільно-емоційною сферою людини. Спираючись на таку властивість, фразеологізми здавна використовувалися в церковних промовах, проповідях та інших видах публічного мовлення. Відмічаючи активність вжитку бібліїзмів у публіцистиці, С.Л. Андреева звертає увагу на їх здатність моделювати

реальність, бути „певною позачасовою формулою”. Вони з’являються саме тоді, коли необхідна оцінка подій та фактів, коли слід щось узагальнити, вкласти в схему і посилатися на Біблію як безперечний авторитет [1, с. 85]. Саме цим можна пояснити появу в останні роки багатьох статей, що досліджують біблійні вислови.

Так, М. Демський у статті “Фраземіка в Євангелії Матвія у перекладі І. Огієнка й І. Хоменка” з’ясовує спільні й відмінні риси у фраземіці перекладів “Євангелія від Матвія” І. Огієнка та І. Хоменка [4, с. 70-74]. Дослідник приходять до висновку, що перекладачі найчастіше використовують різні фраземи, які вступають у синонімічні або варіативні відношення; розбіжності ж в значеннях денотативного компонента фраземи спричиняють до різного тлумачення змісту тих самих контекстів Євангелія. Г. Тимошик у дослідженні “Типологія біблійних порівнянь (на матеріалі перекладу Святого Письма П. Куліша та І. Пулюя)” аналізує порівняльні конструкції в поетичній системі тексту Нового Заповіту і виділяє такі групи порівнянь: антропонімічні, топонімічні, зоонімічні, теонімічні тощо. Г. Тимошик робить висновок, що “велика кількість компарантів біблійних порівнянь перекладу свідчить не лише про багатство таких порівнянь, а й про спроможність цільової мови (української) відобразити все розмаїття поетичного світу Нового Завіту засобами цієї мови” [11, с. 471].

Отже, **актуальність** спеціального мовознавчого дослідження фразеологічного фонду біблійного походження зумовлена тим порівняльно невеликим обсягом опублікованих лінгвістичних розвідок, де розглядаються процеси творення біблійних фразеологізмів та їх функціонування в сучасній українській мові, етапи розвитку власних та загальних біблійних імен у лексиці й фразеології. **Об’єктом** дослідження обрано фразеологізми та фразеологічні звороти, які у своєму складі мають власні біблійні імена, що з часом перейшли до розряду апелятивів.

Мета статті: проаналізувати на базі української мови біблійні апелятиви та фразеологічні одиниці з біблійними власними іменами і простежити формування значень фразеологічних зворотів, враховуючи зв’язок ономастичного компонента з денотатом біблійного імені. Поставлена мета зумовлює такі **завдання**:

1) проаналізувати ряд фразеологізмів та фразеологічних зворотів біблійного походження, власні імена в яких перейшли до розряду апелятивів і мають негативну конотацію;

2) з’ясувати квінтесенцію біблійного власного імені у формуванні значення фразеологізму залежно від ономастичного

компонента на матеріалі україномовних текстів Біблії у перекладі П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та І. Огієнка;

3) визначити семантичну роль біблійного імені-апелятива у формуванні фразеологічного значення.

Здійснення мети і завдань дослідження досягається такими методами аналізу, як компонентним, описовим та методом безпосереднього спостереження.

“Основу української фразеології становлять одиниці, що пройшли шлях функціонального перетворення від звичайних вільних словосполучень до усталених зворотів з проаналізованими типологічними ознаками” [10, с. 209]. Отже, виходить, що фразеологізми – це лексично неподільні, стійкі сполучення слів, які виражають одне поняття і вживаються у мові як усталена мовна одиниця.

Слова ж і вислови, що мають біблійне походження і функціонують в українській літературній мові, у сучасній лінгвістиці називаються єдиним поняттям „бібліїзми”. До них належать як окремі слова літературної мови, які просто запозичені з Біблії (ангел, апостол, демон, літургія, патріарх тощо), так і власне слов’янські слова, що зазнали семантичного впливу біблійних текстів. Дієслово *творити*, наприклад, у розмовному мовленні було синонімом дієслова *робити* з семантичним значенням „виробляти, здійснювати що-небудь, прикладаючи певні зусилля”, немовби увібравши в себе високохудожній зміст біблійного контексту (пор. “*На початку Бог створив Небо та землю*” Буття 1:1 [2, с. 9]), має значення „створювати щось нове, небачене і нечуване, завдяки натхненню”. Разом з окремими словами бібліїзмами також називають стійкі сполучення слів і вислови, які походять із Святого Письма, наприклад: *адамові роки, земля обітована, зуб за зуб, кривавий піт, око за око, сіль землі, соломонів суд, хліб насущний тощо*.

У сучасній лінгвістиці біблійні слова-символи та фразеологізми прийнято називати крилатими словами, що мають такі диференційовані ознаки: 1) зв’язок із джерелом, у даному випадку Біблією, який можна встановити чи простежити; 2) стабільність сталої семантики, яка закріплена за даним крилатим словом чи висловом у мовному середовищі; 3) відтворюваність у мовленні; 4) сталість компонентного складу.

Специфікою семантичної структури біблійних крилатих слів і висловів є їх принципова двоплановість: значення цих одиниць укладено, за словами С.Т. Шулешкової, деяким „семантичним додатком”, пам’яттю їхнього джерела [12, с. 23]. Саме в одиницях

такого типу виявляється принцип мовної економії: вони немовби пронизані змістом тексту, до якого надсилають читача, вміщуючи в себе у стислому вигляді багаті можливості для розкриття широкого кола пізнавальних та емоційно-забарвлених аспектів. Вони можуть у будь-який момент „розгорнутися й матеріалізуватися, зробити метафору об’єктивною” [6, с. 114].

Більшість висловів, що у своєму складі мають власні імена, які виявляють тісний зв’язок з референтами тексту-джерела, вийшла із активного вжитку; і крім того, деякі слова і вислови без спеціального тлумачення пересічному носієві української літературної мови зовсім незрозумілі. Наприклад: *Давид та Йонатан* – показ дружби вірних друзів. Йонатан – товариш майбутнього царя Давида: „*І склав Йонатан із Давидом умову, бо полюбив його, як душу свою*” (Перша книга Самуїлова 18:3) [2, с. 338]. *Урієва дружина* – так називають спокусливу жінку, за аналогією до дружини Урія хіттеянина Вірсавії, яка сподобалася царю Давиду (Друга книга Самуїлова 11:2): „*...І побачив він із даху жінку, що купалася. А та жінка була дуже вродлива. І послав Давид посланців, і взяв її* (2 Сам. 11:4). *...Давид послав, і забрав її до свого дому, і вона стала йому за жінку* (2 Сам. 11:27)” [2, с. 365-366]. Крилаті вислови з біблійними онімами спеціально не виокремлюються дослідниками біблійної фразеології і традиційно розглядаються разом з іншими бібліїзмами. Такі дослідники, як А.М. Бабкін, В.Д. Бояркіна, З.І. Семенова, Л.І. Степанова, Н.М. Шанський та інші висувають спільну точку зору з приводу того, що звороти такого типу повинні характеризуватися такими критеріями: а) змістовою закінченістю; б) відтворюваністю у мовленні з можливими варіантами; в) семантичною та стилістичною маркованістю; г) непрямим значенням; г) підвищеною експресивністю.

З огляду на те, що власні та загальні імена являють собою різні лексичні одиниці, у мові між ними відбувається постійна взаємодія. З’ясовується, що більшість імен виникло із загальних слів, які мали конкретне значення: *Авель* (евр. Хевел). – „добувач”, *Авраам* – „(Мій) батько високий”, *Іафет* – „краса”, *Рахіль* – „вівця” та інші. Безперечним є і те, що більшість загальних імен з’явилася в мовах завдяки зворотньому процесу. В.М. Мокієнко вважає, що „здатність власних імен перетворюватися в загальні – історична спроможність” [7, с. 118]. Домінантною умовою такого метаморфозу є загальновідомість денотата імені, тобто будь-яке відоме власне ім’я може стати основою для переходу до розряду апелятивів. Як правило, ми маємо справу з власним ім’ям з певною семантичною

забарвленістю, що ґрунтується на екстралінгвістичних передумовах. Зазначимо, що великій кількості власних біблійних імен властиві подібні риси, але лише деякі з них перейшли до розряду апелятивів, втративши при цьому тісний зв'язок зі своїм джерелом. Так, наприклад, слово *содом* у значенні „безлад; надзвичайна розпуста” зрозуміло носію української мови без будь-яких спеціальних даних про переказ із Старого Заповіту, у якому йдеться про причину знищення давніх міст Палестини Содома та Гомори, що “потонули” в гріхах (Буття 18:16-33; 19:1-30) [2].

Значна ж кількість біблійних онімів так і залишилася іменами-символами, які здатні виступати в контексті в ролі оказіональних апелятивів. Для точного розуміння значення загального імені мовець і співрозмовник повинні мати у своїй уяві певні відомості, на основі яких можна співвіднести дане слово з власним іменем певного персонажа Біблії. Так, біблійні оніми консолідують у собі власне ономастичну (позначення особи) та апелятивну (узагальнення ознак цієї особи) функції. Наприклад: *Єзавіль* – дружина царя Ахава, навела своєю грішною поведінкою засуху та голод на ізраїльський народ. Ахав помер, а Єзавель за її гріхи викинула собакам на розтерзання (Друга книга царів 9:37). Саме ім'я *Єзавель* стало синонімом будь-якого безчестя і розпусти. У цьому значенні воно вживається в Об'явленні св. Івана Богослова 2:20, у словах Господа, звернених до Ангола Тіятирської Церкви: „*Але маю на тебе, що жінці Єзавелі, яка каже, ніби вона пророкня, ти попускаєш навчати та зводити рабів Моїх, чинити розпусту та їсти ідоцькі жертви*” [2, с. 1358].

Такі дослідники, як В.М. Мокієнко та Є.М. Бетехтіна виникнення в мові ономастичної біблійної лексики пов'язують з дериваційними фразеологічними процесами. На думку Є.М. Бетехтіної, власне ім'я – опорне слово фразеологізму – зосереджує у собі всю його семантику, створюючи таким чином умови для переходу даного імені до складу апелятивів [3, с. 45]. До того ж ім'я-символ – це проміжна ланка між власне ономастичною та загальною лексикою. У деяких випадках мова може йти про створення експресивно забарвленої лексичної одиниці на базі не одного, а цілої групи зворотів, що мають у своєму складі один і той же біблійний онім. Так, наприклад, значення апелятива *ірод* сформувалося під впливом таких висловів: **(іродове) побиття немовлят** – спочатку „жорстокі міри покарання стосовно дітей”, **іродова душа, іродова пика** – різко негативна характеристика осіб чоловічої та жіночої статі, **іродове плем'я** – „бузувіри, недолюдки”.

Ономастична біблійна лексика має ще одну особливість: у

кожній національній мові відбувається переважно самостійний відбір антропонімічних і топонімічних біблійних основ для формування загальних імен. Випадки запозичення подібних одиниць небагаточисленні, проте дослідники крилатих висловів висувають лише припущення з приводу національної своєрідності даного корпусу біблійної лексики. Так, досить справедливою видається думка С.Г. Шулежковою про те, що „в національній мові, можливо стихійно, утворюється деякий оптимальний набір „крилатих” імен-символів (саме так вона називає біблійні апелювати *каїн, юда* та ін.). Деякі з них, застарілі і неактуальні, поповнюють пасивний запас, а інші, від частого вживання втрачають зв'язок із джерелом і переходять в розряд анонімних” [12, с. 21].

Значимо, що фразеологізми біблійного походження, які несуть негативну оцінку, у своєму складі, зазвичай, мають імена персонажів Святого Письма з негативними конотаціями. Так, наприклад, негативну конотацію у біблійному тексті має власне ім'я **Валтасар** і пов'язаний з ним фразеологічний зворот **бенкет Валтасара (валтасарів бенкет)**. Семантика даного біблійного вислову базується на основі тексту Старого Заповіту, взятого з Книги пророка Даниїла. За іменем *Валтасар* – вавилонського царя із халдейської династії – закріпилася винятково негативна семантика, пов'язана зі святотатством на бенкеті, який був влаштований під час облоги міста персами. Сучасні ж словники подають такі тлумачення цього фразеологізму: а) розкішний бенкет з оргіями; б) веселе, легковажне життя під час якогось нещастя [8].

Зворот **бути подібним до Каїна** означає зраджувати з гнівом, злом, заздрістю, вчиняти аморально. Каїн вбив свого брата Авеля, тому назавжди увійшов у нашу свідомість як жорстока людина, братовбивця. Саме першонароджений син Адама та Єви став і першим убивцею на Землі (Буття 4:1-24). Саме ж ім'я *Каїн* має дуже нейтральний денотат: у перекладі з давньоєврейської воно означає „коваль”; за іншою версією ім'я *Каїн* (qayin) виникло від давньоєврейського дієслова qanah („придбати”) і значить „придбання”: *“І пізнав Адам Єву, жінку свою, і вона завагітніла, і породила Каїна і сказала: „Набула чоловіка від Господа”* (Буття 4:1) [2, с. 12]. Традиційно у давніх народів братовбивство вважалося одним із страшних гріхів (**каїнів гріх**), через це не випадково, що ім'я Каїн стало загальним для злочинця, братовбивці, недолюдка. Ім'я **Каїн** часто виступає у парі з іменем **Авель**, передбачаючи протиставлення: „вбивця та його жертва”.

Біблійне власне ім'я **Юда (Юда)** в мові вживається з негативною

конотацією – людина-зрадник. У семантико-стилістичній функції цього імені винен євангельський Юда (Іуда) Іскаріот, який зрадив Ісуса за 30 срібників. За свої „послуги” Юда попросив винагороду: „Тоді один із Дванадцятьох, званий Юдою Іскаріотським, подався до первосвящеників, і сказав: „Що хочете дати мені, – і я вам Його видам?” І вони йому виплатили тридцять срібняків. І він відтоді шукав слушного часу, щоб видати Його”. (Євангелія від св. Матвія 26:14-16) [2, с. 1104]. Ця подія закріпилася у фразеологізмах **Юдини срібники** (йдеться про вигоду за зраду) та **тридцять срібників** (продати за тридцять срібників), **юдин гріх** (про зраду); **Юдин поцілунок** (лукаве привітання, зрадницький вчинок).

Цікавим апелятивом є слово **хам**, яке вживається в експресивно-емоційній сфері мови. Давно відірвавшись від свого першоджерела, воно живе у мові самостійним життям. Прототипом апелятива послужило біблійне ім'я **Хам** (давньоєвр. *chame* „жар”). Хам був одним із трьох синів патріарха Ноя, що врятувалися в ковчезі від потопу (Буття 9:18): “Сини ж Ноягові, що повиходили з ковчеза, були: Сем, Хам і Яфет...” [9]. Епізод, що вплинув на семантику слова, розповідає про негарний вчинок Хама, який „побачив... наготу батька свого, та й розказав обом браттям своїм надворі” (Буття 9:22) [2, с. 18], за що й був суворо покараний. Ной не міг проклясти самого Хама, бо той був благословенним самим Богом, через це постраждав його син Ханаан: “І сказав він: „Проклятий будь Ханаан, - він буде рабом рабів своїм браттям!” (Буття 9:25) [2, с. 18]. Тим самим Ной прирік потомка Ханаана на принизливе становище у суспільстві. Апелятив **хам** сформувався завдяки процесу фразеологічної деривації на базі зворотів **хамово коліно**, **хамові діти**, **хамово плем'я (кодло)** і повністю прийняли їх семантику. У сучасній мові таке значення поступилося місцем конотаціям, пов'язаним із грубістю, брутальністю. Актуальне значення слова з'явилося в результаті поступового метафоричного переосмислення, що базується на подібності поведінки: *хам* – людина з грубими манерами, тобто такими, як у людей нижчого походження, невихований, як вони, з лакейськими замашками тощо. Фактично воно відновлює логіку співвідношення: вихідний текст → крилате слово. Характеристика, що є семантичним змістом сучасного апелятива, а саме „грубіян і нахаба”, „людина, яка цинічно попирає загальноприйняті правила поведінки”, досить-таки підходить і самому біблійному Хаму.

Фразеологізм **ноїв ковчег** своїм виникненням зобов'язаний біблійному переказу про всесвітній потоп, від якого вдалося врятуватися Ною зі своєю сім'єю та тваринами завдяки тому, що Бог

заздалегідь навчив його будувати ковчег. „І промовив Господь: „Зітру Я людину, яку Я створив, з поверхні землі, – від людини аж до скотини, аж до плазунів, і аж до птаства небесного. Бо жалкую, що їх Я вчинив”. Але Ной знайшов милість у Господніх очах” (Буття 6:7-8) [2, с. 14-15]. У наш час одне із значень цього бібліїзму засноване на метафорі за подібністю зовнішньої форми. Ми використовуємо вислів *ноїв ковчег*, коли іронічно говоримо про громіздке старомодне судно або екіпаж. Інше значення виникає під впливом того, що Ной врятувався не сам, а із родиною та „із усякої чистої худоби візьмеш собі по семеро, самця та самицю її, а з худоби нечистої – двоє: самця та самицю її” (Буття 7:2) [2, с. 15]. В українській мові ковчегом Ноя називають приміщення, наповнене людьми, або місце, де мало порядку.

Порівняльний зворот **старий як Метушалах (Мафусал)** та утворені від нього біблійні фразеологізми (**метушалахові роки**, **метушалахів вік**) ми використовуємо, коли мова йде про дуже стару людину, явище чи подію. Цей вислів виник на основі асоціації з біблійним патріархом, який прожив 969 років, і про якого маємо згадку в Книзі Буття (5:21-27): “...І прожив Метусала сто і вісім десять год, і появив Ламеха. І прожив Метусала появивши Ламеха сім сот і вісімдесять і два годи, і появив сини і дочки. А всьго віку Метусалового було девятьсот і шістьдесять і девять, і вмер” [9].

Фразеологізм біблійного походження з ономастичним компонентом **суд Соломона (соломонів суд)**, **вирок Соломона** означає просте і мудре рішення, справедливе правосуддя. Підґрунтям для формування подібного значення став текст Старого Заповіту, у якому йдеться про суперечку між двома матерями, кожна з яких намагалася довести своє право на дитину. Мудрість вироку царя Соломона виявилася в тому, що він запропонував компромісне рішення, не надаючи переваги жодній із жінок: „І сказав цар: „Розітніть це живе дитя надвоє, і дайте половину одній, а половину другій!”... (Перша книга Царів 3:25) [2, с. 392]. Цар передбачив, що справжня матір дитини на подібний компроміс не піде: „І сказала до царя жінка, що син її – той живий, бо запалилася любов її до сина свого, – і сказала вона: „Прошу, пане мій, дайте їй немовлятко живим, а забити – не забивайте його!”... (Перша книга Царів 3:26) [2, с. 392].

Отже, ми бачимо, що будь-яке загальновідоме біблійне ім'я, у якого на основі тексту-джерела виробилися певні конотації (негативні чи позитивні), може вживатися у ролі оказіонального апелятива. Власне ім'я у складі фразеологізму, об'єднуючи в собі всю семантику

звороту, створює умови для власного переходу до складу апелятива; а апелятив в свою чергу, впливаючи на розвиток семантики фразеологізму, сприяє збереженню живої внутрішньої форми звороту. Саме тому ономастична біблійна лексика і фразеологізми біблійного походження широко увійшли як до словникового складу української літературної мови, збагативши його, так і до загального вжитку; а це ще раз доводить той факт, що Святе Письмо охопило всі сфери людського життя, і, витримавши іспит часом, залишається безсмертним у своєму житті.

У наступних наукових розвідках планується проаналізувати біблійні фразеологізми з ономастичним компонентом-топонімом із негативними та позитивними конотаціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева С. Л. Творческое использование библейских крылатых выражений в русской публицистике / Андреева С. Л. // Диалектические процессы во фразеологии. Тезисы доклада межвузовской научной конференции. – Челябинск, 1993. – С. 82 – 85.
2. Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [переклад проф. Івана Огієнка]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1375 с.
3. Бетехтина Е. Н. Фразеологические библеизмы с ономастическим компонентом в современном русском языке на фоне английского / Бетехтина Е. Н. – СПб., 1995. – 180 с.
4. Демський М. Фраземіка в Євангелії Матвія у перекладі І. Огієнка й І. Хоменка / Демський М. // Іван Огієнко [незабутні імена української науки]. Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка : Ч. I. – Львів, 1992. – С. 70 – 74.
5. Джерри М. 1001 удивительный факт, который следует знать о Библии / Джерри Макгрегор, Мэри Прайс. – Александрия : Изд-во «Ездра», 2005. – С. 11 – 42.
6. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / Івченко А. – Харків : Око, 1996. – 160 с.
7. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / Мокиєнко В. М. – М. : Высшая школа, 1989. – 288 с.
8. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х. : Прапор, 1997. – 464 с.
9. Святе Письмо Старого і Нового Заповіту: мовою русько-

українською / [переклад П. О. Куліша та ін. / Британське і Загранічне Біблійне Товариство 1903 р.]. – К. : Рада, 2000. – 825 с.

10. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.] / за ред. А. П. Грищенка. – [3-тє вид., допов.]. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.

11. Тимошик Г. Типологія біблійних порівнянь (на матеріалі перекладу Святого Письма П. Куліша та І. Пулюя) / Тимошик Г. // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції, 5 – 6 жовтня 2000 р. – Київ; Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 471 – 478.

12. Шулежкова С. Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / Шулежкова С. Г. – Челябинск, 1995. – 222 с.

В статье рассматривается библейская апеллятивная лексика и её функционирование во фразеологической системе украинского литературного языка. Особое внимание обращено на фразеологизмы, которые в своём составе имеют имя собственное, перешедшее в разряд апеллятива.

Кравченко О.А.

(м. Слов'янськ)

ТРАНСФОРМОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В ЗАГОЛОВКАХ ДРУКОВАНИХ ЗМІ

Останнім часом журналісти дуже часто використовують на сторінках преси трансформовані власне фразеологізми, прислів'я, приказки, крилаті вислови, зокрема в ролі заголовків. Це пов'язано з тим, що зараз відбувається зростання конкуренції між виданнями, боротьба за читача. А використання експресивних мовних засобів зацікавлює читача, надає мовленню яскравості, образності, влучності, вкарбовується в пам'ять, привертаючи таким чином аудиторію. Важливим, на нашу думку, є вплив демократизації суспільства і розкутість журналіста зокрема. А. Розкошний зазначає: „Будучи демократичною за своїм призначенням, журналістська творчість потребує і застосування демократичних технологій з певних якостей журналіста як творчого працівника... Демократизм має пронизувати сам зміст матеріалів, що йдуть на сторінки газет” [3, с. 25].

На сучасному етапі розвитку журналістики відчувається збільшення інтересу до мови українських мас-медіа з боку лінгвістів. Це пов'язано з розмаїттям лексичних та фразеологічних засобів, які використовують у своїх статтях журналісти.

Мета нашої розвідки – виявлення і опис способів трансформації фразеологічних одиниць у заголовках друкованих ЗМІ.

Актуальність дослідження пов'язана із необхідністю вивчення мови української преси початку ХХІ ст.

Матеріалом для дослідження слугували заголовки публіцистичних текстів таких українських газет, як "Дзеркало тижня", "Голос України", "Літературна Україна", "Донеччина".

Проаналізований матеріал дозволяє виділити такі прийоми творчого перетворення й переосмислення фразеологічних одиниць у мові сучасної газетно-журнальної періодики: поширення або скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць, заміна в них одного чи кількох компонентів, натяк на відому сполуку.

У стійких словосполучах виявлено такі типи лексичної субституції:

- заміна одного компонента: **"Удома допомагають навіть скелі"** (Голос України, 2005, 27 вересня), пор.: *Удома допомагають навіть стіни*; **"Висимо на корінцях"** (Дзеркало тижня, 2007, 2-8 червня), trad.: *висіти (держатися, триматися, повиснути, зависнути) на волосині (на волоску, на волосинці, на павутинці)*; **"Найшла коса на серп"** (Дзеркало тижня, 2006, 4-10 листопада), пор. *Найшла коса на камінь*. Або такий приклад: **"Сервер спотикання"** (Дзеркало тижня, 2007, 2-8 червня), trad.: *Камінь спотикання*;

- заміна двох компонентів: **"З миру по нитці – дітям шпиталь"** (Голос України, 2005, 4 листопада), відоме прислів'я: *З миру по нитці – голому сорочка*; **"Не кажи "гоп" до нового року"** (Дзеркало тижня, 2006, 11 листопада), trad.: *Не кажи "гоп" доки не перескочиш*;

- заміна трьох компонентів: **"Якщо зводиться житло – значить комусь воно потрібне"** (Голос України, 2005, 13 серпня), trad.: *якщо запалюються зірки – значить, комусь це потрібно*; **"Разом і метро швидше добудувати"** (Голос України, 2005, 17 серпня), пор.: *разом і батька легко бити*.

Значний стилістичний ефект дає заміна нормативного компонента антонімом: **"Нелюбовний трикутник". Бути чи не бути Держспоживстандарту?"** (Голос України, 2005, 1 березня) trad.: *любовний трикутник*. Або такий приклад: **"Вчитися ніколи не рано"** (Голос України, 2005, 18 червня), пор.: *вчитися ніколи не пізно*. **"Неповернення блудного сина"** (Літературна Україна, 2006, 28 грудня), trad.: *повернення блудного сина*. Цей спосіб трансформації найчастіше використовується для привертання уваги читача, зацікавлення, проведення паралелі між відомим фразеологізмом і

трансформованим або підкреслення контрасту між ними.

Дуже часто журналісти прагнуть переосмислити відомий фразеологізм, надати йому іншого відтінку, "нового життя", переінакшити. І це їм вдається за допомогою поширення. Так, зокрема, у заголовках автори поширюють фразеологічну одиницю одним компонентом: **"Пластиковий глухий кут. Ринок платіжних карт, схоже, входить у смугу застою"** (Дзеркало тижня, 2007, 23 червня), пор.: *глухий кут. "Порохова бочка з присмаком шоколаду"* (Голос України, 2005, 10 серпня), trad.: *порохова бочка, порохований погріб; або часткою не: "Не б'є – значить любить!"* (Голос України, 2005, 25 листопада), пор.: *Б'є – значить любить; "Стукайте – вам не відчинять"* (Голос України, 2005, 15 липня), trad.: *стукайте – і вам відчинять.*

Досить часто вживаним є *подвійне поширення*, напр.: **"Достукатися до шахтарських сердець складно й легко"** (Голос України, 2005, 30 серпня), пор.: *достукатися до сердець.*

Скорочення компонентного складу фразеологічної одиниці дозволяє зосередити увагу читача на певній, на думку журналіста, головній частині висловлювання. З цією метою і використовують цей вид трансформації. Напр.: **"Коса на камінь або Хто намагається забити клин між міліцією та прокуратурою?"** (Донеччина, 2006, 23 лютого), пор.: *Найшла коса на камінь; "Хотіли як краще..."* (Дзеркало тижня, 2006, 18-24 листопада), trad.: *Хотіли як краще, вийшло як завжди; "Скажи мені, хто твій друг..."* (Дзеркало тижня, 2006, 18-24 листопада), пор.: *скажи мені хто твій друг, і я скажу, хто ти; "Тягнуть, потягнуть..."* (Дзеркало тижня, 2006, 28 жовтня-3 листопада), trad.: *тягнуть, потягнуть, а витягнути не можуть.*

Для того щоб надати мовленню семантичної "різкості", автор використовує такий прийом трансформації, як *натяк на відомий фразеологізм*: **"Крапки" в суді не буде...** (Голос України, 2005, 25 червня), пор.: *ставити крапки над "і"; "Ті самі граблі"* (Дзеркало тижня, 2007, 9-15 червня), пор.: *наступати на граблі двічі; "Чиї коні" винні цього разу?"* (Голос України, 2005, 25 червня), trad.: *коні не винні; "Локшина для Кабміну"* (Голос України, 2005, 27 липня), trad.: *вішати локшину на вуха; "Ложка дьогтю від "УМ-АІР"..."* (Голос України, 2005, 31 серпня), trad.: *Ложка дьогтю в бочці меду.*

Обстежений матеріал засвідчив тенденцію до найактивнішого комплексного перетворення стійких сполучень слів. У проаналізованих заголовках газетних текстів виявлено найуживаніші поєднання різних прийомів структурно-семантичної трансформації.

Поширення фразеологічної одиниці та заміна компонентного складу є активним прийомом структурно-семантичної трансформації, напр.: **"Щоб не ревли воли і ясла були повні"** (Голос України, 2005, 2 червня), пор.: *Хіба ревуть воли, як ясла повні ?*; **"Що раніше було на думці, те тепер у Путіна на язиці"** (Дзеркало тижня, 2006, 28 жовтня-3 листопада), trad.: *Що у тверезого на думці, те у п'яного на язику*; **"Паломництво до Країни слова: тисяча й одне життя Германа Гессе"** (Дзеркало тижня, 2007, 26 травня-1 червня), пор. trad.: *тисяча й одна ніч*.

Менш уживаним є поєднання інверсія та поширення фразеологічної одиниці, напр.: **"Сани влітку готують утемну. Реформування житлово-комунального господарства проводять без відомо громади"** (Дзеркало тижня, 2007, 30 червня-6 липня), trad.: *готуй сани влітку*.

Поширеним є використання такого виду комплексних трансформацій, як заміна компонента та скорочення компонентного складу фразеологічної одиниці: **"Із громади по нитці..."** (Голос України, 2005, 24 червня), trad.: *З миру по нитці – голому сорочка*; Або такий приклад: **"Ложка меду"** (Дзеркало тижня, 2006, 18 листопада), пор.: *Ложка дьогтю в бочці меду*.

Журналісти також вдаються до трансформацій за допомогою заміни компонента фразеологічної одиниці та поширення компонентного складу часткою не (скорочення частки не): **"Шестеро одного чекають... На "Пікардійську терцію" свого часу вплинуло багатоголосся queen"** (Дзеркало тижня, 2006, 25 листопада – 1 грудня), trad.: *Семеро одного не чекають*. Або такий приклад: **"Пакет до СОТ не доведе"** (Голос України, 2005, 23 червня), trad.: *Язик до Києва доведе*.

Доречно зауважити, що той самий фразеологізм може зазнавати декілька трансформацій на сторінках українських засобів масової інформації, напр., стійка словосполука *"через терни до зірок"* зазнала таких структурно-семантичних трансформацій: **"Через терни - до "Тернівської"!"** (Голос України, 2005, 24 березня), або **"Через Тернувате до зірок..."** (Голос України, 2005, 12 листопада), і така видозміна: **"Через терни до реформ"** (Голос України, 2005, 2 червня). А відоме прислів'я *"Не такий страшний чорт, як його малюють"* зазнало таких перетворень: **"Не такий страшний чорт, як експертиза, або "Премісова карусель" усе ще крутиться"** (Голос України, 2005, 5 листопада), **"Не такий страшний автопром, як його малюють"** (Голос України, 2005, 23 червня), а також: **"Не така страшна інфляція як її рівень"** (Дзеркало тижня,

2006, 25 листопада – 1 грудня).

Роль ЗМІ на сьогодні має дуже велике значення при формуванні самосвідомості громадянина, його політичної, демократичної спрямованості, і саме трансформовані фразеологізми, видозмінені прислів'я, приказки, крилаті вислови допомагають журналістам передати настрій сьогодення, спрямованість суспільства і вплинути на сприйняття інформації читачем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глушкова Т. Мовні та екстралінгвальні чинники творення ідіостилю газети / Глушкова Т. // Вісник Київського нац. унів. ім. Тараса Шевченка. Журналістика. – 2006. – № 14. – С. 13 – 14.

2. Кочукова Н. І. Експресивно-виражальні можливості трансформованих усталених одиниць у ролі газетних заголовків / Н. І. Кочукова // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (філологічні науки). – Луганськ : Вид-во ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 2002. – № 10 (54). – С. 69 – 75.

3. Розкошний А. П. Демократія в журналістській творчості : навч. посібник / А. П. Розкошний. – К. : Центр навч. літ., 2005. – С. 25 – 27.

В статті аналізуються трансформовані фразеологічні одиниці (на матеріалі засобів масової інформації).

Маторин Б.И.

(г. Славянск)

К ВОПРОСУ О ФОРМУЛАХ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА (лексикографический аспект)

В последние десятилетия на страницах филологических и научно-популярных журналов, в статьях писателей и журналистов активно обсуждаются вопросы о состоянии современного русского языка, о причинах разного рода ошибок, в том числе о причинах нарушения речевого этикета.

Напомним, что речевой этикет – это «правила речевого поведения, опирающиеся на национальные и интернациональные традиции и отношения и реализующиеся в системе устойчивых формул и выражений в условиях «вежливого» контакта с собеседниками» [4, с. 172], другими словами, речевой этикет – это совокупность словесных форм вежливости.

Мы предприняли попытку составить словарик-справочник

«Формулы речевого этикета», в котором словарные статьи расположили в соответствии с ситуациями общения, а именно: встреча, знакомство, прощание, приглашение к столу, извинение, благородность и т.д.

Приведем примеры основных заголовочных слов.

Обращения:

Дорогие друзья! Дорогой друг! Гражданин (гражданка)! Граждане! Господин (сударь)! Госпожа (сударыня)! Господа! Товарищи! Многоуважаемый (глубокоуважаемый)! Люди добрые! Дядя (тётя)! Молодой человек! Ребята! Мальчики и девочки! Хозяин (хозяйка)! и т.п.

Приветствия и пожелания:

Здравствуйте! Добрый день! Доброе утро! Добрый вечер! Доброй ночи! Здорово! Привет! Приветствую! Салюттик! Хэллоу! Да здравствует... С приездом Вас! Поздравляю Вас! Рад Вас приветствовать! Добро пожаловать! Наше Вам! Сколько зим, сколько лет! С праздником Вас! Поздравляю с днем рождения! С новым годом! С Рождеством Христовым! Желаю тебе здоровья (счастья, успехов)! Желаю Вам приятно провести вечер! На здоровье! Разрешите приветствовать Вас от имени... Наш искренний привет! Привет из Славянска! и т.п.

Знакомство:

Разрешите представиться... Позвольте представить Вам... Как Вас зовут? Рад с Вами познакомиться! Будем знакомы. Прошу любить и жаловать. Как поживаешь? Познакомьте, пожалуйста, меня с Вашей сестрой. Я очень рада нашему знакомству. Как тебя зовут? Его имя... Откуда ты приехал? Я сожалею, что мы так поздно встретились. Я очень доволен нашей встречей. Меня зовут... и т.п.

Прощание:

До свидания! Извините, мне пора идти! К сожалению, я спешу. До скорого свидания. До завтра. Разрешите откланяться. Всего хорошего! Всего доброго! До встречи! Прощай! Счастливо! Всего! Бывай! До следующей встречи! До воскресенья! Будь здоров! Поклон всем вашим. Я вынужден проститься с Вами. Привет твоим родным. Счастливо оставаться! Счастливого (доброе) пути! Пока! Будь! Честь имею кланяться. Чао! и т.п.

Приглашение:

Я хочу пригласить Вас к себе. Проходи, пожалуйста. Прошу... Добро пожаловать! Разрешите пригласить... Не желаете ли Вы... Не хотите ли Вы... Как Вы смотрите на вечернюю прогулку?

Давайте проведем время вместе. Я буду ждать... Приходи, пожалуйста. Можно тебя пригласить... Заходи ко мне после школы. Когда мы увидимся? Я тебя жду под вечер. Разрешите пригласить на танец и т.п.

Просьба:

Я хочу попросить тебя об одной услуге. Предлагаю Вам... Можете ли Вы... Прошу помочь мне... Скажите, пожалуйста. Будь добр, ... Будьте столь любезны, ... Разрешите мне... Могу ли я спросить... Не откажите в любезности. Простите за беспокойство. Если Вас не затруднит. Будьте добры... Пожалуйста, ... Вы не могли бы... и т.п.

Извинение:

Простите, пожалуйста, ... Прошу извинить меня. Извините за беспокойство. Прости. Пардон. Прошу прощения. Извини. Извините великодушно, я не хотел. Я Вас извиняю. Надеюсь, Вы на меня не сердитесь. Не обижайтесь на меня, пожалуйста. Мне очень неприятно. Я сделал это не нарочно. Я чувствую себя неловко. Жаль, что так вышло и т.п.

Сожаление:

Я очень сожалею. Я очень огорчен. Я глубоко опечален. Какая неприятность! Это очень плохо. Какое несчастье! Искренне сочувствую Вам. Примите наши соболезнования и т.п.

Благодарность, признание:

Спасибо. Большое спасибо. Благодарю Вас. Безгранично благодарен Вам. Вы очень любезны. Это очень мило с Вашей стороны. Я тронут Вашим вниманием. Сердечно благодарю Вас. Искренне Вам признателен. Заранее Вам благодарен. Мне очень приятно. Вы меня так выручили. У меня нет слов, чтобы отблагодарить Вас. Я Вам многим обязана. Как приятно, как я рад! Хорошо. Очень хорошо и т.п.

За столом:

Приятного аппетита. Изволь откусать. Попробуй, пожалуйста. Спасибо, было очень вкусно и т.п.

Кроме этого, каждая формула речевого общения, снабжена комментариями об особенностях употребления этой формулы, например: *До свидания!* – в любой ситуации; *Всего хорошего! Всего доброго!* – в любой ситуации с оттенком пожелания; *До встречи! До следующей встречи! До завтра!* – вместо *До свидания!*, когда предполагается условленная встреча и т.д.

Как видим, речевой этикет позволяет устанавливать контакт с собеседниками в определенной тональности: средства речевого

этикета выстраиваются в определенный синонимический ряд, где доминанта пригодна для всех ситуаций.

Всего в словарики содержится более 300 формул речевого этикета.

Приведем примеры пробных словарных статей.

Товарищ. Общеславянское слово *товарищ* заимствовано из тюркского языка, в котором было образовано путем соединения двух частей – *tavar* «скот» и *is* «друг», вероятно, с первоначальным значением «компаньон в торговле».

Слово *товарищ* претерпело многие смысловые изменения, прежде чем стало официальным обращением (соучастник в едином деле; член одного общества, политической группировки и др.).

Наполненное большим, глубоким содержанием, слово *товарищ* понятно нам в гражданской лирике Пушкина, в его обращении к Чаадаеву:

*Товарищ, верь, взойдет она,
Звезда пленительного счастья...*

Обращение *товарищ*, как и *гражданин*, получило широкое распространение в послеоктябрьский период, однако в дальнейшем произошло сужение объема его функционирования. Это обращение мы видим в деловой и ораторской речи, в сочетании с фамилией и др.

Не исключено, что слово *товарищ* расширит границы употребления, особенно в форме множественного числа («уважаемые товарищи», «дорогие товарищи»). Основа у этого слова для расширения своей функции обращения велика. Особенно в сочетании с известными словами вежливости. И слово *товарищ* зазвучит, как в «Песне о Каховке»:

*Ты помнишь, товарищ,
Как вместе сражались,
Как нас обнимала гроза.*

Гражданин. Слово *гражданин* старославянское по происхождению. В современном значении это слово впервые употребил А.Радищев в произведении «Путешествие из Петербурга в Москву». Раньше оно употреблялось в значении «горожанин».

Гражданин мы встречаем в лирике и прозе русских писателей и общественных деятелей. Журнал «Гражданин» редактировал Ф.М.Достоевский.

Слово *гражданин* имеет долгую историю употребления в роли обращения. После Октября функция этого слова в роли обращения расширилась. Однако в настоящее время живет это слово в роли обращения в деловой и ораторской речи. Не исключено расширение

рамок его употребления. Родственные слова *гражданство, гражданский, гражданственность* в известных сочетаниях (*гражданский долг, гражданское право* и др.) тоже могут способствовать возрождению былого высокого значения этого слова в роли обращения.

Сударь. Исконное *сударь* возникло в результате преобразований слова *государь*: стало *осударь*, а затем – *сударь*. Употреблялось *сударь* преимущественно как вежливое, учтивое обращение к лицу определенного положения, между людьми интеллигентной, дворянской среды. Соотносительная форма женского рода – *сударыня*: *Скажите, сударыня, вы верите в предчувствия?* (А. Чехов).

Писатель В.А.Солоухин в 80-е годы предлагал ввести в обращение устаревшие *сударь – сударыня*. Противники этого доказывали, что употребление этих слов непривычное. Однако это не аргумент. По мнению лингвиста В.В.Колесова, слово *сударь* является теперь идеальным словом-обращением. Оно утратило былое социальное значение, связь со словами *государь* и *государство*, имеет соотносительную форму женского рода *сударыня*, эмоциональную форму *сударушка*; оно может соотноситься с формами *ты* и *вы*. Мысль В.В.Колесова о том, что слово «сударь является теперь идеальным словом-обращением», справедлива. *Сударь – сударыня*, наряду с другими словами, могут стать общими, нейтральными обращениями в современной русской разговорной речи.

Мы должны учиться искусству общения (советуем почитать работы А.А. Акишиной и Н.И. Формановской, В.Е. Гольдина [1], [2], [3], [6], [7] и др.).

Русский язык богат и многогранен. Но он болен, задыхается от бескультурья. Е. Евтушенко справедливо говорил, что народ не двинется вперед без культуры, что идет необъявленная война вульгарности с человеческой тонкостью.

Надо беречь чистоту нашего языка, беречь, писал И.С. Тургенев, «как святыню». Язык русский должен быть не только ясным, понятным, а и «хорошим» (Л. Толстой).

Нет сомнения, что народ и филологи, писатели выберут из огромного лексического кладезя точные слова, формулы речевого общения, соответствующие речевому этикету.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акишина А. А. Русский речевой этикет / А. А. Акишина, Н. И. Формановская. – М. : Просвещение, 1978. – 137 с.

2. Акишина А. А. Этикет русского письма / А. А. Акишина, Н. И. Формановская. – М. : Просвещение, 1981. – 151 с.
3. Гольдин В. Е. Речь и этикет / Валентин Евсеевич Гольдин. – М. : Просвещение, 1983. – 109 с.
4. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка / Михаил Ростиславович Львов. – М. : Высшая школа : Академия, 1999. – 271 с.
5. Ольшанский О. Е. Обращение и речевой этикет / О. Е. Ольшанский, Б. И. Маторин. – Славянск : СГПИ, 1997. – 16 с.
6. Формановская Н. И. Вы сказали: «Здравствуйте!»: Речевой этикет в нашем общении / Наталья Ивановна Формановская. – М. : Знание, 1989. – 156 с.
7. Формановская Н. И. Русский этикет и культура общения / Наталья Ивановна Формановская. – М. : Высшая школа, 1989. – 159 с.

У статті розглянуто пробні статті для словника мовленнєвого етикету (*товарищ, гражданин, сударь*).

Барабанова О.А., Горбачук Д.В.
(*м. Слов'янськ*)

ФОРМИ ЗВЕРТАННЯ В ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ ТА ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ

Встановлення контакту під час комунікації є, як відомо, важливим моментом, від якого нерідко залежить увесь подальший процес розмови. Для встановлення контакту використовують різні вербальні й невербальні засоби: покашлювання, привітання (доброго дня, здрастуйте), етикетні формули прохання (вибачте, дозвольте запитати/ звернутись/ попросити); стук у двері, очікувальний погляд в обличчя співрозмовника тощо. Однією з етикетних формул, які спроможні виконувати фатичну функцію, є звертання – "слово або сполучення слів, що називає особу (рідше предмет), до якої безпосередньо звернена мова того, хто говорить або пише" [1, с.83]. Причому за своїм функціональним призначенням звертання стає основним вербальним засобом експлікації зверненості – спрямованості мовлення на реципієнта (реального чи уявного).

Різні аспекти функціонування звертання привертають пильну увагу мовознавців. Ці дослідження виконуються на матеріалі багатьох мов: чеської (Н.Ф.Баландіна), російської (Н.І.Формановська, Л.В.Корновенко, Л.П.Столярова), англійської (М.А.Олікова, Р.Браун, М.Форд), німецької (Н.І.Адамушко, М.Л.Макаров, В.Беш,

І.В.Корнійко), французької (Т.І.Удилов, Л.П.Рижова), іспанської (Т.А.Лещинська), польської (К.Шеберт) та ін. Значний теоретичний потенціал у вивченні звертання накопичило українське мовознавство (О.О.Потебня, С.П.Бевзенко, І.Р.Вихованець, І.К.Кучеренко, М.С.Скаб, І.Т.Яценко).

Вагомість звертання як комунікативної одиниці підкреслюється тим, що воно "в одному вживанні може реалізувати кілька функцій, які актуалізуються залежно від конкретного комунікативного завдання" [3, с.6]. Сучасні лінгвісти виділяють такі функції звертання: апелятивна, фатична, номінативна, експресивна, управління комунікативним процесом, метамовна та ін. Спостереження свідчать, що при правильному використанні формул звертання домінуючими стають номінативна, експресивна, регулююча функції у залежності від комунікативної ситуації та інтенції мовця.

Водночас науковий опис і теоретичний аналіз представлених у художніх творах форм звертання не знаходять практичної реалізації в мовленні українців: на вулиці, у громадських закладах, установах звертання все частіше поступається місцем іншим засобам встановлення і підтримання контакту. Досвід роботи зі студентами, з державними службовцями різних рівнів свідчить, що однією з основних причин невикористання звертань у нехудожньому мовленні є незнання норм утворення цієї важливої комунікативної одиниці, а також незнання функціональних можливостей форм офіційного звертання. Загальноприйняті, узвичаєні формули типу *Максиме Петровичу, Оксано Вікторівно* (знайомі всім ще зі школи) втрачають стилістичне навантаження і сприймаються як нейтрально-офіційні. А в разі відсутності в узусі комуніканта бодай одного з елементів такої формули (незнання імені по батькові співрозмовника) використання звертання стає взагалі неможливим (авторові відомий випадок, коли організація не могла надіслати листа-прохання в міністерство тільки через те, що ніхто не знав імені та по батькові заступника міністра).

Номінативність звертання полягає в іменуванні, називанні адресата. Різноманітні лексичні одиниці, що входять до складу звертання, дозволяють реферувати "статеві, вікові, статусно-рольові характеристики адресата, інтерперсональні стосунки між ним та мовцем" [2, с.8].

Недостатня прагматична компетенція мовця стає одним з основних чинників існування формул неадекватної номінації, які спричиняють комунікативні невдачі і нерідко провокують повне припинення комунікації. Наприклад, конструкції *девушко, молодий чоловіче* і под., які нерідко можна почути, хоч і мають українську

граматичну форму (кличний відмінок), проте виникли на україномовному ґрунті штучно за рахунок калькування відповідних російських звертань. А страх утворити неправильну одиницю змушує шукати інші, переважно невербальні, способи підтримання контакту, що негативно впливає на семантичний бік спілкування взагалі.

Оскільки функція називання притаманна іменнику як лексико-граматичному класу слів, то іменник стає невід'ємним компонентом звертання. Номінативне ядро звертання може мати ад'єктивні поширювачі, які, доповнюючи іменник, виконують уточнюючу чи емотивну функції: *Шановна і дорога Маріє Дмитрівно* (А.Головка), *Любий і разом неможливий Юрку* (Б.Антоненко-Давидович), *Люба Лілічко, дорога моя сестричко* (Леся Українка). Для офіційних стосунків характерні означення *шановний, вельмишановний, високоповажний, вельмиповажаний, високодостойний* тощо. Як правило, кількість ад'єктивних поширювачів (особливо в офіційно-діловому дискурсі) не перевищує двох одиниць.

Слід зазначити, що ад'єктиви через свою номінативну обмеженість не можуть самостійно формувати звертання. Тому одиниці типу *Шановні!, Дорогі мої!* сприймаються як незавершені і свідчать про недостатню мовну культуру мовця. Виняток становлять індивідуально-інтимні звертання *кохана, любий, милий* і под., в яких на перший план виступає емоційне навантаження, а номінативна функція повністю деактуалізується. Такі ж процеси відбуваються і в іменникових інтимних звертаннях "неадекватної" номінації, наприклад, *рибко, соколе, сонечко, зайчику, голубко* тощо. Оскільки інтимні стосунки в діловій ситуації недоречні, вважаємо за потрібне наголосити, що офіційне звертання обов'язково мусить мати іменник у своєму складі.

Варто зазначити, що звертання, до складу якого входить одиничний іменник, в емоційному плані має значний відтінок інтимності: *Дмитре, Олено, матінко, брате, куме*. Такі звертання, нерідко поширені відповідними означеннями, часто використовуються в поезії: *Рідна мати моя, ти ночей недоспала* (А.Малишко), *Народе мій, до тебе я ще верну* (В.Стус). Поширене в мовному середовищі пересічного населення звертання, яке складається з одиничного іменника – форми по батькові (*Васильовичу, Марківно, Семеновичу, Андріївно*), також має яскраво виражений характер неофіційності, дружності стосунків, хоча сама по собі власна назва є офіційним найменуванням. Отже, у службовій ситуації при потребі зменшити офіційність спілкування використовують звертання, до складу якого входить одиничний іменник: *добродію, шановний*

пане, шановне зібрання, поважне товариство, любі друзі, громадо тощо (пор. з офіційним шановні пані і панове).

Підкреслено офіційна комунікативна ситуація вимагає використання двох іменників для називання адресата. До складу такого звертання можуть входити як власні назви (ім'я, прізвище, по батькові співрозмовника), так і загальні назви, які реферують статеві, статусно-рольові характеристики адресата, інтерперсональні стосунки між комунікантами. Аналіз зафіксованих у різних джерелах звертань дозволяє виділити моделі, за якими утворюється іменникова частина офіційного звертання. Розглянемо ці моделі детальніше.

1) Дві власні назви (**В+В**). За такою моделлю звертання складається з імені та по батькові (*Василію Тихоновичу, Лідіє Дмитрівно*) або з імені та прізвища (*Іване Петренко, Тетяно Яременко*). Звертаємо увагу, що при звертанні, граматичною формою вираження якого є кличний відмінок, прізвище залишається в називному. Номінативна функція репрезентантів цієї моделі підпорядковується фатичній, оскільки ім'я людини викликає відповідну реакцію адресата і створює сприятливу комунікативну ситуацію. Обидва варіанти аналізованої моделі мають нейтрально-офіційне забарвлення, хоча форма "ім'я+по батькові" більш звична сучасникам (перш за все зі школи) і є найуживанішою. Конструкція "ім'я+прізвище" через незвичність практично втрачає офіційне забарвлення і тому поступається попередній в уживаності. Водночас вона актуалізується в сучасних умовах, коли форма по батькові поступово виходить з ужитку (особливо в середовищі письменників, політиків, журналістів, інших публічних осіб).

2) Дві загальні назви (**з+з**). Цю модель формують допоміжні слова (*пан, товариш, добродій, громадянин*), які частково або повністю втрачають у звертанні своє основне лексичне значення, та лексеми на позначення статусно-рольових характеристик адресата (посада, звання, вид діяльності тощо). Наприклад: *пане полковнику, пане Президенте, товаришу майор, добродію директоре, громадянине начальник, пане вчителю* і под.

Друга загальна назва зазначеної моделі виконує суто номінативну функцію: називає адресата за родом заняття, займаною посадою, званням. Причому ця одиниця згідно з українським правописом може бути як у кличному відмінку (*пане директоре*), так і в називному (*пане директор*). Це дозволяє без ускладнень звертатись в офіційній ситуації до жінки: *пані директор, товаришко прапорщик, пані професор*. Адже форми типу *пані директоре, пані професоре* звучать не зовсім доречно, а конструкції на кшталт *пані директорко,*

пані професорко хоч і є прийнятними, однак в офіційному спілкуванні не функціонують (в офіційно-діловому стилі назви осіб за родом діяльності прийнято вживати в чоловічому роді).

Перша загальна назва моделі з+з (завжди стоїть у кличному відмінку), частково десемантизуючись, виконує додаткові функції. По-перше, вказує на стать адресата: *пане – пані, добродію – добродійко, товаришу – товаришко, громадянине – громадянко*. По-друге, надає звертанню відповідного стилістичного забарвлення. Слово *пан/пані* (до молодої незаміжньої дівчини звертаються *панно*) втратило семантику соціального статусу і в сучасній українській мові використовується як нейтральна, загальноприйнята форма ввічливого звертання до особи. Аналогічні засоби етикетного звертання існують і в інших мовах: *господін/госпожа* в російській, *містер/місіс/місс* в англійській, *месє/мадам/мадемуазель* у французькій, *гер/фрау/фройлянд* у німецькій, *сеньйор/сеньйорита/сеньйорина* в іспанській тощо.

Уживання слова *товаришу/товаришко* передбачає дружні, товариські стосунки зі співрозмовником (див. [4, т.Х, с.161]). Його використання можливе в середовищі однодумців: з колегами по роботі, з однопартійцями тощо. З іншого боку, творення звертання зі словом *товариш* (*товаришу студент, товаришу декане, товаришко професор*) може бути свідченням бажання мовця продемонструвати свою прихильність, спільність власних інтересів з поглядами реципієнта.

Слова *добродій/добродійко, громадянин/громадянко* використовуються як "форма звертання до дорослої особи" [4, т.ІІ, сс.324, 475]. Лексема *громадянин* дозволяє надати звертанню виключно офіційного звучання, а одиниця *добродій* навпаки – зменшує офіційність комунікації і навіть при діловій зустрічі надає звертанню (і всій розмові) більш м'якого, доброзичливого забарвлення (пор.: *громадянине начальник – добродію начальник, громадянко директор – добродійко директор*).

Модель з+з стане в пригоді у разі відсутності в узусі мовця індивідуальної інформації про співрозмовника (імені, прізвища). Якщо ж невідома і статусно-рольова характеристика адресата, цілком коректною і прийнятною може бути конструкція *пане добродію, пані добродійко*. У козацькому товаристві, наприклад, загальноприйнятими були звертання *пане брате, пане товаришу*.

3) Загальна назва і власна назва (з+В). Першим компонентом цієї моделі може бути як допоміжне слово (лексеми *пан, товариш, добродій, громадянин*, функціональні особливості яких

проаналізовано вище), так і одиниця з відповідною статусно-рольовою семантикою (*директор, професор, колега, брат* тощо). Другим компонентом виступає ім'я або прізвище адресата. Наприклад: *пане Андрію, пані Маріє, добродію Володимире, громадяно Петренко, професоре Кравчук, колего Степаненко* та под.

Загальна назва називає співрозмовника (виконує номінативну функцію) і залежно від ступеня десемантизації надає звертання офіційного (слово *громадянин*, назви посади чи звання), нейтрального (лексеми *пан, товариш*), чи неофіційного (одиниці *добродій, колега, брат* тощо) забарвлення. Використання прізвища в моделі **з+В** підкреслює офіційність спілкування (*пане Петренко, міністре Іванчук, громадяно Коган*). Звертання з іменем співрозмовника зменшує офіційність, підкреслює невимушеність ситуації (*пане Іване, добродійко Олено*).

До речі, в одній зі шкіл м. Полтави заведена традиція звертатись до вчителів не на ім'я та по батькові, а за моделлю **пане/ пані+ім'я** (*пане Сергію, пані Анжело*). Спостереження над поведінкою вчителів та учнів цієї школи свідчать, що така форма звертання сприяє швидшому налагодженню стосунків співробітництва між учасниками педагогічного процесу, не принижуючи водночас гідності вчителя.

Управління комунікативним процесом здійснюється добром відповідних форм звертання у процесі розмови, зважаючи на ситуацію мовлення і враховуючи потреби мовця. Скажімо, при потребі пом'якшити тональність розмови, доречно вживати звертання з лексемами *товариш, добродій* (*товаришу директор, добродію Василенко*) або включити до звертання ім'я співрозмовника (*пане Олеже, пані Лідіє, добродію Петре*). Якщо є необхідність надати розмові більшої офіційності, варто використовувати лексему *громадянин*, назву посади, звання з прізвищем адресата (*громадяно Кубайчук, пані Тимошенко*).

Підсумовуючи, зазначимо, що звертання – важливий елемент комунікації. Уміле використання цієї етикетної формули дозволяє мовцеві впевнено почувати себе на будь-яких переговорах, при будь-якому спілкуванні. Розглянуті нами моделі дають можливість добирати відповідні формули звертання до співрозмовника залежно від ступеня знайомства з ним, від рівня інтерперсональних стосунків, від стилістично-емоційних інтенцій мовця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.

2. Корнійко І. В. Звертання як динамічний засіб вираження зверненості мовлення (на матеріалі сучасної німецької мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / І. В. Корнійко. – К., 2000. – 16 с.

3. Корновенко Л. В. Звертання у прагмалінгвістичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец 10.02.02 «Російська мова» / Л. В. Корновенко. – К., 2001. – 16 с.

4. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.

В статті аналізуються моделі звертання, які можуть використовуватися при офіційному общенні. Подаються варіанти етикетних формул, здійснюється їх стилістичний аналіз. Предлагаете моделі дають можливість створювати відповідні формули звертання до співрозмовника в залежності від ступеня знайомства з ним, від рівня міжособистісних відносин, від стилістично-емоційних інтенцій мовлячого.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

Шепель Ю. А.

(г. Днепродзержинск)

ПРИНЦИПЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ВОПРОСОВ СИСТЕМНОСТИ В ЛИНГВИСТИКЕ В ЦЕЛОМ И В СЛОВООБРАЗОВАНИИ В ЧАСТНОСТИ

Смысл работы лингвиста, как, впрочем, и любого ученого, нам представляется в поисках научной истины, которая в идеале должна представлять собой окончательные ответы на вопросы «что это такое?» и «почему это так?»

Актуальность настоящей статьи заключается в том, что лингвистика, в частности словообразование, обращается на современном этапе не столько к изучению нового, сколько к систематизации того, что уже сделано и изучено. Поэтому вопрос системности в словообразовании в связи с недостаточной изученностью некоторых комплексных единиц словообразовательного уровня (таких, как словообразовательный ряд, аллигатуры, констелляции) требует своего обобщения и конкретизации.

Предметом анализа в работе явились принципиальные концепции лингвистической интерпретации вопросов системности в словообразовании.

Объектом анализа стала лингвистическая теория системности. Следует признать, что лингвистическая теория, вырастая из эмпирии и предполагая экстраполяцию наших представлений об исследованных фактах, является всего лишь обобщением уже известного и потому не всегда обладает достаточной прогностической силой, не всегда дает ответы на новые вопросы, но зато помогает формировать их; с ее помощью загадки если не решаются, то обнаруживаются. Так возникают научные проблемы, и в их исследовании ученые отталкиваются от достигнутого уровня знаний.

Естественно, этот путь далеко не всегда приводит к решению самих проблем, поскольку неожиданно открываются неизведанные области, выявляются новые трудности, возникают неразрешимые дополнительные загадки. Но вместе с тем, хотя какая-то проблема и остается нерешенной, все же растет сумма наших знаний, изменяется система представлений о предмете, а с нею может видоизмениться и сама исходная проблема. Так последовательно – кирпичик за кирпичиком, без пробелов и пропусков – строится целостное здание

науки о языке. Одной из причин, определяющих множественность теоретических решений, является недискретность самих языковых фактов, отсутствие четких границ между ними. Анализируемые языковые явления нередко образуют некий спектр, в котором один цвет постепенно и незаметно переходит в другой, так что порой трудно провести однозначно определенные разграничения. Факты языка формируют некоторый континуум – цепь постепенных переходов. Крайние звенья этой цепи четко различаются между собой, но связываются между собой определенной зоной постепенных переходов, где невозможно провести раз и навсегда разграничительные линии. Исходя из того или иного объективно существующего фактора, ученые проводят эти линии по-разному, осуществляют классификации внутри этого континуума, вследствие чего различно определяется природа одних и тех же фактов и формируются различные теоретические решения. Такой континуум существует во всех спектрах языка.

Вторая причина сложностей теоретического осмысления языкового материала заключается в асимметрии, то есть в несоответствии плана выражения и плана содержания. Ввиду асимметрии одно и то же языковое явление может получать несколько разных теоретических толкований, число которых, однако, всякий раз ограничивается природой данного конкретного объекта.

При системном подходе к объекту выделение элементов и единиц, их классификация и установление отношений между классами является одной из важнейших задач исследования.

Конструктивный принцип системы обычно связывают с наличием у неё базиса (или базисов), если это динамическая система. Если видеть цель исследования в обнаружении динамической формы $\epsilon\upsilon$ (единого, единичного), целого ($\pi\acute{\alpha}\nu$) и помнить при этом, что определяющий эту форму принцип познаётся не в максимуме условий, а в минимуме, то ответ будет очевиден, если окажется, что анализируемая совокупность объектов не меньше той, при которой она сохраняет статус системы, выраженной или истинной, динамической, а значит обладает по крайней мере, соответственно, одним или двумя из тех базисов, что и предельное её расширение. На это указывал Е.Л. Гинзбург еще в 70-е годы XX в. [1; 2].

Важность четкого выделения классов словообразовательных элементов уживается с недостатками имеющихся классификаций, что заставляет искать другие пути решения этой задачи. Применение дедуктивного метода и метода моделирования открывает, на наш взгляд, один из возможных путей решения проблемы классификации

словообразовательных элементов.

Понятие системы предполагает наличие иерархии, упорядоченности элементов системы. Для выявления инвариантных признаков системы между выделенными классами и подклассами устанавливаются отношения пересечения, порядка и ситуативной эквивалентности¹. Так, системность словообразования, например, обуславливает, с одной стороны, взаимосвязь понятий, которые формируются в процессе научного изучения языка и, с другой стороны, определяет системность терминов, обозначающих данные понятия. Владение же словарным составом языка требует обязательного знания производных слов, так как значение производного слова и умение им оперировать в значительной степени отличны от знания простого (непроизводного) слова. Производной лексикой можно овладеть «помодельно»: каждое производное слово, будучи представителем особой серии слов, легко становится образцом для подражания (особенно при словообразовании по аналогии) и точно так же простым объектом для его отождествления и понимания, тоже по образцу и подобию единиц из его класса.

Лингвистическая система должна иметь такие составляющие:

- 1) оппозицию единиц в системе;
- 2) дифференциальные признаки, на которые опираются эти оппозиции;
- 3) возможность сочетаемости единиц;
- 4) ряды, группы единиц, появляющиеся вследствие этих взаимосвязей и взаимоотношений.

Исходя из этого основная модель описания словообразовательных подсистем русского и украинского языков может представляться в виде иерархически сконструированной схемы критериев, в соответствие с которыми будет распределяться лексический материал.

Словообразовательные системные отношения обнаруживаются прежде всего в словообразовательных гнездах и словообразовательных рядах. Поэтому важнейшей особенностью современного словообразования представляется сознательная ориентация на «максимальные», наиболее крупные единицы словообразовательной системы; на единицы, демонстрирующие, с одной стороны, тождество использованного словообразовательного

¹ Об отношениях, устанавливаемых между классами и подклассами, см.: Тарский А. Введение в логику и методику дедуктивных наук. – М., 1948; Успенский В. А. Структурная типология языков. – М., 1965. – С.86.

средства и регулярную соотнесенность с исходными единицами, а с другой стороны, – общность корня и регулярную равноудаленность на то или иное количество формальных операций, деривационных шагов.

В лингвистической литературе до сих пор признается актуальной проблема описания словообразовательных явлений как системы, а следовательно, и определения границ и статуса центральной словообразовательной единицы. При этом наряду со стремлением обнаружить языковые единицы, обусловленные сложным механизмом организации словообразовательного единства, все чаще наблюдаются попытки выделить единицы описания, которые мы представляем как классифицирующие (операциональные). Их определения носят, как правило, рабочий характер и характеризуют их как один из вариантов возможной идентификации подмножеств в множества (ср. рабочее определение, например, гнезда и типологии гнезд у И. Б. Штерн [8] или деривационного шага у П. А. Соболевой [4; 5; 6; 7]).

Следует заметить, что единицы описания, поставленные в зависимость от выбора параметров релевантных признаков и характеризующие достаточно акцентируемую сторону исследуемого объекта, далеко не всегда могут претендовать на исчерпывающее и в силу этого адекватное отражение соответствующего уровня. И наоборот, языковые единицы, которые констатируют тот или иной пласт системной организации языка и определяются характером структурных функциональных связей, представляют собой универсальную или, по крайней мере, оптимальную величину, наиболее полно соответствующую реляционному каркасу системы. Поэтому на словообразовательном уровне в качестве константных единиц мы признаем элементы, которые (1) представляют собой инвариантные единицы; (2) удовлетворяют требованиям структурно-функциональной единицы.

Понимание языка как иерархического устройства, определяемого количеством и спецификой его составных частей, вызывает необходимость разграничить изучение словообразования как лингвистического среза, четко ограниченной плоскости лингвистического анализа, и отражения словообразовательной системы как стратума, характеризующегося сложностью взаимовлияния и взаимопроникновения смежных слоев и онтологической природой объекта. В связи с этим мы различаем единицы, конституирующие словообразовательный уровень, и, особенно при изучении, рассмотрении словообразования как стратума, единицы исходные, являющиеся интегрантами единиц

более высокого уровня (в соответствии с задачами внутриуровневых и межуровневых связей). Так, например, на фоне межстратных связей морфема, к примеру, может быть интерпретирована как интегрант словообразовательной единицы. Поэтому с учетом функциональных характеристик Е. А. Карпиловская, например, различает одномерные и многомерные морфемы. При этом понятие мерности она рассматривает как универсальное определение какой-либо языковой единицы системы, как количество ее возможных реализаций (формальных, смысловых и функциональных). Введение понятия мерности, по замечанию исследовательницы, позволяет учитывать как системообразующие не только инвариантно-вариативные, родо-видовые отношения между единицами, то есть отношения подчинения (выведения одних единиц из других по параметрам формы или содержания), но и отношения эквивалентности, равноправности единиц в подсистеме, в частности, отношения дублетности или омонимии [3]. С позиций вышесказанного, определение способа словообразования в качестве ведущей единицы вызывает возражение: характер отношений между словообразовательным инвариантом и вариантами внутри одного и того же способа деривации в принципе не отличается от соответствующих отношений в пределах различных способов словообразования, ср.: *сверхновый – новейший*; укр. *сорока – сорочий : сорочин : сорочачий*. Таким образом, отсутствие полного количественного описания деривационных подсистем языков, долгое время вынуждало исследователей ограничиваться чисто качественными сравнениями подсистем, отдавать предпочтение описанию средств и различий словообразовательных значений аффиксов, степени мотивированности моделей, типов и категорий.

Одна из задач языкознания состоит в построении структурных моделей языка, которые должны более адекватно отражать организацию языковых единиц и отношений. Будучи ценными сами по себе, они важны для построения моделей всех других основных типов: систематизирующих, анализирующих и порождающих. Семантическая структура является в большой степени самостоятельной областью лингвистической реальности. План содержания отличается от плана выражения природой своей субстанции, составом единиц, характером их отношений. План содержания предстает как особая система семантических подструктур.

В лингвистике и в философии неоднократно подчеркивался и подчеркивается сложный характер взаимоотношения формы и содержания. Естественно, что при изучении любого явления

необходимо обращаться прежде всего к сущности данного явления, а не только к различным формам его проявления. Однако порочность формалистических тенденций в науке заключается, видимо, не в том, что в каком-либо исследовании много внимания уделяется форме, описанию внешнего проявления или материальной структуры изучаемого объекта, а в том, что при такой тенденции может не выдерживаться принцип единства формы и содержания, когда изучение формы становится самоцелью в ущерб содержанию.

Как и сущность, форма, по всей вероятности, тоже подлежит глубокому анализу и подробному описанию, если она рассматривается в связи с содержанием и даже в отвлечении от него, но при обязательном содержательном осмыслении. Грамматика постоянно оперирует такими понятиями и категориями, которые квалифицируют как формы, так как форма в грамматике – это термин скорее не идеалистический, а конкретный. Рассмотрение в лингвистике формы без обращения к содержанию (имеется в виду семантика языковой единицы) – это не отказ от признания примата содержания, не пренебрежение содержанием. Это, по-видимому, скорее, признание необходимой и обязательной формы и содержания. В языке мы имеем связанные с объективной действительностью формы и отношения, анализ которых необходим для выявления материальных средств речевого потока и построения коммуникативных единиц. Но этот анализ может осуществляться как в единстве со смысловым содержанием соответствующих лингвистических явлений, так и с отвлечением от него.

При решении этих вопросов довольно часто в лингвистике прибегают к понятию поля.

Полевая модель утверждает представление о языке как о системе подсистем. Согласно этой модели язык предстает как функционирующая система, в которой происходят постоянные перестройки элементов и отношений между ними. В рамках теории функционально-семантических полей выделяются следующие типы полей: поля двухструктурных типов – 1) моноцентрические (сильноцентрированные), имеющие четко выраженную доминанту, 2) полицентрические (слабоцентрированные), которые базируются на совокупности различных средств, не обладающих единой гомогенной системой. В пределах последнего типа выделяются два подтипа: а) поля рассеянной, диффузной структуры, имеющие множество компонентов при слабо выраженной границе между ядром и периферией, б) поля компактной полицентрической структуры с явно выраженными центрами.

Основополагающим для такого понятия лингвистического поля как синхронной системы являются: 1) понятие инварианта поля, 2) понятие структуры поля, то есть сети отношений между его элементами.

Под словообразовательным полем обычно понимают совокупность производных слов, относящихся к одной части речи, а также образованных от слов одной части речи и пр.

Возможность интерпретации словообразовательных полей обуславливается тем, что категория «поля» характерна для всех уровней языка. Это подтверждается наличием инвариантных групп в лексике, морфологии и фонетике. Определяются словообразовательные поля на материале разных грамматических элементов. Причем различие этих словообразовательных полей у разных грамматических элементов зависит от содержания конкретного материала. В частности, для эффективного сравнения различий на словообразовательном уровне довольно часто создают некоторую общую базу (*tertium comparationis* – эталон). Как общую базу используют словообразовательные поля, *gesp.* в их рамках ряды упорядоченных семантических признаков.

Самостоятельное категориальное значение имеют не аффиксы, а семантическое поле, в которое «втягиваются» аффиксальные образования. Признание факта относительной семантической нейтральности словообразовательных формантов, вместе с тем, не означает отказа от их систематизирующего, моделирующего влияния. Так, в основу выделения префиксального √ суффиксального словообразовательного поля можно положить то стержневое, главное значение, которое приобретает приставка √ суффикс в соединении с мотивирующим коррелятом. Отношение же между значением приставки √ суффикса и семантикой мотивирующего коррелята весьма сложно и разносторонне (Е. С. Кубрякова, И. С. Улукханов, В. В. Лопатин, Н. Ф. Клименко, Е. А. Карпиловская, С. О. Соколова, Е. Г. Городенская, М. М. Пещак, Г. М. Ярун, Е. А. Селиванова и др.). Приставочное √ суффиксальное поле определяется как совокупность префиксальных √ суффиксальных слов определенной части речи, характеризующихся «обобщенностью семантики, создаваемой сложным взаимодействием значений аффикса, мотивирующего коррелята и контекста; общностью морфемного состава; общностью функций, суть которых заключается в том, что элементы, включенные или включающиеся в них, имеют или приобретают значения, общие для элементов данного поля.

В отношении семантики словообразовательные поля можно

ограничить иерархически упорядоченным набором систематических признаков. Если этот набор изобразить при помощи дерева, то каждое его ребро будет представлять один семантический тип. С этим семантическим типом может быть связано несколько словообразовательных типов (характеризующихся, прежде всего, особым формантом, т.е. словообразовательным рядом).

Полевый подход к языковым фактам характеризуется рядом свойств, общих для всех типов полей. Остановимся на этом.

1. Большинство лингвистов склонны считать основным атрибутом поля наличие сложного взаимодействия элементов его составляющих и образующих определенную структуру. Такое же взаимодействие отличается и между элементами словообразовательных полей. Причина этого кроется во множественности признаков языковых явлений.

2. Общее, стержневое значение поля присутствует в каждом из входящих в данную группу производных как инвариант, в то время как значение, характерное для какого-то подполя, входящего в анализируемое поле, может быть нехарактерным для всего поля.

3. Общее стержневое значение поля не едино. Оно распадается минимум на два значения, которые могут быть полярными.

4. Поле – неоднородное понятие. Оно включает в себя совокупность элементов, принадлежащих различным уровням анализа языка.

5. Членение поля на центр и периферию обуславливается неоднородностью входящих в него элементов.

6. Структура полей может быть различна: она зависит от количества и свойств элементов, их составляющих, и от отношений, возникающих между ними.

Значения производных являются основными элементами словообразовательных полей. Они выступают как сложное единство, подразделяющееся на две части: (1) *общую (инвариантную)*, свойственную всему разряду слов, составляющих определенное словообразовательное поле; (2) *особую*, принадлежащую данному производному или группе производных и отличающую одно слово от другого или одну группу производных от другой. Выражение же производными одного или нескольких значений указывает на наличие в нем простой / сложной семантической структуры. Под *семантической структурой* в данном случае мы понимаем совокупность семантических компонентов, присутствующих в значении слова одновременно. Объединение производных слов по признаку частных словообразовательных значений как лексических

йсозначений самих корней приводит к выделению словообразовательных полей. В отличие от словообразовательных типов словообразовательное поле не связывает себя тождеством форманта, оно основано на тождестве значения.

Таким образом, системность в лингвистике предполагает рассмотрение любого объекта во всем многообразии присущих ему внутренних связей и отношений. Семантическая связанность и обусловленность производного другими словами выдвигает необходимость нахождения таких общих закономерностей, которые составляли бы стандартные типы значений для описания производных, то есть для создания своеобразной системы типовых отсылок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гинзбург Е. Л. Исследование структуры словообразовательных гнезд / Е. Л. Гинзбург // Проблемы структурной лингвистики 1972. – М. : Наука, 1973. – С. 147 – 225.
2. Гинзбург Е. Л. Словообразование и синтаксис / Е. Л. Гинзбург. – М. : Наука, 1979. – 262 с.
3. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української мови: будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К. : Наукова думка, 1999. – 297 с.
4. Соболева П. А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования : автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора филол. наук : спец. 10.677 «Теория языкознания» / П. А. Соболева. – М., 1970. – 60 с.
5. Соболева П. А. Моделирование словообразования / П. А. Соболева // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М. : Наука, 1972. – С. 165 – 212.
6. Соболева П. А. Словообразовательная структура слова и типология омонимов / П. А. Соболева // Проблемы структурной лингвистики 1976. – М. : Наука, 1978. – С. 5 – 34.
7. Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М. : Наука, 1980. – 294 с.
8. Штерн И. Б. Структура суффиксального гнезда : автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / И. Б. Штерн. – К., 1971. – 22 с.

На матеріалі словотвору як підсистеми мови розкрито проблему лінгвістичної інтерпретації мовної системності.

Савченко Е.В.
(г. Славянск)

ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕРШИНЫ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ГНЕЗДА ГЛАГОЛА *РАБОТАТЬ*

В лингвистических исследованиях по словообразованию в последние годы формируется так называемый «гнездовой» подход к изучению словообразовательной системы языка. Вопросы, связанные с теорией и практикой словообразовательного гнезда, относятся к числу актуальных. В каждом гнезде есть центральное слово (вершина гнезда) – корневое производящее слово. По словам Г.О. Винокура, «может отсутствовать теоретически мыслимое или воображаемое последующее звено словопроизводственного процесса, но его первая ступень, его исходный пункт нельзя представить себе отсутствующим» [2, с.424].

Исходным словом словообразовательного гнезда одного из глаголов деятельности является глагол *работать*, который относится к древнейшему пласту лексики; слово пришло из общеславянского языка. Глагол имеется почти во всех славянских языках:

а) восточнославянские: древнерусское *работати* – «находиться в рабстве, в неволе», «быть поработанным», «служить», «трудиться»; русское *работать* – «заниматься чем-либо, применяя свой труд, осуществлять какую-нибудь деятельность», «иметь какое-нибудь занятие, должность, служить», «обслуживать кого-нибудь своим трудом», «приводить в действие, управлять чем-либо», «находиться в действии»; украинское *робити* – «займатися якою-небудь справою, діяльністю; обробляти (землю)», «виготовляти що-небудь; створювати мистецькі твори», «діяти яким-небудь чином», «перетворювати кого-, що-небудь», «спричиняти», «займатися якою-небудь працею», «працювати де-небудь», «функціонувати»; белорусское *рабіць* – «делать, совершать», «производить, изготовлять», «строить, сооружать», «работать, трудиться»;

б) южнославянские: старославянское *работати* – «находиться в рабстве, в неволе, быть рабом», «служить», «трудиться, (тяжело) работать (на кого-либо)»; болгарское *рабо'тя* – «работать, трудиться», «заниматься какой-либо деятельностью»; словенское *robotati* – «отбывать барщину», а в значении «работать» – *delati*;

в) западнославянские: польское *robić* – «делать»; словацкое *robiť, pracovať* – «работать, трудиться», *robotovať* – «тянуть лямку»; чешское *pracovati* – «работать», *robotovati* – «отбывать барщину»;

«выполнять тяжелую работу».

Глагол *работать* восходит к древнерусскому *робота* – от общеславянского *orbota*, образованного с помощью суффикса *-ot-a*, от той же основы, что и существительное *рабъ* - , **orbъ*. Старославянское *рабъ* восходит к общеславянскому **orbъ*, имеющему индоевропейский характер (ср. латинское *orbis* – «лишенный чего-нибудь», армянское *orb* – «сирота», древне-ирландское *orbe* – «наследник», древне-индийское *árbhas* – «слабый, малый, дитя», греческое *orphanes* – «сирый, осиротелый», готское *arbaiþs* – «нужда, работа», немецкое *Arbeit* – «работа»). «Возможно, – считает Г.П. Цыганенко, – оттого, что осиротелое дитя вынуждено было работать в чужом доме, у слова **orbъ* появилось значение «раб» – тот, кто является частной собственностью другого» [11, с.346].

По происхождению глагол *работать* является десубстантивным образованием-дериватом от общеславянского **orbota*. История этого слова в славянских языках не представляет обычной для слов с сочетанием **or-* перед согласным в начале слова закономерности. В восточнославянских языках следовало бы ожидать **ro-* (ср. общерусское *землероб* – «земледелец, крестьянин»; украинское *парубок* из *паробокъ* – «парень»). Поэтому русское *раб* принято объяснять как заимствование IX – X веков из старославянского (древнеболгарского) языка (старославянское *рабъ*). Но в современном болгарском и в других южнославянских языках вместо ожидаемого *ра-* (*ra-*) оказывается *ро-* (*ro-*), которое невозможно объяснить заимствованием из западнославянских языков (и в чешском, и в польском языках в настоящее время это слово употребляется в форме *rab*, заимствованной, как полагают, из книжного русского языка или позднего церковнославянского).

Как было отмечено выше, исходный корень в словах *раб* и *работа* одинаковый, исторически это однокоренные слова, они восходят к общеславянской эпохе, однако *раб* заимствовано из старославянского языка, а *работа* – трансформированная форма древнерусского слова: *робота* → *работа*. Природа начального *ра* в словах *раб* – *работа* разная. У существительного *робота* на восточнославянской почве древнее *ор-* в начале слова изменилось в *ро-*, отсюда древнерусское *робота* (сохранившееся в украинском языке и диалектах). В результате аканья начальное *ро-* превратилось в *ра-*, такое произношение с течением времени (после XVII века) в общерусском языке получило постоянную форму с *a* после *p* и закрепилось на письме: *робота* → *работа*. С течением времени отыменный глагол *работати* сам оказывается базой для большого

числа производных и уже в древнерусский период меняет направление и характер отношений со своим производящим: исконно мотивирующее существительное *работа* становится зависимым от первоначально производного от него глагольного деривата *работати* и со всей своей словообразовательной парадигмой входит в словообразовательное гнездо с обновленной вершиной. Здесь развиваются обратные словообразовательные отношения, при которых формально-семантическая зависимость в коррелятивной паре направлена от производного к производящему. Впервые на несовпадение реальной (исторической) производности и синхронных структурно-семантических отношений производных и производящих обратил внимание В.В. Виноградов. Он, в частности, писал: «Под влиянием сближения с непроизводными глаголами типа *знать, гулять, решать* и т.п. многие отыменные глаголы, например: *делать, работать, грохотать, лепетать* и т.п. – стали осознаваться также как непроизводные, а соотносительные с ними имена существительные (*дело, работа, грохот, лепет* и т. п.), от которых были произведены эти глаголы, теперь сами представляются отглагольными образованиями... Произошло смещение грамматических отношений» [1, с.345].

Работа в значении «труд, деятельность» появилось позднее, в церковнославянских памятниках и в отдельных славянских языках. То, что в старославянский период значение «работать, трудиться» было несвойственно для лексем с основой *работ-* (*робот-*), подтверждает вступительная статья к «Полному церковнославянскому словарю» протоиерея Г.Дьяченко, где отмечается, что понятные слова в словарь не вводились, «за исключением *тѣхъ* случаевъ, когда понятные слова имѣють особенное значеніе» [5, с.13], и приводятся слова «поработити – делать рабом, порабощать, покорять, делать зависимымъ. Быть рабом, служить» [5, с.457]. Можно сделать вывод, что сема «работать, трудиться» в период XI – XVII веков только зарождается, употребляясь чаще в XVII веке. В общеславянский период первичные значения – «порабощать», «быть рабом», а вторичное – «служить, трудиться», развилось на восточнославянской почве и в словарях древнерусского языка если и фиксируется, то последним.

Профессор А.Н. Тихонов отмечал, что самым высоким словообразовательным потенциалом обладают глаголы действия. Микрополе данных глаголов включает лексемы с общим значением «трудиться, заниматься каким-либо трудом, выполнять работу», содержащим представление о физическом действии. Под физическим

действием обычно понимается совершаемое одушевленным субъектом (чаще – человеком) целенаправленное конкретное воздействие на некоторый материальный объект.

В древнерусском языке функционировали несколько микрогрупп со значением «заниматься трудом» и включали следующие лексемы:

1) «трудиться, работать» – трудитис#, дѣлати, работати, творити, страдати, тружатис# (труждатис#); 2) «трудиться (над изделием), мастерить» – сътворити, дѣлати, творити, съзидати, устроити, утворити; 3) «трудиться (на земле), обрабатывать» – дѣлати, копати, орати; 4) «трудиться (на строительстве), сооружать» – зьдати, ставити, строити, градити, сърубити, сътворити, съдѣлати, въздвигнути, чинити, творити, мостити; 5) «совершать, производить (действие)» – сътворити, дѣлати, съвършати, дѣлати, работати, быти; 6) «работать, служить» – трудитис#, работати, служити, дѣлати.

Обобщенное значение деятельности присуще всем глаголам в исследуемый период, но представлено в их структуре по-разному. Семантическая эволюция глаголов этой группы достаточно хорошо отражена и в памятниках письменности XI-XVII вв., и в исторических словарях. Данные слова относятся к группе глаголов деятельности, начиная с появления ранних памятников письменности, – дѣлати, творити, страдати и их фонетические и деривационные варианты – работати, робити, отружатис#, подѣлати и т.д., другие примыкают к ним позднее – ладити, чинити (встречаются, начиная с XII века). В XVII веке в эту группу входят глаголы гошити, мастерити.

Среди глаголов деятельности можно выделить центр, собственно ядро и слабую, «анемичную» зону, что показано в таблице 1.

Таблица 1

Зоны употребления глаголов деятельности в XI – XVII веках

Центр	Собственно ядро	Анемичная зона	Частотность употребления	Наличие семы «заниматься каким-либо трудом»
трудитис#			60 %	+
	дѣлати		19,2 %	+
		работати	15 %	+
		творити	3,4 %	
		сътворити	1,6 %	
		страдати	0,8%	+

Глагол работати мы относим к «анемичной» зоне ядра,

поскольку в древнерусском языке сема «заниматься каким-либо трудом» конкурирует по структуре значения этого глагола с семой «служить, работать по найму», которая в словарях древнерусского языка фиксируется как основная. В функции лексем, репрезентирующих значение «совершать, производить (действие)» в древнерусских текстах могли выступать глаголы второй группы, а также глагол работати, реализующий указанную семему в единичном случае.

Рассмотренные слова по происхождению старославянские. Их первичные значения – «поработать», «бедствовать, мучиться», «утомлять себя, подвергать себя труду», «действовать» – указывают на признаки явлений, сопутствующих в древности труду. Значение «трудиться, работать» – вторичное, развилось на восточнославянской почве. Все производящие глаголы и часть префиксальных дериватов отражены в древнерусских письменных памятниках.

Первое значение, которое отмечается в древнейших дошедших до нас фиксированных памятниках, работати – «находиться въ рабствѣ, въ неволѣ» [9, с.4]. Второе – «быть поработенным» [9, с.4]. Третье значение глагола работати – «служить». И только последним значением в словаре И.И. Срезневского дается толкование «трудиться» – «Послужилъ ~си и непорочно работалъ ~си. Мин. 1097г. л. 160» [9, Ч.4, с.4]. В «Старославянском словаре (по рукописям X – XI веков)» уточняется: «трудиться, (тяжело) работать (на кого-либо)» [10, с. 564]. Нет сомнения, что речь идет о тяжелом физическом труде. Основным исполнителем работы, основным работником на Руси являлся крестьянин, хотя работа была уделом и ремесленников, и мастеровых, и древних писцов-профессионалов. Их занятие было ремеслом и поэтому именовалось также *работой*. Между лексическими рядами работа, работати и служба, служити в первые века славянской письменности существовало глубокое различие. *Служба* состояла в исполнении богослужения (иногда называемого и *работой*), в несении воинских обязанностей, в выполнении самых разнообразных господских поручений. Со службой связывали представление о рабстве, обычное для слова *работа* в раннюю эпоху. К физическому труду *служба* не относилась.

Таким образом, значение данных слов постепенно разграничивалось: крестьяне и ремесленники *работали*; дворяне только *служили*; низшие военнослужилые люди и *служили и работали*, причем работали и в своем хозяйстве, и на государство; духовенство в церквах и монастырях *служило*, или *работало* на бога.

Следовательно, слово *работа* первоначально значило «состояние раба, рабство, неволя, служба». Только с течением времени (после XVII века) в семантике существительного *работа* и его глагольного деривата оформляется и осознается как ведущее более абстрактное значение «трудовая деятельность вообще, а не только по найму» и «заниматься каким-либо трудом» соответственно.

Глаголу *работати* в «Словаре XI – XVII веков», (где количество памятников, из которых извлекались материалы картотеки, по векам располагаются так: XI – XIV вв. – 120, XV в. – 160, XVI в. – 170, XVII в. – 500 изданий и рукописных документов) дается 6 значений этого слова: 1 – «быть рабом, находиться в рабстве», 2 – «служить (кому-либо), исполнять чью-либо волю, трудиться (над чем-либо)», 3 – «поклоняться, чтить, воздавать культовые почести», 4 – «работать (особенно по найму); трудом добывать средства к существованию. 5 – «делать, выполнять (какую-либо работу)», 6 – «разрабатывать (полезные ископаемые)», «обрабатывать (землю)» [7, с. 107].

Увеличение лексических значений глагола *работать* приводило к необходимости дополнительных средств для уточнения этих значений. Это получило отражение в словарях. Например, «Словарь Академии Российской» 1794 года глагол *работаяю* кроме значений 1 – «рабствовать» и 2 – «служить» толкует так: 3 – «въ работникахъ находясь исправлю изъ платы что. 4 – Тружусь надъ чемъ; занимаюсь какимъ дѣломъ. *Работать безъ отдыху. Перестать работать. Работать на полѣ, въ саду.* 5 – Знаю, умѣю что дѣлать. *Онъ работаетъ башмачное, столярное, кузнечное*» [6, с. 7]. Таким образом, в XVIII веке наблюдается закрепление образований *работа*, *работать* за производительной деятельностью, в отличие от слов *служба*, *служить*, которые характеризовали непроизводительную деятельность людей.

В XIX веке семантическое разнообразие слов *работа*, *работать* и его производных увеличивается; в 40 – 60 годы, по мнению Ю.С. Сорокина, исследовавшего этот период, данные слова используются «как обобщенные и наиболее предпочтительные символы всякого процесса, как физического, так и социально-идеологического и психологического» [8, с. 397]. На переосмысление повлияло изменение взглядов об интеллектуальной деятельности вообще и, в первую очередь, о художественном творчестве. «Это связано ... и с общим ростом уважения к труду, с горячей проповедью которого выступила демократическая литература, и с развитием политико-экономических представлений о труде как общем источнике

народного богатства» [8, с. 397]. Словари XIX века не дают еще подтверждения процессов логико-семантического перелома данных слов, но с середины века такие сочетания, как *работа сознания, ума, мысли, и т. п., умственная, внутренняя работа, работать мыслью, умом, работать над собой, переработать впечатления* становятся распространенными, привычными и общеупотребительными. Слово *работа* в русском языке получило значение «физический труд вообще», «всякая трудовая деятельность людей (труд, творчество и т.п.), преобразующая природу, явления или вещи».

В результате исторических, социальных изменений общества расширилась и область употребления слов *работа, работать*. Лексема *работать* имеет в «Новом словаре русского языка» Т.Ф. Ефремовой 8 значений: 1. Заниматься каким-либо делом, применяя свой труд, делать что-либо, трудиться. 2. Трудясь, изучать или создавать, совершенствовать что-либо. // Пользоваться чем-либо как инструментом, пособием и т. п. при работе. 3. Обслуживать кого-либо своими занятиями, своим трудом. 4. Иметь какое-либо занятие, состоять где-либо на службе. 5. Состоять в какой-либо должности. 6. Приводить что-либо в действие; управлять чем-либо. 7. Находиться в действии, действовать, выполняя свое назначение; функционировать. 8. Действовать тем или иным способом, с помощью тех или иных приспособлений, материалов [3, с. 417].

Появляются новые слова с корнем *работ-*. Количество производных в словообразовательном гнезде с вершиной *работать* XX века составляет 560 производных (в словаре А.Н. Тихонова – 307 производных), в СГ XVIII – середины XIX веков – 161 дериват, в СГ XI – XVII – 31 слово.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – 2-е изд. – М. : Высш. школа, 1972. – 614 с.
2. Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию / Г. О. Винокур // Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 419 – 442.
3. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный : в 2 т. / Т. Ф. Ефремова. – М. : Рус. яз., 2000. – . – Т. 2. – 2000. – 1088 с.
4. Котков С. И. Сказки о русском слове / С. И. Котков. – М. : Наука, 1967. – 88 с.

5. Полный церковнославянский словарь / Протоиерей Г. Дьяченко (Репринтное воспроизведение издания 1900 г.). – М. : ООО Изд-во «Отчий дом», 2002. – 1120 с.

6. Словарь Академии Российской, производным порядком расположенный : в 6 ч. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1789 – 1794.

7. Словарь русского языка XI – XVII вв. / АН СССР, Ин-т рус. яз. Вып. 21 / гл. ред. Г. А. Богатова. – М. : Наука, 1997. – 175 с.

8. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30 – 90-е годы XIX века / Ю. С. Сорокин. – М.; Л. : Наука, 1965. – 512 с.

9. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. / И. И. Срезневский. – М. : Изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – . –

Т. 3. – 1959. – 284 с.

10. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков) / Э. Благов, Р. М. Цейтлин, С. Геродес и др. / под ред. Р. М. Цейтлин и др. – М. : Рус. яз., 1999. – 842 с.

11. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка / Г. П. Цыганенко. – К. : Рад. школа, 1989. – 511 с.

У статті дається характеристика похідного слова словотвірного гнізда *работать*: розглядається етимологія, частотність уживання цього дієслова в зіставленні з іншими словами діяльності; простежуються зміни семантики дієслова *работать* протягом XI – XX століть.

СИНТАКСИС

Новікова О.О.

(м. Донецьк)

ЯВИЩЕ СИНКРЕТИЗМУ НА РІВНІ ТЕМПОРАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ

Причиною появи та існування синкретичних членів речення є необхідність вираження синкретичної семантики, яка більш багата, ніж семантика типових членів речення.

Явища перехідності, синкретизму в мовознавстві викликали інтерес з давніх часів (див. праці Ф.І.Буслаєва, В.В.Виноградова, М.І.Греча, О.М.Пешковського, О.О.Шахматова). В останні десятиріччя з'явилися більш ґрунтовні дослідження з цієї проблеми. Однак деякі питання залишаються нерозв'язаними. До них належить і проблема синкретизму у сфері детермінантних членів речення.

Прийменниково-відмінкові конструкції, які виконують функцію самостійних темпоральних поширювачів речення, кваліфікуються як словоформи, що позначають попередність, наступність чи одночасність подій, явищ, які залежно від модальності предикативного ядра сприймаються як реальні та нереальні [2, с.28].

Темпоральні детермінанти активно поєднуються з різними типами основ як односкладних, так і двоскладних речень, практично не маючи обмежень. Темпоральні детермінанти зустрічаються в реченнях з основами такої семантики: суб'єкт та його дія; суб'єкт та його вік, суб'єкт та його фізичний чи емоційний вплив на об'єкт; суб'єкт та його дії в інтересах іншого і под.

Засоби вираження відтінків часового значення детермінанта різноманітні. Вони залежать від семантики іменників з часовим чи процесуальним значенням та семантики прийменників, що керують ними.

Так, конструкції зі значенням попередності утворюються за допомогою наступних прийменниково-відмінкових моделей:

прийменник + N2: *До самого ранку вибухи не стихали* (О.Довженко);

прийменник + N4: *На ту хвилю, мабуть, забувся Пороша, що вона не одна, а з дідом* (В.Земляк).

Детермінанти зі значенням послідовності репрезентуються конструкціями типу:

прийменник + N2: Після кількох атак Євген збагнув, що його заманюють на відкрите поле (В.Земляк);

прийменник + N6: По обіді Живан хотів піти в ліс, одвідати Зою, дід Овсій розрадив його (В.Земляк).

Детермінанти зі значенням одночасності можуть виражатися такими моделями:

прийменник + N4: В один момент зникли з очей ешелони, станції, фронти, навіть сама земля (П.Панч);

прийменник + N5: За обідом всі мовчали (В.Коротич);

прийменник + N6: На світанку вони вже були далеко від села (Ю.Яновський).

Отже, у вираженні значення темпоральних детермінантів, за винятком окремих випадків, беруть участь непохідні прийменники. Вони керують іменниками з часовим значенням та віддієслівними іменниками з процесуальним значенням. Словоформи, до складу яких входять іменники з процесуальною семантикою, можуть бути як поширеними, так і непоширеними, тоді як детермінанти, до складу яких входять іменники темпоральної семантики, як правило, є непоширеними. Темпоральні детермінанти зустрічаються в реченнях з різними типами основ.

Складність визначення додаткової, неосновної предикації темпоральними детермінантами, так само як і локальними, полягає в їх семантиці. Семантика детермінантів з темпоральним значенням являє собою мовленнєве втілення найскладнішої просторово-часової сфери, що охоплює всі без винятку явища об'єктивної дійсності.

Простежується асиметрія формальної та семантичної структури речень з темпоральними детермінантами. Якщо практично всі конструкції з часовими детермінантами, які розглядалися нами під час дослідження, можуть виражати додаткову предикацію у складі висловлення, то далеко не всі з них можуть відображати дві ситуації, пропозиції. З урахуванням цього фактору речення з обставинно-предикативними детермінантами зі значенням темпоральності розпадаються на дві підгрупи.

До першої підгрупи належать поліпредикативні та поліпропозитивні речення з темпоральними детермінантами. У цьому випадку співіснують дві поєднані між собою події, локалізовані у часі:

під час + N2: Під час польоту вона поводила себе дуже тихо, стримано (О.Довженко);

після + N2: Після непередбаченої через хворобу відпустки Талалаєв не знав з чого починати (В.Земляк).

До складу таких детермінантних конструкцій входять імена

пропозитивної семантики, які виражають або вторинний предикат, що належить суб'єктові основної ситуації (Коли вона знаходилась у польоті, вона поводила себе дуже тихо, стримано), формуючи при цьому моносуб'єктну та поліпредикативну конструкцію, або відображають ситуацію з предикатами, що належать різним суб'єктам (Після того як Талалаєв взяв відпустку через хворобу, він не знав з чого почати).

Детермінанти цієї підгрупи ускладнюють і формальну, і семантичну структуру висловлення, відображуючи саме в і д н о ш е н н я між подіями дійсності з боку часової перспективи висловлення. Вони виступають самостійними поширювачами речення загалом, формуючи “елементарну семантичну категорію нечленованого типу” – обставинно-предикативний кваліфікатор, який бере участь у вираженні секундарної предикації й перетворює висловлення на ускладнене речення поліпредикативного типу [11, с.50].

Темпоральні детермінанти другої підгрупи зустрічаються в поліпредикативних, але монопропозитивних конструкціях. Темпоральний детермінант у таких конструкціях виражає додаткову предикацію особливого типу – буттєву, виступаючи лише темпоральним фоном основної предикації й прив'язуючи повідомлене до певного моменту часу. Лексичне наповнення таких детермінантів пов'язується з іменниками темпоральної семантики, що називають час доби, тижня, року і под. Іменники з процесуальним значенням, що репрезентують ситуацію, в конструкціях певного типу не зустрічаються. Найчастіше це непоширені прийменниково-відмінкові синтаксеми, які трансформуються у предикативну одиницю буттєвої семантики. Такі випадки не є поширеними в мові через свою штучність, проте не суперечать її системі:

з + N2: З цього часу (настав той час) вона ще гостріше відчула свою самотність (В.Кучер).

Ускладнюючи формальну структуру речення, подібні детермінанти не ускладнюють його семантичної структури. Вони формують двосуб'єктні та двопредикативні конструкції.

Модально-часові плани детермінантної й недетермінантної частин висловлення, незалежно від приналежності двом виділеним підгрупам, зазвичай збігаються:

1) реальна модальність, синтаксичний теперішній час – **з + N2:** Ще з ночі починає він свою роботу, щоб ранком здивувати весь світ (А.Головка) → Коли настає ніч, він починає свою роботу, щоб ранком здивувати весь світ;

2) реальна модальність, синтаксичний минулий час – **по** + **N6**: По тижневі в родинному огниці Матвія сталася знову визначна подія (Улас Самчук) → Після того як пройшов тиждень, в родинному огниці Матвія сталася знову визначна подія;

3) реальна модальність, синтаксичний майбутній час – **через** + **N4**: А через пару днів Матвій переїде на своє (Улас Самчук) → Коли пройде кілька днів, Матвій переїде на своє.

Залежно від того, який відтінок часового значення виражає детермінант, його можна замінити тим чи іншим членом синонімічного ряду. Наприклад, конструкції зі значенням попередності співвідносні зі складнопідрядними реченнями з підрядною частиною часу, що вводиться сполучниками часової семантики (**до того як; перед тим як**), напр.:

перед + **N5**: Перед самим сходом сонця ми досягли вершини гори і змогли роздивитися навкруги (В.Кучер) → Перед тим як зійшло сонце, ми досягли вершини гори і змогли роздивитися навкруги.

Конструкції зі значенням наступності синонімічні складнопідрядним реченням з підрядною частиною часу, що вводиться сполучником **після того як**:

після + **N2**: Після затяжного дощу на небі виглянуло сонечко (С.Васильченко) → Після того як пройшов затяжний дощ, на небі виглянуло сонечко.

Речення з темпоральними детермінантами зі значенням одночасності найчастіше синонімічні складнопідрядним реченням з підрядною частиною, що вводиться сполучником **коли**:

за + **N5**: За обідом Василь не зводив з неї очей (М.Трублаїні) → Коли обідали, Василь не зводив з неї очей.

Якщо темпоральний детермінант із значенням послідовності чи одночасності належить до суб'єкта основної ситуації, то конструкція може також вступати у синонімічні зв'язки з реченнями, що містять дієприслівникові форми:

за + **N5**: За розмовою вони не помітили від'їзду Тихоновича (О.Довженко) → Розмовляючи, вони не помітили від'їзду Тихоновича;

після + **N2**: Після виконання Юрчиного завдання Андрій попрямував до села (В.Кучер) → Виконавши Юрчине завдання, Андрій попрямував до села.

Конструкції зі значенням попередності не вступають у синонімічні зв'язки з конструкціями, що містять дієприслівникові звороти. Подібні конструкції відсутні у синтаксичній парадигмі. Це пояснюється неможливістю співвіднесення детермінанта з суб'єктом

основної події. Такі детермінантні конструкції лише вказують на конкретний час виконання дії, який називає недетермінантна частина висловлення, і відносяться до всієї частини висловлення, а не тільки до суб'єкта.

Отже, обставинно-предикативні детермінанти з темпоральною семантикою мають ряд структурно-семантичних показників, що характеризують їх як носіїв додаткової предикації у складі висловлення.

Додаткова предикація, що вноситься в речення темпоральними детермінантами, може виявлятися у двох видах:

- 1) додаткова предикація, що формує поліпредикативні та монопропозитивні конструкції;
- 2) додаткова предикація, що формує поліпредикативні та поліпропозитивні конструкції.

Обставинно-предикативні детермінанти з темпоральним значенням імплікують або вторинну предикативну ознаку, що належить суб'єктові основної ситуації, або пропозицію із суб'єктом, що належить різним предикатам. Модально-часові плани детермінантної та недетермінантної частини висловлення збігаються.

Конструкції, що містять темпоральні детермінанти, утворюють один синонімічний ряд із складнопідрядними реченнями з підрядною частиною часу та простим реченням з дієприслівниковими формами.

Темпоральні обставинно-предикативні детермінанти практично не мають обмежень у сполучуваності з різними типами основ.

Домінувальне значення часу в полісинкретичних детермінантах виявляється на основі кількох критеріїв. У зв'язку з цим виділяємо домінанту двох ступенів.

До першої групи (домінанта першого ступеню) належать темпоральні детермінанти, у яких домінувальне значення підтверджується семантикою прийменника з чітким часовим значенням:

після + N2: *Після похорон Марія ще довго ходила сама не своя* (Улас Самчук).

Лексичне наповнення детермінанта в конструкціях такого типу пов'язується з іменниками абстрактної семантики.

До другої групи (домінанта другого ступеню) належать темпоральні детермінанти, в яких домінувальне значення підтверджується іменниками з часовою семантикою та прийменниками з таким самим значенням:

В молодості (в + N6) *чого навчишся, то на старість* (на + N4) *і знайдеш* (Нар. творчість).

Найчастіше темпоральні детермінанти поєднують своє значення з причиновим. У таких випадках часове значення зумовлюється іменниками з часовою семантикою, що входять до складу детермінантної конструкції:

на + **N4**: *На старість він ще більше роздався, став ще більш сутулим та незграбним* (М.Коцюбинський);

в + **N6**: *У молодості вона була надзвичайно красивою жінкою* (О.Довженко).

Значення причини – це результат взаємодії семантики детермінанта з семантикою останньої частини висловлення, яка обмежує вибір предиката. У детермінантній частині висловлення міститься те, що є властивим для суб'єкта або набувається ним у певному віці. Зіставимо наведені вище приклади з аналогічними детермінантами:

на + **N2**: *Ще з дитинства вона була дуже хворою та слабкою дитиною* (П.Панч);

при + **N6**: *При молодому місяці Василь повернувся до села* (П.Панч).

У таких конструкціях значення причини відсутнє. Суб'єктові належить ознака, не зумовлена часовим відрізком (так, дитячий вік не є показником нездорового фізичного стану; проживання біля Полтави не є ознаками віку; молодий місяць причиною повернення додому).

Темпоральні детермінанти, семантика яких ускладнюється значенням причини, стають більш необхідними компонентами для семантичної структури речення, ніж детермінанти, що не ускладнюються додатковими відтінками значень. Продовжуючи позначати зовнішню ситуацію, подібні поширювачі займають місце поруч групи детермінантів зі значенням зумовленості.

У деяких випадках причинова семантика у темпоральному детермінанті залежить від іменників з абстрактною семантикою, що входять до його складу:

у + **N4**: *У годину* (час) / *натхнення* (причина) /

він розповідав дітям про свою молодість, про Запорізьку Січ, про свої невдачі та перемоги (Ю.Мушкетик).

Часова домінанта в таких детермінантах зумовлена іменниками та прийменниками з часовим значенням, що входять до їх складу. Залежний субстантивний компонент детермінанта належить до суб'єкта висловлення. Він називає внутрішню причину, підставу виникнення дії чи ознаки.

Домінувальне значення часу в темпоральних детермінантах, ускладнених значенням причини, може бути залежним від прийменника з чітким часовим значенням:

після + **N2**: Після (час) / сварки з батьком (причина)/

Володька не хотів повертатися додому (М.Коцюбинський).

Значення часу формується в самому детермінанті. А значення причини зумовлене взаємодією семантики залежного субстантивного компонента детермінанта з останньою частиною висловлення загалом.

Хочемо наголосити, що досить поширеними є випадки, коли синкретична семантика зумовлюється впливом контексту. Поширені конструкції, у яких до складу детермінанта входить вказівний займенник, що поєднує речення з попереднім контекстом:

Виснажливі штилі чергувалися з поривами сильного вітру. У таку пору (у + **N4**) *мало хто з мореплавців відважився б підняти усі паруси* (М.Трублаїні).

Перебуваючи на стику двох речень, займенники, з одного боку, виступають структурною приналежністю детермінантного речення, а з іншого боку – співвідносяться з попереднім реченням:

Мало хто з мореплавців відважився б підняти усі паруси, коли (тому що) виснажливі штилі чергувалися з поривами сильного вітру; Море лютувало, коли (тому що) з норд-весту йшов шаленої сили шторм.

У наведених вище прикладах специфіка займенників робить необхідним наявність контексту в формуванні семантичної структури детермінантного речення. Однак не завжди контекст є необхідною умовою формування семантичної структури детермінантного речення. Найчастіше його вплив обмежується ускладненням семантики детермінанта:

Сад був великий, зарослий і темний, як темно-зелена хмара. Вечорами (**N5**) *у саду було моторошно* (М.Стельмах).

Не враховуючи попереднього контексту, детермінант має тільки часове значення й не виявляє тенденції до ускладнення семантики. Але текстове оточення досить сильне. Воно мотивує склад недетермінантної частини, ускладнюючи часову семантику детермінанта причиновим значенням.

В окремих випадках зумовлена контекстом причинова семантика темпорального детермінанта визначається за аналогією детермінантів, синкретичне значення яких встановлюється на рівні простого речення:

Ще наприкінці серпня листя на деревах починає зрідка жовтіти. *У вересні* ви помічаєте, як на все ще зеленій березі з'являються зовсім жовті, золотисті гілочки. Першою розвинулася береза. Вона ж першою починає жовтіти. *З кожним днем* все більше і більше стає жовтого листя. *Незабаром* і тремтлива осика стоїть уся червона, багряна, золотава, але поривчастий осінній вітер зриває її це останнє вбрання. *Наприкінці жовтня* на деревах залишається невеличка кількість жовтеньких листочків (Є.Гуцало).

У детермінантах *ще наприкінці серпня*, *у вересні*, *наприкінці жовтня*, крім основного часового значення, наявний і відтінок значення причини, який є результатом взаємодії семантики детермінанта з семантикою решти висловлення: для вересня є властивим зелене та золотисте листя, для жовтня – невелика кількість листя на деревах. Детермінанти *з кожним днем*, *незабаром* підпорядковуються загальній меті всього відрізка тексту і займають рівнозначні синтаксичні позиції. Під впливом контексту та за аналогією з детермінантами *ще наприкінці серпня*, *у вересні*, *наприкінці жовтня*, у конструкціях *з кожним днем*, *незабаром* виділяється причиновий відтінок значення. На нашу думку, формується д е т е р м і н а н т н и й ряд, що складається з декількох синтаксем, об'єднаних однаковою семантикою та певним відрізком тексту.

Зазначимо, що темпоральні детермінанти, крім причинової семантики, можуть поєднувати своє значення зі значенням умови:

у + N4: *У іншому випадку (якби був інший випадок)* він промовчав би, але не тепер (О.Довженко).

Домінанта часу зумовлена лексичним наповненням детермінанта. Умовний відтінок значення у детермінанта – результат взаємодії його семантики з семантикою недетермінантної частини висловлення.

Поєднання значення темпорального детермінанта з іншими значеннями групи зумовленості під час дослідження не відзначене. У цьому простежується певна закономірність. Значення мети та допусту, що належать до групи детермінантів зумовленості, мають свої специфічні засоби вираження, які не перетинаються із способами вираження часового значення.

Отже, досліджуваний матеріал переконує, що, детермінантні члени речення з темпоральним значенням у складі висловлення можуть набувати додаткового значення зумовленості: причини та умови, якщо інша частина речення позначає ситуацію, що

сприймається як наслідок, який породжується впливом певних часових чинників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуллаев Х. И. Сочетаемость как критерий выделения взаимодействующих компонентов в семантической структуре отглагольных существительных / Абдуллаев Х. И. // Переходность и синкретизм в языке и речи. – М., 1991. – С. 140 – 146.

2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.

3. Бабайцева В. В. Семантика простого предложения / В. В. Бабайцева // Предложение как многокомпонентная единица языка. – М., 1983. – С. 7 – 24.

4. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка (на материале частей речи) / В. В. Бабайцева. – М. : Прометей, 1991. – С. 3 – 14.

5. Бурназян Н. А. Обстоятельственные детерминанты, выраженные предложными формами отглагольных и отадективных существительных / Н. А. Бурназян // Единицы лексики и синтаксиса в функциональном аспекте. – Ростов-на-Дону, 1994. – С. 25 – 34.

6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

7. Иванова Н. М. Пространственный детерминант как элемент структуры простого предложения / Н. М. Иванова // Слово и словосочетание как компоненты структуры предложения : лингвистический сборник. – М., 1978. – № 12. – С. 41 – 48.

8. Иванова Н. М. Пространственные словоформы в структуре простого предложения : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук / Н. М. Иванова. – М., 1979. – 48 с.

9. Камынина А. А. О полупредикативных конструкциях в простом предложении / А. А. Камынина. – М. : Наука, 1974. – 62 с.

10. Малащенко В. П. Роль детерминантов в формировании семантической структуры предложения / В. П. Малащенко // Семантическая структура предложения. – Ростов-на-Дону, 1978. – С. 70 – 86.

11. Малащенко В. П. О синкретизме детерминантов / В. П. Малащенко // Явление синкретизма в синтаксисе русского языка. – Ростов-на-Дону, 1992. – С. 43 – 56.

12. Русская грамматика : в 2 т. – М. : Наука, 1980. – .–

Т. II : Синтаксис – 1980. – 710 с.

В статье рассматриваются явления синкретизма на материале темпоральных детерминантов.

Швидка Н.В.
(м.Слов'янськ)

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА МОДЕЛЬ СПОНУКАЛЬНИХ
РЕЧЕНЬ ЗІ СЛОВОФОРМАМИ ПРОХАННЯ, ПОРАДА,
ПРОПОЗИЦІЯ, НАКАЗ, ВИМОГА**

Численні публікації вітчизняних та зарубіжних лінгвістів вказують на постійний інтерес вчених до вивчення волюнтативних відношень між мовцем та адресатом, які реалізуються у вигляді моделей спонукальних речень. Спонукальні висловлення привертають посилену до себе увагу тому, що вони відіграють велику роль у спілкуванні. Практично у всіх сферах людської діяльності виявляється вираження особистістю свого волевиявлення. Слід зазначити, що дослідження засобів вираження спонукування проводилося в декількох напрямках: 1) вивчення спонукування як синтаксичної категорії (Л.А. Бірюлін, В.С. Храковський, Г.П. Молчанова, І.С. Андреева, О.П. Володін, А.В. Немешайлова, Н.В. Швидка та ін.); 2) аналіз непрямих спонукальних висловлень був предметом дослідження Л.В. Бережан, Ф.Г. Гагаркіної, В.І. Козирева, І.І. Прибитка, С.В. М'ясоєдової. В останні десятиліття великого поширення набула інтерпретація спонукування з погляду прагмалінгвістики (Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицька, В.В. Богданов, Г.Г. Почепцев, І.М. Кобозєва, В.Г. Куликова, Г.Г. Дрінко, С.В. Харченко та інш.).

Актуальність дослідження обумовлена як загальним інтересом до проблем функціонально-семантичного і комунікативно-прагматичного аспектів мови, так і необхідністю дослідження однієї з важливих комунікативних категорій синтаксису– категорії спонукальної модальності, а також недостатнім дослідженням засобів вираження спонукальності у всій їх сукупності.

Метою запропонованої статті є аналіз спонукальних конструкцій, у яких волевиявлення виражається засобами лексики. Відповідно до мети розв'язано такі завдання дослідження: 1) спираючись на теорію мовленнєвих актів, об'єктом якої є прагматичні типи висловлення, залучити до засобів вираження спонукальності факти лексики; 2) встановити й описати моделі спонукальних конструкцій зі словоформами *прохання, порада,*

пропозиція, наказ, вимога із погляду їх лексичного і граматичного наповнення.

Серед усього загалу засобів вираження спонукальності у сучасній українській мові можна виокремити також іменники з семою спонукання. В означену групу входять спонукальні конструкції з іменниками, що утворилися від дієслів, наділених властивостями перформатива.

Своєрідність перформативних висловлень полягає в тому, що вони не описують якусь від них незалежну дію, а є безпосередньо тією дією, яку називає перформативне дієслово. Перформативне висловлення одночасно є і мовним фактом, оскільки його вимовляють, і фактом реальної дійсності, тому що воно здійснює дію, яка стає тотожною з висловленням про дію [4, с. 88].

До перформативних висловлень, які реалізуються у межах мовленнєвих актів, Дж.Серль відносить і спонукальні висловлення, за допомогою яких мовець хоче виконання слухачем якої-небудь дії. Учений аналізує їх у класі директивів. Директиви поділяються на два підтипи: ін'юктиви (накази) та реквестиви (прохання) [5]. Перформативні висловлення, на відміну від неперформативних, чітко й однозначно виражають спонукання, наприклад, Я вимагаю її відпустити позначає тільки вимогу. А спонукальне висловлення з перформативним дієсловом просити – тільки прохання. Перформативні висловлення вживаються тоді, коли мовець хоче особливо підкреслити ілокутивну силу.

Іменники із спонукальним значенням (*прохання (просьба), наказ, вимога, порада, пропозиція, рекомендація, благання*) не були предметом спеціального дослідження засобів вираження волевиявлення мовця. У зв'язку з розвитком теорії мовленнєвих актів вони почали привертати до себе увагу мовознавців. Чи можуть ці лексеми утворювати предикативний центр спонукальних конструкцій? Здійснений нами аналіз свідчить, що можуть. Найбільш продуктивними виявилися конструкції з іменниками *прохання (просьба), порада, наказ, вимога, пропозиція*:

1) *Просьба* є до тебе, Катре, - покинь малювати, живи як всі люди (В.Яворівський. Автопортрет з уяви).

2) Вам бойовий *наказ* : беріть свою стукачку та беріть дробовика, зараз рушайте до млина і стережіть (М.Куліш. Комуна в степах).

3) *Пропозиція* така, - давши змогу всім намилуватися імпортом чудом, заговорив знов Кулік, - відкрити тільки ті конверти, що здобудуть премії (П. Загребельний. День для прийдешнього).

4) Ежене, якщо ти хочеш, щоб тебе не засміяли, то моя *порада* тобі – не кажи нікому, що ця тітка не знає художника Пікассо (В.Яворівський. Автопортрет з уяви).

У наведених реченнях значення спонукання виражається за допомогою самостійних конструкцій: номінативної з іменниками *наказ, просьба, пропозиція, порада*. та дієслівної конструкції, до якої входять найчастіше форми наказового способу. Перша з них визначає вид спонукання, а друга називає дію, до якої мовець спонукає адресата. Ці дві предикативні одиниці можуть реалізуватися в синтаксичному відношенні по-різному: вони можуть утворювати безсполучникове складне речення або бути двома пов'язаними між собою висловами, які входять в одне складне синтаксичне ціле.

Для вираження пом'якшеного виду спонукання, а саме, *прохання* вживаються спонукальні речення з іменниками *просьба* (*прохання*), наприклад:

1) – У нас *прохання* до превелійного отця архімандрита: кілька б хвилин нам (З.Тулуб. Людолови).

2) – Моя *просьба* така, мамо, не треба у нього ні про що питати (Г.Тютюнник. Батьківські пороги).

Спонукальні речення з іменником *прохання* (*просьба*) утворюють конструкцію, до складу якої входять дві самостійні предикативні одиниці: номінативна та конструкції з формою наказового способу, інфінітива в імперативному значенні. У номінативній конструкції адресат звичайно присутній експліцитно. Він може бути позначений формою непрямого відмінка, а саме родовим, давальним і кличним відмінками.

Номінативна конструкція *у мене прохання* може замінюватися дієслівними словосполученнями: *звертаюся з проханням, прийшов з проханням*, маю прохання. У цих синтаксичних синонімах специфічні граматичні і семантичні властивості компонентів дієслівного слова виконують чисто граматичну функцію: виражають значення особи, виду, часу, способу. Дієслова *звертатися, мати, прийти* вже не функціонують у вільному значенні, вони є лексично обмеженими, нагадують зв'язку у складеному присудку і тому не можуть самостійно виконувати функцію предикативного центра речення. Лише разом з іменником такі дієслова утворюють стійку сполуку, яка виконує предикативну функцію у реченні. У номінативній конструкції та її синтаксичних синонімах мовець присутній експліцитно. Він позначається такими словоформами: *в мене, моя, звертаюсь, маю, прийшов* (прийшла). Дієслово у формі наказового способу чи інфінітиві може бути як недоконаного виду, так і доконаного.

Нейтральний вид спонукання, а саме *пропозиція*, виражається спонукальним реченням з іменником *пропозиція*, наприклад:

- У мене пропозиція, - блиснула оченятами Марися Павлівна, - давайте назвем «Брегантина» (О. Гончар. Бригантина).

Спонукальні висловлення з іменником *пропозиція* також утворюють складну конструкцію: перший предикативний компонент – номінативне речення, другий – речення з імперативом чи інфінітивом. У таких конструкціях мовець позначається експліцитно, він виражається за допомогою займенника: *у мене пропозиція, моя пропозиція*. Спонукальні висловлення із семою «пропозиція» мають синтаксичні синоніми – *вношу пропозицію, висловлюю пропозицію, звертаюся з пропозицією*.

Для вираження категоричного виду спонукання, а саме *наказу, вимоги*, мовець може послуговуватися моделями речень зі словоформами *наказ, вимога*, наприклад:

1) – А *наказ* мій такий – Ярославу негайно відпустіть, бо без неї плакали мої забов'язання (В.Яворівський. Оглянься з осені).

2) – А до Вас така *вимога*: поставитися до мене серйозно (М. Хвильовий. Вальдшнепи).

Спонукальна конструкція з іменниками *наказ, вимога* складається з двох предикативних одиниць: *мій наказ, моя вимога* та імперативної форми, яка позначає дію, виконання / невиконання якої вимагається від адресата. Такими формами можуть бути речення з наказовим способом, інфінітивом. Мовець найчастіше є обов'язковим у таких конструкціях і виражається формою називного відмінка вказівного займенника *мій (наказ, вимога)*, адресат позначається непрямим відмінком особового займенника. Номінативна словоформа *мій наказ* може мати синтаксичний синонім: *віддаю наказ*.

Слід зазначити, що конструкції *моє (в мене) прохання, моя порада, моя (в мене) пропозиція*, які позначають нейтральний і пом'якшений види спонукання, можуть функціонувати для вираження вимоги, заборони, тобто категоричного виду спонукання, що пов'язано з певним наміром і метою мовця.

Розв'язання поставлених завдань сприяє подальшому пізнанню структурних, семантичних і комунікативно-прагматичних особливостей спонукання, а також відкриває подальшу перспективу ґрунтового аналізу моделей конструкцій, які беруть участь в організації спонукальних речень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицка А. Речевые акты / А. Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 251 – 275.
2. Ейгер Г. В. Принципы моделирования речевых актов / Г. В. Ейгер, И. С. Шевченко // Вісник ХДУ. – Х. : Константа, 1998. – Вып. 406. – С. 51 – 58.
3. Кобозева И. М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности / И. М. Кобозева // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 7 – 22.
4. Романов А. А. Прагматические особенности перформативных высказываний / А. А. Романов // Прагматика и семантика синтаксических единиц. – Калинин : Изд-во Калинин. ун-та, 1984. – 158 с.
5. Серль Дж. Р. Речевые акты / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Т. 16. – С. 257 – 258.
6. Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Харченко. – К., 2001. – 20 с.

Проанализированы модели побудительных конструкций со словоформами *просьба, совет, предложение, требование, приказ* с позиций их лексического и грамматического наполнения в современном украинском языке.

Гапонова Т.М.
(м. Макіївка)

КОМУНІКАТИВНІ ВИЯВИ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проблема типології актуального членування складних речень уже тривалий час перебуває в полі зору лінгвістів, проте складносурядні речення в комунікативному аспекті на сьогодні залишаються найменш дослідженими. Щодо компонентів актуального членування, то на їх позначення використовують терміни «дане / нове», «відоме / невідоме», «визначене / невизначене», «тема / рема» тощо.

Найчастіше з термінів цього типу як назви компонентів актуального членування речення використовуються терміни «дане/нове». Їх уживання в значенні теми і реми висловлення

характерне для робіт К.Г. Крушельницької [6], О.А. Бризгунової [3], В.Є. Шевякової [10] та ін. У працях В.В. Виноградова, К.Г. Крушельницької, З.Д. Попової, І.Ф. Вардуля або зовсім немає терміна «тема» (і в цьому значенні використовуються терміни «дане» або «основа»), або ці терміни вживаються недиференційовано. Так, В.В. Виноградов вживає як тотожні такі пари термінів: «основа і ядро», «дане і нове», «відоме і ядро». Він бачив даність тільки першого компонента актуального членування – теми, причому даність з позиції тільки автора мовлення, і не пов'язував властивість даності з другим компонентом актуального членування – з ремою, а властивість новизни – з темою [4, с. 30]. К.Г. Крушельницька [6, с. 55-67] теж в один ряд ставить терміни: «вихідний пункт повідомлення», «предмет повідомлення», «дане», «відоме», з одного боку, а з іншого – те, що повідомляється, «невідоме», «нове».

Але більшість дослідників схильні розрізняти терміни «дане/нове» і «тема/рема», наголошуючи на тому, що тема може включати як дану, так і нову інформацію, даність не є обов'язковою характеристикою реми.

П. Адамец не ототожнює компоненти актуального членування з даним і новим, але останні вважає основним критерієм у виділенні цих компонентів. Так, характеризуючи основу висловлення, він зазначає, що «основа, звичайно, не може містити ніяких елементів, які б не містились у цій конструкції, або, принаймні, не впливали з неї» [1, с. 22]. Даність дослідник вважає невід'ємною рисою основи, а новизну – ядра висловлення.

Значний поступ у вивченні співвідношення теми/реми з даним/новим був спричинений роботами І.І. Ковтунової. Так, І.І. Ковтунова однозначно стверджує, якщо "надавати цим словам буквальний смисл, тобто розуміти під «даним» дещо відоме з найближчого контексту або підказуване контекстом, а під «новим» – дійсно нове, що не згадувалося у попередньому контексті, то неважко виявити, що поняття «тема» й «рема» не збігаються з поняттям «дане» і «нове». Розглядаючи співвідношення цих двох пар термінів, вона вказує, що тема може бути як у ширшому, так і у вужчому значенні щодо поняття даного [5, с. 42]. Наприклад:

[Початок твору.] *На призьбі під хатою в Мартохи Білашихи (Т) / сидить мале дівча...(Р)* (Леся Українка); [Початок розділу.] *Зала першого в Республіці оперового театру (Т) / вся в оксамиті (Р)* (Ю. Яновський); [Початок абзацу.] *Алла Михайлівна (Т) / сиділа почервоніла...(Р)* (Леся Українка).

Вужче за "дане" значення "теми" І.І. Ковтунова виділяє при входженні згадуваних у попередньому контексті елементів до складу реми. Вона цілком слушно зазначає, що у таких випадках «елементи даного, будучи залежними компонентами словосполучення, що складає рему, можуть не відігравати ніякої ролі в актуальному членуванні, оскільки рема у цілому містить нову частину повідомлення» [5, с.43]. Наприклад: [**Пані** я не знала.] **Вона** (Т) / була огрядна (Р) (Леся Українка); [Мале віконце часом зовсім темніло, його заслоняли якісь постаті.] **То** удова з дочкою Варкою (Т) / лагодила собі вечерю (Р) (Леся Українка).

Слідом за І.І. Ковтуною ми схильні розглядати ці висловлення як висловлення з даним у складі реми. Речення такого типу є прикладом, коли даність/новизна певних елементів висловлення не впливає на загальний характер його актуального членування.

Варто зауважити, що виділення даного/нового в межах складносурядного речення значною мірою залежить від смислового різновиду останнього. Дане може входити як до складу теми, так і до складу реми. Наприклад: *Одначе треба* (Т) / *заспокоїти матір*(Р), і він (Т1) / *посміхнувся до неї* (Р1) (М. Стельмах). [*Він постукав у віконце, щоб мати відчинила йому двері, прислухався до її ходи.*] *Та не почув більше* (Т) / *материних кроків*(Р) і *ніхто* (Р1) / *не відчинив йому дверей* (Т1). (М. Стельмах). Ми, як і більшість дослідників, тему і рему розглядаємо як основні компоненти актуального членування речення, а дане/нове – як додаткову характеристику і теми, і реми.

Чимало науковців, розрізняючи терміни «тема/рема» і «дане/нове», ототожнюють при цьому терміни «дане/нове» і «відоме/невідоме».

Так, О.Б. Сиротиніна, досліджуючи вживання в лінгвістиці різних термінів на позначення компонентів актуального членування, зазначає, що «в деяких роботах використовуються ще терміни «дане», тобто «відоме», і «нове», які не завжди збігаються з темою і ремою: рема може бути відомим, а тема новим» [8, с.110]. М.Ю. Федосюк дотримується аналогічного підходу при визначенні поняття даного: «...даним є компоненти змісту висловлення, які позначають предмети, ознаки чи ситуації, про існування яких в описуваному фрагменті дійсності адресату вже відомо з попереднього тексту, попереднього життєвого досвіду, ситуації і спілкування або з комбінації цих джерел» [9, с. 42].

К.Г. Крушельницька була однією з перших, хто вказав на можливість розбіжності понять «дане/нове» й «відоме/невідоме». Вона розглядає обидві пари понять як назви компонентів

комунікативної структури речення, і її погляд щодо їхнього співвідношення відзначається багатоплановістю. Так, у статті «До питання про смислове членування речення» К.Г. Крушельницька зазначає, що «предметом повідомлення, його вихідним пунктом є звичайно щось відоме для того, хто слухає, – «дане», далі про це відоме повідомляється щось невідоме – «нове» [6, с. 58].

Проте більшість дослідників поняття «дане/нове», «відоме/невідоме» розглядають як різні категорії.

О.П. Євсюков, зазначаючи про потребу розрізнення понять «дане» й «відоме», зауважує, що така «необхідність розмежування диктується вже прямим значенням слів «дане» й «відоме». «Якщо даність асоціюється з безпосереднім сприйняттям реального світу, то відомість – з набутих, минулим досвідом» [4, с. 36]. «Відоме» можна вважати категорією свідомості, оскільки обсяг відомого для людини під час того чи іншого акту комунікації залежить від її ерудиції, попередніх знань тощо.

Даність слова базується на повторі, що виражається у використанні такого самого слова, як і у попередньому контексті, або слова, пов'язаного з антицендентом словотвірною мотивацією. Відомість слова полягає в обізнаності адресата щодо його значення. Її джерелом можуть виступати докомунікативні знання адресата або інформація з попереднього контексту.

Розглянемо співвідношення понять «дане/нове», «відоме/невідоме» на таких прикладах:

1. *[Над лісом м'яко-м'яко майнула крилами сова, й одразу ж озвався розпачливий писк якоїсь пташини.*

— *От і нема чийогось життя, — сумно похитав головою Василь, ще поглянув у далину, знов, як у тумані, побачив свою першу віхолу. Була вона чи не була?] На станції (Т) /озвалася мідь дзвона (Р), а потім (Т1) / загув поїзд (Р1) (М. Стельмах).*

2. *[Тепер обер-єфрейтор повісив автомата на шию і пішов крок у крок за Оксаною...*

— *Ще далеко? — повторив жандарм, він уже чманів од дурману баговиння.*

— *Устигнеш, — не обертаючись, кинула Оксана. Ось на неї з яскраво-зеленої скатертини моху блакитними очима глянули незабудки.] Жінка (Т) / ніби хотіла пригнутися до них (Р), та раптово (Т1)/ взяла вбік (Р1), а обер-єфрейтор (Т3) / ступнув вперед (Р3) (М. Стельмах).*

У першому складносурядном реченні (зіставному), наприклад, рема і першої, і другої сурядних частин (Р і Р1) репрезентована новим

(оскільки немає згадки у попередньому контексті), але відомим (передбачається, що читач має зі свого досвіду відповідні знання про те, як дзвенить дзвін та гуде поїзд). У другому складносурядному реченні (зіставно-протиставному), зокрема у третій його предикативній частині тема (ТЗ) представлена даним, але невідомим.

Отже, тема й рема є найпоширенішими назвами компонентів актуального членування речення, а поняття «дане/нове», «відоме/невідоме», співвідносяться як різнорівневі аспекти смислової характеристики цих компонентів: дане/нове передає зв'язок компонентів актуального членування з попереднім контекстом, відоме/невідоме дає характеристику обізнаності комунікантів щодо лексичного значення цих компонентів

При визначенні тематичного й рематичного компонентів складносурядної конструкції треба враховувати тип складносурядного речення, характер сполучного засобу між його частинами, структурно-семантичні особливості речення тощо.

(1) *Коні кладуть йому голови на плечі, і за ними він уже не бачить синів.* (М.Стельмах)

(2) *Зося збагнула стан Ярини і гнівно накинулася на його діда, одначе очі і язик у нього далеко не дідівські.* (М. Стельмах)

Обидва речення складаються з двох предикативних одиниць. У першому випадку їх поєднання виражає єднальні відношення між частинами складносурядного речення, в другому прикладі – протиставні. Єдність обох частин в межах цілого підтримується їхньою семантичною зв'язністю, і інтонацією незавершеності першої предикативної частини, і сполучниками (*і, одначе*). Тим не менш, кожна з частин складносурядного речення будується відповідно до свого комунікативного завдання й має своє власне актуальне членування, що здійснюється на першому ярусі; схематично це можна подати так:

(1) T1 / P1 + і T2 / P2

(П / Пр, і Д / П+Пр)

(2) T1 / P₁ і P₁' + одначе T2 / P2

(П / Пр+Пр', одначе П2 / Пр2)

Ієрархії актуального членування, ступеневості тут немає. Таким чином, частини складносурядного речення організовуються як самостійні комунікативно-синтаксичні одиниці, для них характерний лінійний тип актуального членування. Порівняймо: *Коні кладуть йому голови на плечі. І за ними він уже не бачить синів.* Аналогічно: *Зося збагнула стан Ярини і гнівно накинулася на його діда. Одначе очі і язик у нього далеко не дідівські.* Дослідниця А.М. Болдирева також

дотримується думки, що «темо-рематичні співвідношення характерні для кожної з частин складносурядного речення поодиноці, таким чином, актуальне членування складносурядного речення складається із взаємодії компонентів актуального членування кожної з частин такого речення» [2, с. 26].

О.О. Крилова, не заперечуючи думки про те, що складносурядне речення є не механічним поєднанням простих речень, а синтаксичною одиницею вищого порядку порівняно з простим реченням (причому значення всього речення не дорівнює сумі значень його складових частин), разом з тим наголошує на тому, що це твердження не може слугувати аргументом проти визнання комунікативної самостійності частин складносурядного речення [7, с. 249]. Наприклад, єднальні складносурядні речення:

1. *А за вікнами в кущах калини (Т) / розшумовується і розшумовується вітер (Р), і червоні кетяги (Т1) / стукають у шибки (Р1)* (М. Стельмах).

2. *Враз (Т) / уся гра зійшла з дівочого обличчя (Р), і тепер на ньому (Т1) / вибились розгубленість та занепокоєння (Р1)* (Ю. Яновський)

3. *Борозний (Т) / зачепився копитом за човен (Р), і він (Т1) / озвався низинним гудінням (Р1)* (М. Стельмах).

4. *Він говорив (Т) / помалу тепер (Р), і я (Т1) / все добре розуміла (Р1)* (Ю. Яновський).

5. *Сонце, мабуть, (Т) / вплигло за обрій (Р), і в лісі (Т1) / ходив уже важкий присмерк (Р1)* (М. Хвильовий).

6. *Я тепер (Т) / дуже поважна людина (Р), і до моїх послуг завжди (Т1) / ціла фільмотека країни (Р1)* (Ю. Яновський).

Актуальне членування цих речень можна зобразити схематично:

1. Т / Р + і Т1 / Р1 (Д+Д / Пр+П, і П / Пр)

2. Т / Р + і Т1 / Р1 (Д / П+Пр, і Д+Д / Пр+П+П)

3. Т / Р + і Т1 / Р1 (П / Пр, і П / Пр)

4. Т / Р + і Т1 / Р1 (П+Пр / Д+Д, і П / Пр)

5. Т / Р + і Т1 / Р1 (П / Пр, і Д / Пр+П)

6. Т / Р + і Т1 / Р1 (П / Пр, і Пр / П)

Як бачимо, актуальне членування відбувається в кожній зі складових предикативних частин наведених складносурядних речень. Причому це членування не залежить від семантичних відношень між складовими частинами складносурядного речення: єднально-перелічувальних, зі значенням одночасності і зі значенням послідовності (1 і 2 речення), єднально-поширювальних (3 речення), єднально-результативних (4 і 6 речення), причиново-наслідкових (5

речення). Сміслове навантаження рівномірно розподіляється між сурядними частини наведених речень.

Проте в межах єднальних складносурядних речень є речення, комунікативна організація яких відрізняється від комунікативної організації інших єднальних речень. Це складносурядні речення з градаційними відношеннями.

Візьмемо, наприклад, такі речення:

[*Та спочатку не любила його (Гната), але обіцяла любити, якщо він змінить спосіб свого життя і стане порядним громадянином. Той змінився.*] *Став не лише порядним (Т) /, а й дослужився у місті багато почесні своїми добрими ділами(Р)* (Улас Самчук).

[*А вам пора про своє подумати.*] *Щоб не тільки наших помилок уникнути (Т) /, а й своїх не наробити (Р)* (Олесь Гончар).

Як уже відзначалося, при градаційних відношеннях комунікативне навантаження другої предикативної частини є більшим за комунікативне навантаження першої; отже, перша сурядна частина є темою, а друга – ремою.

Відповідно в першому реченні перша сурядна частина, «*став не лише порядним*», - тема, а друга, «*а й дослужився у місті багато почесні своїми добрими ділами*», – рема; в другому реченні відповідно «*щоб не тільки наших помилок уникнути*» - тема, «*а й своїх не наробити*» – рема. Крім того, в межах реми можна також виділити тему і рему: «*а й дослужився у місті*» – Т1, а «*багато почесні своїми добрими ділами*» – Р1 (в першому реченні); «*а й своїх*» – Т1, а «*не наробити*» – Р1 (в другому реченні). Тобто тут спостерігається своєрідна ярусність актуального членування. Схема цих речень матиме наступний вигляд:

Слід зазначити, що з явищем ярусності пов'язано також відокремлення. Як відомо, відокремлені члени речення знаходяться в напівпредикативних відношеннях з означуваними словами, отже, вони є ремою, але ремою другого ступеня, оскільки не їх поєднання формує предикативне відношення, що конституює відповідне речення. Ставши ж ремою першого ступеня, першого ярусу, вони стають предикатом і ремою першого ступеня, першого ярусу [7, с. 254].

Зіставно-протиставні складносурядні речення.

1. *І ввійде він (Т) / у чийсь оселю сонячним ранком (Р), а фіалкові очі (Т1) /заграють доброю довірою (Р1)* (М. Стельмах).

2. *Він (Т) /почав шукати воду (Р), а вона, мов підкошена,*

(T1) / сіла на стілець (P1) (М. Стельмах).

3. Черниця за той час (T) / дійсно покохала його (P), але він (T1) / розлюбив її і мусив женитися з іншою (P1) (М. Стельмах).

4. Марія (T) / має під очима синці, чує сильний голод (T1), але не відчуває смутку (P1) (Улас Самчук).

5. Свекруха (T) / постогнувала і нарікала (P), але Марія (T1) / не зважала на це (P1) (Улас Самчук).

6. [Посіяв і думав хату перекрити. Зніме сніжки, а дасть знов черепицю, але трапилася купівля землі, і Корній задаткував десятину. Марія раділа...Десятину поволі виплатили.] Стягнулися до останнього (P), але виплатили шмат поля (P1). [Хай буде. Це ж ґрунт, це капітал, як казав Корній.] (Улас Самчук).

7. [Коло старого стоїть Сірко. Він чує радість свого довголітнього пана, і йому хочеться брехати.] Стоїть, помахує хвостом (P), але не одважиться подати голос (P1) (Улас Самчук).

Ці речення характеризуються різними смисловими відношеннями між їх складовими сурядними частинами: зіставними (1 і 2 речення), протиставно-допустовими (3, 4 і 5 речення), протиставно-обмежувальними (7 речення), протиставно-компенсувальними (6 речення). Спільною ознакою для всіх цих зіставно-протиставних речень є те, що їх складові предикативні частини є достатньо самостійними, і у формально-граматичному, і у комунікативному планах. Тому тема і рема в зіставно-протиставних реченнях, як і в більшості єднальних, визначаються в кожній складовій предикативній частині складносурядного речення.

Схематично актуальне членування наведених вище речень виглядає так:

1. T / P + a T1 / P1 (П+Пр / Д+Д, а П / Пр)
2. T / P + a T1 / P1 (П / Пр, а П / Пр)
3. T / P + але T1 / P1 і P1' (П / Пр, але П / Пр і Пр')
4. T / P + але P1 (П / Пр, але Пр)
5. T / P і P' + але T1 / P1 (П / Пр і Пр', але П / Пр)
6. P, але P1 (Пр, але Пр)
7. P, P' + але P1 (Пр, Пр', але Пр)

Зауважимо, що у другій сурядній частині четвертого речення тема випущена. У таких реченнях, на відміну від нерозчленованих речень-висловлень з нульовою темою (*Прийшла зима; Спекотно; Тиша і спокій* тощо), тема відновлюється з попереднього контексту: *Марія / має під очима синці, чує сильний голод, але Марія / не відчуває смутку*. Так само в шостому (пор.: *Марія і Корній / стягнулися до останнього, але вони / виплатили шмат поля*) і в сьомому реченні

(пор.: *Сірко / стоїть, помахує хвостом , але він / не одважиться подати голос*).

Розділові складносурядні речення.

Розділові складносурядні речення, як відомо, охоплюють два типи відношень – взаємовиключення і чергування подій. При цьому в реченнях і зі значенням взаємовиключення, і зі значенням чергування подій комунікативне навантаження розподіляється рівномірно між предикативними частинами складносурядного речення (як і в зіставно-протиставних реченнях та більшості єднальних), наприклад:

1. *Чи то на холодній землі (Т) / слабості дістав (Р), чи то вода (Т1) / застудила (Р1)* (М. Стельмах).

чи то Т / Р, чи то Т1 / Р1 (чи то Д / ГЧОР, чи то П / Пр)

2. *Чи це вже старість (Т) / всідається на плечі (Р), чи голод тривожить (Т1) / великим та непевним карбованцем і непевним покупцем? (Р1)* (М. Стельмах)

чи Т / Р, чи Т1 / Р1 (чи П / Пр, чи П+Пр / Д)

3. *Часом на цій вересневій сині (Т) / колихалися грона жолудів (Р) або виділявся (Т1) / обрис пташини (Р1)* (М. Стельмах).

Т / Р або Т1 / Р1 (Д+Д / Пр+П або Пр / П)

4. *Або Гнат стриножить (Т) / свою брикливу жінку (Р), або хай собі під три чорти (Т1) / вибирається з хати (Р1)* (Улас Самчук).

або Т / Р, або Т1 / Р1 (або П+Пр / Д, або Д / Пр)

Отже, як бачимо, актуальне членування відбувається в кожній складовій сурядній частині наведених розділових складносурядних речень.

Приєднувальні та пояснювально-приєднувальні складносурядні речення.

1. *Дмитро (Т) / спирається на палицю (Р), а тому його ліве плече (Т1) / здається вигнутим і нижчим, ніж праве (Р1)* (М. Стельмах).

2. *Трохи здовжене обличчя (Т) / було блідуватим (Р), і тому це чіткіше окреслювався (Т1) / різкий розмах крилатих брів (Р1)* (М. Стельмах).

3. *Мислити / він (Т) / не вміє (Р), та й нащо це йому (Р1)* (Олесь Гончар)

4. *І він (Т) / катапультиється (Р), тобто вистрілює себе з літака разом із сидінням... (Р1)* (О. Гончар)

Схематично це виглядає так:

Т / Р, а тому Т1 / Р1 (П / Пр, а тому П / Пр)

Т / Р, і тому Т1 / Р1 (П / Пр, і тому Пр / П)

Р / Т / Р, та й нащо Р1 (Пр / П / Пр, та й нащо П)

Т / Р, тобто Р1 (П / Пр, тобто Пр)

Отже, особливість складносурядних речень у плані актуального членування полягає в тому, що предикативні відношення, які лежать в основі кожної з частин складносурядного речення, автосемантичні, рівноправні, розташовуються в одній площині і розкриваються на одній сходинці актуального членування (окрім складносурядних речень з відокремленням). Виділення тема-рема-тичних компонентів здійснюється в кожній зі складових сурядних частин складносурядного речення окремо. Виняток становлять єднальні речення з градаційними відношеннями, де актуальне членування відбувається в межах усього речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамец П. Порядок слов в современном русском литературном языке / П. Адамец. – Praha : Academia, 1966. – 96 с.
2. Болдырева А. Н. Актуальное членение как средство организации устного и письменного монологического текста : дисс. ... доктора филол. наук / Болдырева А. Н. – М., 1991. – 197 с.
3. Брызгунова Е. А. О смысловых различительных возможностях русской интонации / Брызгунова Е. А. // Вопросы языкознания. – 1971. – № 4. – С. 42 – 52.
4. Евсюков А. П. Высказывания с данным в составе ремы : дисс. ... доктора филол. наук / Евсюков А. П. – М., 1986. – 207 с.
5. Ковтунова И. И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 239 с.
6. Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения / Крушельницкая К. Г. // Вопросы языкознания. – 1956. – № 5. – С. 55 – 67.
7. Крылова О. А. Коммуникативный синтаксис русского языка : дис. ... доктора филол. наук / Крылова О. А. – М., 1993. – 334 с.
8. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка / О. Б. Сиротинина. – М. : Высшая шк., 1980. – 134 с.
9. Федосюк М. Ю. Способы передачи новой информации в художественном тексте / Федосюк М. Ю. // Филологические науки. – 1983. – № 6. – С. 40 – 46.
10. Шевякова В. Е. Актуальное членение повествовательного предложения в английском языке / Шевякова В. Е. // Вопросы языкознания. – 1973. – № 3. – С. 90 – 98.

Исследованы основные аспекты изучения сложносочиненных предложений в научной литературе, прослежена история изучения актуального членения сложносочиненного предложения, прокомментированы соотношения понятий тема / рема, данное / новое, известное / неизвестное на уровне сложносочиненного предложения.

ГЕНДЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА

*Вусик А. Л.
(г. Бердянск)*

ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ МУЖЧИН И ЖЕНЩИН

Исследования, в фокусе которых находится гендер – социокультурный конструкт, связанный с приписыванием индивиду определенных качеств и норм поведения на основе его биологического пола, – относительно новая отрасль гуманитарного знания.

Интерес отечественных ученых к гендерной проблематике часто связывают с наступившей открытостью украинского общества или с влиянием идей феминизма. Эти факторы, безусловно, важны, но существуют, на наш взгляд, и более глубокие причины.

Становление и интенсивное развитие гендерных исследований в лингвистике приходится на последние десятилетия XX века, что связано со сменой научной парадигмы в гуманитарных науках под влиянием постмодернистской философии. Отказ от признания объективной истины, интерес к субъективному, к частной жизни человека, развитие новых теорий личности привели к пересмотру научных принципов изучения категорий этничность, возраст и пол, интерпретировавшихся ранее как биологически детерминированные. Новый подход потребовал и применения новой терминологии, более точно соответствующей методологическим установкам исследователей, что и стало причиной введения в научное описание термина «гендер», призванного подчеркнуть общественно конструируемый характер пола.

Актуальность работы обусловлена тем, что проблема изучения лингвистических механизмов проявления гендера в языке и коммуникации является мало исследованной. В условиях перехода Украины от тоталитаризма к демократическому обществу возрос интерес лингвистов к проблемам дифференциации общества по половому признаку, чем обусловлено появление многочисленных трудов исследователей относительно проблем отличий коммуникации представителей разных полов.

Особенность развития гендерных исследований последних лет – это специализация и применение гендерного подхода в области частнонаучных исследований. В лингвистике этот процесс

проявляется в первую очередь в росте числа кандидатских и докторских диссертационных исследований по гендерной проблематике. Появились первые в отечественном языкознании монографии, посвященные лингвистическим аспектам гендера.

Можно выделить несколько основных направлений развития лингвистической гендерологии: социо- и психолингвистическое, лингвокультурологическое, коммуникативно-дискурсивное.

Мужская и женская речь – условное название лексических предпочтений и некоторых других особенностей употребления языка в зависимости от пола говорящего. Половая дифференциация речи стала известна с XVII века, когда были открыты новые туземные племена, у которых наблюдались довольно значительные различия в речи в зависимости от пола говорящего. Прежде всего это касалось женщин, т. к. их речевое поведение регламентировалось более, чем мужское, поэтому первоначально в научном описании обсуждались так называемые «женские языки». Наиболее часто различия проявляются в лексике, но могут распространяться и на другие явления, как, например, в японском языке. Различаются наборы модально-экспрессивных частиц, формы вежливости и т. п. В европейских языках также отмечаются некоторые различия в употреблении языка, однако они не носят всеобщего характера, а проявляются в виде тенденций. Первоначально речевые различия объяснялись природой женщин и мужчин, т. е. считались постоянными факторами. В 60-е годы XX века с развитием социолингвистики был установлен вероятностный характер различий.

В период активной феминистской критики языка (70-е – начало 80-х годов XX века) лингвисты настаивали на существовании интенционализма, т. е. осознанного поддержания мужчинами своего превосходства посредством речевого поведения – длины речевых отрезков, частоты перебиваний, говорения одновременно с собеседником, контроля за тематикой общения и т. д. При этом не учитывалась высокая значимость социальных структур (школы, церкви, армии и т. д.), принимающих на себя поддержание мужского превосходства и освобождающих индивида от необходимости постоянно воспроизводить его во всех ситуациях. Наряду с интенционализмом, на этом этапе исследований фактору пола придавалась чрезмерная значимость. Конструирование индивидом своей гендерной идентичности (doing gender) рассматривалось как перманентный процесс, пронизывающий все действия индивидов. Дальнейшее изучение общения показало, что весьма распространены ситуации и контексты, в которых пол не играет существенной роли,

поэтому необходимо учитывать фактор «гендерной нейтральности», так как нет оснований придавать гендеру больше значимости, чем фактору возраста, этнической и социальной принадлежности, уровню образования, профессии и т. д. Наряду с термином *doing gender* для анализа речевого поведения в настоящее время предложен также термин *undoing gender* для ситуаций, где пол коммуникантов не значим. Современные исследования показывают, что названные параметры в большинстве случаев взаимодействуют, поэтому определить, где заканчивается влияние одного и начинается воздействие другого, весьма затруднительно. В этот период преобладали также количественные методы исследования, наиболее популярными из которых являлись подсчет длительности речевых отрезков, частота перебиваний собеседника и смен тем диалога. Однако в отрыве от контекста и ситуации общения эти характеристики не могут считаться показательными и приобретают значимость лишь во взаимодействии с иными феноменами, зависящими от культурных традиций данного общества.

Цель работы – исследовать особенности речевого поведения мужчин и женщин.

Теоретико-методологической основой нашего исследования являются труды [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10].

Наиболее перспективным и обоснованным направлением изучения мужской и женской речи в настоящее время считается изучение стратегий и тактик речевого поведения мужчин и женщин в различных коммуникативных ситуациях с обязательным учетом культурной традиции данного общества. Широко распространена также точка зрения, что женщины употребляют больше уменьшительных суффиксов и вежливых форм, чаще называют партнера по коммуникации по имени и в целом используют больше контактоустанавливающих речевых действий. Труды по изучению мужских и женских ассоциаций также дают основания предполагать некоторые различия в мужской и женской ассоциативной картине мира. Причины различий в настоящее время остаются дискуссионным вопросом, в обсуждении которого сталкиваются био- и социодетерминистская точки зрения.

Анализ газет, предпринятый за последние 5 лет Ассоциацией журналисток, показал, что в материалах национальных СМИ доминируют преимущественно два типа женщин: это сексуальный объект и счастливая домохозяйка – подруга мужчины. Стереотипно предстают и образы „ролевых моделей” мужчин – это, как правило, удачливый бизнесмен, претендующий на звание супермена во всем.

Негативные оценки чаще всего получают женщины, несогласные с традиционными ролями – феминистки в том числе. Правда, в последнее время ситуация начинает меняться, и в СМИ все чаще появляются выступления как об активных и успешных женщинах, так и о мужчинах, готовых заниматься воспитанием детей и способных на проявление человеческих чувств.

Гендерные стереотипы – рецедив несвободного сознания, доставшегося нашей прессе с советских времен, это характерные проявления гендерной цензуры (по отношению к обоим полам); явление, обедняющее представление средств массовой информации о реальной жизни и тормозящее свободное развитие свободных СМИ, а также развитие общественного сознания.

Женские организации, объединения творческих женщин разных профессий последние годы активно работают в целях преодоления гендерных стереотипов в СМИ и культуре.

Тесная связь языка и общества не вызывает сомнений: язык не только отражает события реальной жизни, но и способен влиять на них, красноречивыми примерами чего, в частности, есть такие речевые акты как объявление войны или вынесение смертного приговора. Язык оказывает незаурядное влияние на роль женщин и мужчин и отношение к ним в обществе. И важную роль в этом играют средства массовой информации, способны в кратчайший срок донести информацию до различных слоев населения в наиболее отдаленные уголки страны.

Бесспорно, женщины и мужчины неодинаково изображены в СМИ разных стран мира, равно как неодинаковым есть их положение в разных странах. Тем не менее многочисленные исследования на материалах разных языков определили наличие общих черт изображения полов, среди которых следующие:

1. Изображение мужчины как нормы, а женщины как отклонения от нее, примером чего являются использования слов мужского рода, когда язык идет о человеке вообще или о женщине.

2. Вследствие этого женщина делается „невидимой” в языке. В тех случаях, когда она становится „видимой”, ее видимость имеет асимметрический характер: женщину часто делают „видимой” лишь для того, чтобы подчеркнуть ее „отклонение” от нормы, т. е. мужчины.

3. Лексические и грамматические формы женского рода зависят и часто образуются от форм мужского рода.

4. Языковое изображение женщин и мужчин имеет стереотипный характер: женщин преимущественно изображают как сексуальных, а

мужчин – как рациональных существ.

Уже первого взгляда на украинские СМИ достаточно для того, чтобы заметить неодинаковое изображение в них мужчин и женщин. Мужчины появляются в серьезных новостях и являются главными героями значительной части газетных и журнальных сообщений чаще чем женщины. С одной стороны, „невидимость” женщин на страницах СМИ, которые сообщают о событиях политической и экономической жизни страны, имеет вполне естественное объяснение, поскольку подавляющее большинство политических и экономических деятелей – мужчины, и потому количество сообщений о женщинах пропорционально их количеству в органах власти и на управляющих должностях.

Другой причиной „невидимости” женщин есть языковой андроцентризм, что в данном случае оказывается в изображении женщин с помощью форм мужского рода, прежде всего существительных и местоимений. Именно поэтому женщины остаются „невидимыми” даже тогда, когда являются героинями газетных и журнальных сообщений.

Речевое поведение во многом связано с социальными ролями (женщина – хозяйка дома, мать, жена; муж – глава семьи, кормилец). Многие исследователи отмечают, что мужчины имеют склонность к ролям, требующим социальной и физической мощи, а женщины к ролям, связанным с опекой.

Например, такая типическая черта построения текста, свойственная женщинам, как включение в ход разговора, беседы, диалога на какую-либо не связанную с конситуацией тему той тематики, которую порождает конситуация (обстановка речи, действия, которые производят говорящие и т. п.) во многом определяется традиционными социальными ролями женщин. Постоянное выполнение названных ролей накладывает отпечаток на типическое поведение женщин вообще, влияет на стратегию и тактику речевого поведения.

Особенностью речевого поведения многих мужчин является явление, которое можно условно назвать психологической глухотой. Имеется в виду следующее: когда мужчины беседуют на какую-то интересующую тему (политика, спорт и т. п.) они не обращают внимания и не слышат того, что говорят рядом и даже непосредственно им и не замечают того, что творится вокруг. Конечно, это свойственно не всем мужчинам, и многие мужчины, напротив, не могут выключиться из окружающей ситуации. Однако как типическая особенность сконцентрированность на определенной

важной для них теме присуща именно мужчинам.

Каждый развитый язык имеет средства, «обслуживающие» разные социальные роли. Наиболее очевидно речевое переключение при исполнении профессиональных ролей. В мужской речи, по сравнению с женской, обнаруживается более сильное влияние фактора «профессии». Это проявляется, в частности, в тенденции широкого употребления при непринужденном общении профессиональной терминологии.

Мужчинам свойственно нежелание переключаться на бытовые («низкие», хозяйственные) темы, особенно в тех случаях, когда их собеседник – мужчина, то есть идет чисто мужской разговор. Эта линия поведения в значительной степени объясняется разной оценкой мужчинами и женщинами разной тематики – бытовой, неинтересной и важной, значительной («мужской»). У женщин, как правило, иной подход к окружающей ситуации и теме речи. Даже высокообразованные работающие женщины (то есть не домашние хозяйки), находя более интересной и значительной отвлеченную тематику, не связанную с бытом, не считают для себя зазорным при интеллектуальном разговоре переключиться, ответив ребенку, помочь ему или отвлечься на хозяйственные дела. Мужчины, даже участвующие в воспитании детей и хозяйственной домашней работе, как правило, воспринимают эту деятельность, как нечто второстепенное, тяжелое, мешающее. Такая жизненная позиция и определяет их негативное отношение к конситуативной тематике, перебивающей серьезный разговор.

Таким образом, интерпретация речевого поведения как существенной части поведения социального не может обойтись без учета и анализа тех ролей (в том числе и гендерных), которые играет человек в каждом коммуникативном акте.

Обобщая исследование специфики речевого поведения мужчин и женщин, следует отметить, что они отмечаются определенной эволюцией. Так, в исследованиях 70-х годов женский язык характеризуется таким образом: словарь женщин содержит в основном слова, связанные с присущей женщинам сферой интересов и деятельности; женщины разговаривают подслащенным, украшенным языком, избегая кого-нибудь обидеть и проявить грубость; женщины отдают предпочтение вопросительной интонации в повествовательных и побудительных предложениях; стиль женской речи неуверенный, так как женщины часто применяют для подстраховки вопросы (*Не правда правда? Да?*), вместо того чтобы четко формулировать высказывание; женщины часто употребляют

специфические маркеры, которые ограничивают поле действия высказанного (*ты знаешь, мне кажется, кажется*); женщины часто употребляют эмфатические наречия или интенсификаторы (*как мило, действительно мило, так мило*); женщины говорят правильнее, чем мужчины. Их произношение и синтаксис более близкие к норме (даже гиперкорректные); женщины употребляют чрезмерно вежливые формы, меньше бранных слов и вульгаризмов. Они не рассказывают шуток. Феминисты этого периода считают причиной такого речевого поведения неравную социальную ситуацию, преодоление которой можно увидеть в стремлении подражать мужским образцам речи.

В 80-е годы доминирует мысль о том, что мужской язык не должен быть нормой, на которую ориентируется женский язык. Ряд исследователей отмечает, что языка женщин как константного образования не существует: у женщин нет собственного языка, который бы комплиментарно соотносился с языком мужчин, можно говорить лишь о том, что женщины отдают предпочтение определенному языковому или речевому стилю.

В 90-е годы представители гендерной лингвистики приходят к выводу что «особенностей в коде (наборе единиц) между женщинами и мужчинами, наверное, не существует»; речь идет лишь об «наиболее типичных чертах мужской и женской речи, которые обнаруживают тенденции употребления языка мужчинами и женщинами». Анализ основных концепций речевого поведения мужчин и женщин показал, что необходимо выделить два пласта информации: специфический и универсальный. Каждый из этих пластов связан с влиянием на формирование речевого высказывания таких характеристик индивидов, как нейрофизиологические, другие биологические, психические, а также с влиянием социальных и экономических факторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гомон Т. В. Исследование документов с деформированной внутренней структурой : дисс. ... канд. юрид. наук / Гомон Т. В. – М., 1990. – 185 с.

2. Горошко Е. И. Особенности мужских и женских вербальных ассоциаций (Опыт качественной интерпретации) / Е. И. Горошко // Гендер: язык, культура, коммуникация : доклады Второй Международной конференции. – М., 2002. – С. 77 – 86.

3. Горошко Е. И. Особенности мужского и женского речевого поведения (психолингвистический анализ) : дисс. ... канд. филол. наук / Горошко Е. И. – М., 1996. – 276 с.

4. Горошко Е. И. Особенности мужского и женского стиля письма / Горошко Е. И. // Гендерный фактор в языке и коммуникации : сб. науч. тр. МГЛУ. – М., 1999. – Вып. 446. – С. 44 – 60.
5. Ершова Т. А. Русско-немецкие ассоциативные портреты (опыт интерпретации) : дисс. ... канд. филол. наук / Ершова Т. А. – М., 1998. – 149 с.
6. Иванов В. В. Асимметрия мозга и знаковых систем / Иванов В. В. – М. : Сов. радио, 1978. – 184 с.
7. Караулов Ю. Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности / Караулов Ю. Н. // Русский ассоциативный словарь. Книга 1 / Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова. – М. : Помовский и партнеры, 1994 – 1996. – С. 191 – 218.
8. Кирилина А. В. Гендерные аспекты массовой коммуникации / А. В. Кирилина // Гендер как интрига познания : сб. ст. – М., 2000. – С. 47 – 80.
9. Коновалова С. А. Гендерная специфика выражения предикативных отношений в тексте русской народной волшебной сказки : дисс. ... канд. филол. наук / Коновалова С. А. – М., 2005. – 153 с.
10. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада / Яворська Г. М. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Либідь, 2002. – 248 с.

Досліджено проблему лінгвістичних механізмів вияву гендера в мові, особливості мовної поведінки чоловіків та жінок. Простежено еволюцію мовної поведінки упродовж 70-х – 90-х рр. ХХ ст., проаналізовано причини гендерних змін.

*Маторина Н.М.
(г. Славянск)*

К ПРОБЛЕМЕ ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТИ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

(Статья 4)

Мы продолжаем серию статей, в которых рассматривается проблема повышения интереса студентов и учащихся к русскому языку – одна из актуальных проблем современной методики (статья 1 под таким же названием помещена в X выпуске, ч.1 сборника «Теоретические и прикладные проблемы русской филологии» [2], статья 2 – в XI выпуске, ч.1 [3], статья 3 – в XIV выпуске, ч.1 [4]).

В данной статье в занимательной форме излагаются теоретические и прикладные проблемы русистики – на материале *графики*.

Оригинальна форма подачи материала – в виде тестовых заданий – вопросов и ответов по современному русскому языку. Система тестов тщательно продумана: от выполнения теоретических тестов к выполнению практических заданий, занимательных упражнений, лингвистических задач. Таким образом студенты и школьники овладевают приемами познавательной деятельности, совершенствуя их от теста к тесту.

Вопросы, задачи и задания, содержащиеся в статье, чрезвычайно разнообразны, и преподаватель может выбрать материал в соответствии с задачами занятия и уровнем подготовки студентов или школьников. Рекомендуемое соответствие оценки и числа выполненных заданий следующее: правильный ответ – 1 балл.

Тест 1. Теоретический

1. Что изучает графика?
2. Назовите основные средства современной русской графики.
3. Чем определяется степень совершенства графической системы?
4. Как делится современная русская графика по способу воспроизведения и по рисунку букв?
5. Что такое принципы графики? Сколько принципов лежит в основе русской графики?
6. Назовите основной принцип русской графики. В чем он состоит? В чем состоит второй принцип русской графики?

7. Назовите отступления от слогового принципа русской графики.

8. На сколько групп и на какие делятся буквы русского алфавита по количеству обозначаемых ими звуков?

9. Что такое индивидуальные и комплексные названия букв русского алфавита?

10. Что нужно знать об индивидуальных названиях букв *й, ъ, ь*?

11. Когда стали использоваться новые индивидуальные названия букв русского алфавита?

12. К какой азбуке восходит современный русский алфавит? Назовите основные различия дореволюционного и современного алфавитов.

Тест 2. Практический №1

Решите уравнения – логогрифы (в логогрифах одно слово больше другого на одну букву, например: известный советский композитор – А = крупный пес (*Дога – дог*); быстроразмножающийся деликатес – К = небольшой рулон (*кролик – ролик*); весьма надоедливое насекомое – М = последнее желание брата Митьки (*муха – уха*)).

1. Толпа кочевников – Р = хвалебное стихотворение.

2. Крепкий алкогольный напиток, родом из Нового Света – Р = немецкий физик.

3. Часть конской упряжи – П = роман польской писательницы.

4. Инструмент порки – Г = прекрасный цветок.

5. Утренняя сырость – Р = кусачее насекомое.

6. Облагороженный участок – С = место бесконечных мук.

7. Реализация продукции – С = повседневная жизнь.

8. Отбросы общества – С = место, не зная которого, не стоит лезть в воду.

9. Интересный журнал – М = французская река.

10. Священник – Т = легендарная музыкальная группа.

11. Изысканный костюм – Ф = закуска к пиву.

12. Шеренги кораблей – Ф = часть аукциона.

Тест 3. Практический №2

1. Запишите слова в алфавитном порядке. Вставьте пропущенные буквы.

Мон...графия, к...локвиум, дезор...ентация, б...гровый, пр...ломление, пр...пона, пр...обретать, к...лекционер, пр...льцать, пр...рогатива, к...лиграфия, б...лотироваться, пр...небрегать, пр...оритет, к...лория, к...лективизация, мон...грамма, пр...пирательство, к...лекция, дез...рганизация, пр...общить,

пр...мирение, пр...норовиться.

2. Прочитайте буквенные аббревиатуры. Уточните их значения.
МКС, ПМКЛ, АН, АПН.

3. Прочитайте текст. Выпишите слова, в которых наблюдаются отступления от слогового принципа русской графики.

*Дружба настоящая не старится,
За небо ветвями не цепляется –
Если уж приходит срок, так валится
С грохотом, как дубу полагается,
От ветров при жизни не качается,
Смертью одного из двух кончается* (К.Симонов).

4. Определите, какие функции выполняют буквы *е, ё, я* в словах из стихотворения А.Ахматовой:

*И мы сохраним тебя, русская речь,
Великое русское слово!
Свободным и чистым тебя пронесем,
И внукам дадим, и от плена спасем
Навеки!*

5. Мягкий знак – хитрый знак.

*Не сказать его никак,
Он не произносится,
Но в слово часто просится.
Почему у дома угол
Превратился сразу в уголь?
Без пожара, просто так
Это сделал мягкий знак* (Э.Мошковская).

Почему мягкий знак – хитрый знак? В каких случаях он «просится» в слово? Подчеркните слова с мягким знаком, определите его роль.

6. Сделайте графический разбор выделенного слова.

*С любимыми не расставайтесь,
С любимыми не расставайтесь,
С любимыми не расставайтесь,
Всей кровью прорастайте в них.
И каждый раз навек прощайтесь,
И каждый раз навек прощайтесь,
И каждый раз навек прощайтесь,
Когда уходите **на миг*** (А. Кочетков).

7. Придумайте фразу, которая включала бы все 33 буквы алфавита.

8. Что общего в двух нижеследующих фразах? Составьте самостоятельно подобные предложения.

Ах, как свеж дождь!

Мой тебе совет:

Голову срубить,

туловище допустимо помиловать.

9. Решите анаграммы «Города Украины». Напомним, что *анаграмма* – лингвистическая задача, заключающаяся в перестановке букв в слове, в результате которой получается новое слово.

- 1) Порт + олень → ...;
- 2) Март + кокс + ар → ...;
- 3) Прок + невод + перст → ...;
- 4) Миф + соль + перо → ...;
- 5) Чан + лис + иск → ...;
- 6) Двор игрока → ...;
- 7) Ум и пароль → ...;
- 8) Зима + ил → ...;
- 9) Тополь и мел → ...;
- 10) Ас + тополь + сев → ...;
- 11) Вата + пол → ...;
- 12) Ров + он →

10. Решите буквенные *шарады* – лингвистические загадки, в которых нужно отгадать слово, сложив вместе отдельные указанные буквы или заданные произвольные части слова (шарады могут составляться и в прозе, и в стихотворной речи).

- 1) Три буквы облаками реют,
Две – на лице мужском.
А целое порой белеет
«В тумане моря голубом».
- 2) Первые четыре буквы – планета, три последние – дерево,
А целое – известный город во Франции.
- 3) Первые две буквы – нота,
Вторые две буквы – нота,
А целое – морская мера длины.
- 4) Первая часть – животное морское.
За ним охотятся порой.
А междометие – второе.
Всё – государство, но какое?
- 5) Местоимение, предлог,
Меж них – фамилия поэта,
А целое – известный плод,

Что зреет на исходе лета.

6) Начало слова – лес, конец – стихотворение,
А целое растёт, хотя и не растение.

7) Начало деревом зовется,
Конец – читатели мои,
Здесь в книге целое найдется,
И в каждой строчке есть они.

8) Начало – голос птицы,
Конец на дне пруда.

А целое в музее
Найдёте без труда.

9) Первый слог найдёшь среди нот,
А второе бык несёт.
Хочешь целое найти,
Так ищи его в пути.

10) Моё начало есть в свинце,
И в серебре, и в стали,
А корабли в моём конце
Вчера к причалу стали.
И если дружен ты со мной,
Настойчив в тренировках,
Ты будешь в холод, в дождь и зной
Выносливым и ловким.

11) Первая часть – мужское имя,
Буква гласная – потом.
Слово в целом – знак почтовый,
Угадайте вы, какой?

12) Моё начало – буква алфавита,
Она всегда шипит сердито.

Второго корабли боятся
И обойти его стремятся.

А целое весной жужжит:

То сядет на цветок, то снова полетит.

11. Дайте двенадцать ответов, начинающихся на одну букву (например, начальные буквы ваших имени, отчества и фамилии):

1. Поэт; 2. Композитор; 3. Литературное произведение; 4. Кинофильм;
5. Предмет домашнего обихода; 6. Животное; 7. Птица; 8. Цветок;
9. Город; 10. Государство, страна; 11. Пословица, поговорка;
12. Лингвистический термин.

12. Прочитайте шуточное стихотворение И. Токмаковой.
Попробуйте вспомнить названия профессий на те буквы, которые не

упомянуты в стихотворении.

Букваринск

*Есть на речке Чернильной
Город маленький, непыльный.
С незапамятных времён
Букваринск зовётся он.
В этом городе живёт
Удивительный народ:
А – аптекарь, Б – бочар,
Д – дробильщик здоровенный,
Е – ефрейтор, он военный,
Ж – жестяник-простачок,
З – закройщик-старичок,
И – историк бородатый,
К – красильщик франтоватый,
Л – лудильщик, М – маляр,
Н – носильщик, О – овчар,
П – писатель, Р – радист,
С – сапожник, Т – турист,
У – бесстрашный укротитель,
Ф – чудака-фотолюбитель,
Х – художник-баталист,
Ц – известный цимбалист,
Ш – шофёр, большой шутник,
Щ – щенок его, Букетик,
Э – электрик-энергетик,
Ю – юрист, а дальше
Я. Это – Я, мои друзья.*

Тест 4. «Все работы хороши»

Это задание на составление анаграмм. Для тех, кто забыл, что это такое, напомним, что анаграммой называется слово, полученное перестановкой букв другого слова или группы слов. К примеру, АПЕЛЬСИН служит анаграммой слова СПАНИЕЛЬ.

Как можно догадаться по названию, загаданы всевозможные профессии и специальности. Как современные, так и не очень. Например, 30. ТМИН+КАРТА = МАРКИТАНТ. Попробуйте разгадать все 50 профессий.

1. АС+ТИТР	26. ПИСК+ТЕНОР
2. ИГО+ЛОБ	27. ФТОР+КАРГА
3. КИТ+РОД	28. ВОСК+МАНТО

4. САД+ТИР	29. ИГРА+ФЛОКС
5. ИВА+РОТА	30. ТМИН+КАРТА
6. АКТ+РОБА	31. ДВОР+ПИНОК
7. ТИК+РАСА	32. ТРАП+МАНЕЖ
8. РОК+БИНТ	33. КРОТ+ПУЛЬС
9. БОТ+ФУРА	34. КИНО+ТРАССА
10. РОК+СИТИ	35. НУТРО+СТРИК
11. ПАК+ТИНА	36. ТРЕЛЬ+МЕТОД
12. ГОЛ+ИНОК	37. ТОРТ+СТИРКА
13. КАТ+ВОДА	38. ОПТИК+МОРОЗ
14. ТОН+КЛИП	39. СИОН+ТРИУМФ
15. ВОЛ+ДЕПО	40. ЛИДЕР+ПЕНЬКА
16. НУТ+МАРШ	41. ВЕСТЬ+ПОЛАТИ
17. ВИСТ+КОЛА	42. МЕТАН+ОТКОРМ
18. МОСТ+КЮРЕ	43. СТАТЬ+НУКЛОН
19. СТОН+ПИКИ	44. ВЕСЛО+ДЕТАЛЬ
20. ДАЧА+КЛИН	45. ОБРАГ+МАТЛОТ
21. АНИС+УТРО	46. СПИРТ+ГОЛИАФ
22. ПЕРО+РОТА	47. ПАГОДА+СПРИНТ
23. ТИР+ПОСАД	48. РОСТРА+ДИНАМИТ
24. КОН+ФИКУС	49. ДЕКРЕТ+ПРОНОНС
25. КРЕДО+ТОРА	50. ООЛОНГ+ОРГАЛИТ

* * *

Ответы

Тест 1

1. Графика – совокупность всех средств данной письменности, система отношений между буквами письма и звуками речи, а также сами начертания букв, знаков.

2. Основными средствами современной русской графики являются буквы и знаки препинания. К средствам графики относятся также различные приемы сокращения слов, использование пробелов между словами, прописных букв, отступов, апострофа, значка параграфа, всевозможных подчеркиваний, шрифтовых выделений (в печатном тексте), знака ударения, знаков транскрипции, использование цвета и т.д.

3. Степень совершенства графической системы определяется тем, насколько точно буквы письма соответствуют звукам речи. Идеальной графики, в которой каждая буква соответствовала бы отдельному звуку, а каждый звук выражался бы одним буквенным знаком, не существует. Современная русская графика в этом отношении является одной из самых совершенных, т.к. большинство букв русского алфавита однозначны.

4. Современная русская графика по способу воспроизведения и по рисунку букв делится на графику письменную и графику печатную (в том числе, графику машинописную, графику компьютерную).

5. Принципы графики – это основания, на которых построена графическая система. В основе русской графики два принципа – фонематический и позиционный.

6. Особенностью русской графики является ее слоговой (позиционный, буквосочетательный) принцип*. Он заключается в том, что чтение буквы определяется ее сочетанием с другими буквами. Так, буква *с* читается различно в словах *сын, синь, шить, сдача, косьба, сжать* (ср.: [с], [с'], [ш:'], [з], [з'], [ж:]). Слоговым принципом русской графики объясняется правило чтения букв *я, е, ё, ю*. В начале слова и слога (т.е. после гласных и разделительных букв *ъ* и *ь*) эти буквы обозначают два звука: [ja], [jэ], [jo], [ju]; после согласного они обозначают мягкость согласного и соответствующий гласный [а], [э], [о], [у]. Сравните: *моя, яма и мята* ([мΛjá], [jáмъ], [м'átъ]).

Слоговым принципом русской графики предполагается не буквенное, а слоговое обучение грамоте.

Фонематический принцип графики заключается в том, что буквы алфавита обозначают фонемы (не звуки).

7. Главнейшее отступление от слогового принципа – обозначение гласных звуков после согласных, непарных по твердости – мягкости (*жир, ширь, жест, шест, желоб, шёпот, брошюра, жюри, парашют, цепь, Коцюбинский, Цявловский, чаша, чокнуться, чудо, пицца, Щорс, щука* и т.д.). Эти отступления сложились исторически. В современном русском литературном языке [ж], [ш], [ц] не имеют мягких разновидностей, а [ч'], [ш:'], [ж':] – твердых разновидностей. Поэтому твердость и мягкость этих звуков обозначается самими согласными буквами, которые являются однозначными и не требуют обозначения последующими гласными буквами.

Еще частные случаи отступлений от слогового принципа: 1) написание иноязычных слов с *ьо* вместо *ё* (*бульон*); 2) написание сложносокращенных слов с *ьо, ьа, ьу* и *йу* (*сельокруг, стройучасток*); 3) написание в начале иноязычных слов *йо* вместо *ё* (*йот, йод, Йоркшир, Нью-Йорк*).

8. В этом отношении буквы русского алфавита распадаются на 3 группы: 1) буквы, лишенные звукового значения (буквы *ъ, ь*, а также т.н. «непроизносимые согласные» в таких, например, словах: *солнце, сердце* и т.д.); 2) буквы, обозначающие два звука (буквы *я, е, ё, ю*); 3) буквы, обозначающие один звук (все буквы, за исключением букв, входящих в первую и вторую группы).

9. Комплексные названия букв русского алфавита обозначают классы букв: в русском алфавите 10 *гласных* букв, 21 *согласная* буква, буквы *ъ* и *ь* – *безгласные*. Буквы *ж, ч, ш, щ* называют *шипящими*; буквы *е, ё, ю, я* – *йотированными* (или *йотованными*).

Индивидуальные названия букв – *а – а, б – бэ, в – вэ, г – гэ, д – дэ, е – е, ё – ё, ж – жэ, з – зэ, и – и, й – й, и краткое, к – ка, л – эль, м – эм, н – эн, о – о, п – пэ, р – эр, с – эс, т – тэ, у – у, ф – эф, х – ха, ц – цэ, ч – че, ш – ша, щ – ща, ь – ер, твердый знак, ы – ы, ь – ерь, мягкий знак, э – э, ю – ю, я – я*.

10. Буква *й* с начала 18 века, когда она появилась в нашем алфавите, называлась «и с краткой»; во второй половине 19 века по предложению Я.К.Грота

* Принцип русской графики, о котором идет речь, одни ученые – представители ленинградской фонологической школы – называют слоговым, а также буквосочетательным, другие – представители московской фонологической школы – позиционным.

букву *й* стали называть «и краткое»; однако это название неудачное: оно связывает букву *й* со звуком [и], между тем буква *й* обозначают звук [j], поэтому в школьных учебниках сейчас приводится новое название *й – й* (читается [ий]).

Буквы *ь* и *ъ* в научной литературе в соответствии с традицией называются «ер» [jэр] и «ерь» [jэр’]. Так, в частности, называют знаки фонетической транскрипции. В школьных учебниках эти буквы называют «твердым знаком» и «мягким знаком». Название «мягкий знак» соответствует одной из функций *ь* – указывать на мягкость предшествующей согласной. Название «твердый знак» возникло тогда, когда *ъ* писали на конце слова после твердой согласной (домъ, столъ, миръ). Сейчас это название – чистая условность.

11. Кириллические названия букв *аз, буки, веди, глаголь, добро, есть* и т.д. употреблялись в школе до 1917 года. Названия букв *а, бэ, вэ, гэ* и т.д. составленные по образцу латиницы, были известны у нас со второй половины 18 века, но во всеобщее употребление вошли лишь в советское время.

12. Современный русский алфавит восходит к кириллице, которая отличалась от него составом букв, их начертанием и названиями.

При возникновении кириллица включала 43 буквы. Некоторые из них с самого начала были дублетными, обозначали одни и те же звуки (фонемы); другие становились дублетными в связи с изменениями в фонетической системе языка:

С и Z – з; Н, I и V – и; О и W – о; Ф и F – ф; ~ и h – е; #, " и > – я; Q и @ – у; Ю и \ – ю; К и сочетание КС – кс; J и сочетание ПС – пс.

Так постепенно исчезло 12 букв. Две буквы были добавлены: *й* введена Академией наук в 1735 году, *ѣ* придумана Н.М. Карамзиным и впервые применена им в 1797 году.

Тест 2

1. Ода. 2. Ом. 3. «Овод». 4. Роза. 5. Оса. 6. Ад. 7. Быт. 8. Брод. 9. Сена. 10. «Абба». 11. Рак. 12. Лот.

Тест 3

1. Багровый, баллотироваться, дезорганизация, дезориентация, каллиграфия, калория, калькуляция, коллективизация, коллекционер, коллоквиум, монограмма, монография, преломление, прельщать, пренебрегать, препирательство, препона, прерогатива, примирение, приноровиться, приобретать, приобщить, приоритет.

2. МКС – Международный комитет славистов (основан в 1955 году на Международном совещании славистов в Белграде).

ПМКЛ – Постоянный Международный комитет лингвистов (международная научная организация, ставящая своей целью способствовать развитию лингвистики и координировать действия, предпринимаемые для ее развития; утвержден в 1928 году).

АН – Академия наук.

АПН – Академия педагогических наук.

3. Цепляется, жизни – за буквой, обозначающий твердый согласный, следует буква, обозначающая гласный с предшествующей мягкостью согласного.

Настоящая, качается, кончается – за буквой, обозначающей мягкий согласный, следует буква, передающая гласный звук без предшествующей мягкости согласного.

4. В словах *тебѣ, речѣ, великое, пронесѣм, плена, спасѣм, навеки* буквы *е, ѣ*,

я указывают на мягкость предшествующего согласного, например: [т'и'б'á], [р'эч'], [пл'энь] и т.д.

В словах *русская*, *великое*, *русское* буквы **я**, **е** обозначают два звука: [ру́с:къя́], [в'и'л'и́къя́], [ру́с:къя́] (в позиции после гласного в данном случае).

5. Буква **ь** отдельного звука не обозначает, однако выполняет:

а) важную функцию «разделительности» (она сигнализирует о том, что последующие гласные буквы **я**, **е**, **ё**, **ю** обозначают два звука – [ja], [jэ], [jo], [ju]);

б) функцию обозначения мягкости предшествующего согласного (*сказать*, *уголь*).

6. 1) Орфографическая запись слова: *на миг*.

2) Буквы, из которых состоит слово: **н** «эн» – согласная, **а** – гласная, **м** «эм» – согласная, **и** – гласная, **г** «гэ» – согласная.

3) Фонетическая запись слова (фонетическая транскрипция): [нА – м'ик].

4) Звуки, из которых состоит слово: [н] – согласный, [А] – гласный, [м'] – согласный, [и] – гласный, [к] – согласный.

5) Количественное соотношение буквенного и звукового состава слов: *на миг* – 5 букв, 5 звуков.

6) Звуковые (речевые) значения букв: *на миг*: буква **н** «эн» – [н], буква **а** «а» – [А], буква **м** «эм» – [м'], буква **и** «и» – [и], буква **г** «гэ» – [к].

7) Фонемные (языковые) значения букв: буква **н** «эн» обозначает фонему <н>, буква **а** «а» обозначает фонему <а>, буква **м** «эм» обозначает фонему <м'>, буква **и** «и» обозначает фонему <и>, буква **г** «гэ» обозначает фонему <г>.

8) Фонематическая транскрипция: <нам'иг>.

9) Главные и второстепенные звуковые значения букв: *на миг* – **н** «эн» – главное значение, **а** «а» – второстепенное, **м** «эм» – главное, **и** «и» – главное, **г** «гэ» – второстепенное.

10) Способы обозначения мягкости и твердости согласных фонем: «*на миг*» – твердость согласного <н> обозначена гласной буквой **а**; мягкость <м'> – буквой **и**; твердость <г> обозначена пробелом, отсутствием буквы.

11) Отступлений от слогового принципа русской графики нет.

12) Все буквы в фонетическом слове *на миг* – строчные.

13) В написании использовано небуквенное средство – пробел между словами.

7. *Экс-граф! Плюш изъят. Бьем чуждый цен хвоц!*

8. В обеих фразах каждое последующее слово на одну букву длиннее предыдущего.

Да, как дома уютно, хорошо, покойно, радостно.

9. 1) Тернополь; 2) Краматорск; 3) Днепропетровск; 4) Симферополь; 5) Лисичанск; 6) Кировоград; 7) Мариуполь; 8) Измаил; 9) Мелитополь; 10) Севастополь; 11) Полтава; 12) Ровно.

10. 1) Пар-ус. 2) Марс-ель. 3) Ми-ля. 4) Кит-ай. 5) Я-блок-о. 6) Бор-ода. 7) Бук-вы. 8) Кар-тина. 9) До-рога. 10) С-порт. 11. Марк-а. 12. Ш-мель.

11. **М**аторина **Н**аталья **М**ихайловна.

М: 1. С. Михалков; 2. В. Мигуля; 3. «Муму» И.С.Тургенева; 4. «Мимино»; 5. Мыло; 6. Медведь; 7. Малиновка; 8. Мак; 9. Макеевка; 10. Монголия; 11. Милые бранятся – только тешатся; 12. Многоточие.

Н: 1. Н.Некрасов; 2. И.Николаев; 3. «Нос» Н.В.Гоголя; 4. «Необыкновенные приключения итальянцев в России»; 5. Нож; 6. Носорог;

7. Нырок; 8. Настурция; 9. Никополь; 10. Норвегия; 11. Нет худа без добра; 12. Наречие.

М: 1. В.Маяковский; 2. Мусоргский; 3. «Майская ночь, или утопленница» Н.В.Гоголя; 4. «Москва слезам не верит»; 5. Мочалка; 6. Макака; 7. Марabu (крупная тропическая птица семейства аистов с пышным опереньем); 8. Мальва; 9. Москва; 10. Молдова; 11. Мал золотник, да дорог; 12. Междометие.

12. В – Водолаз, Г – газосварщик, Ч – часовщик.

Тест 4

1. Артист. 2. Биолог. 3. Диктор. 4. Радист. 5. Авиатор. 6. Акробат. 7. Актриса. 8. Бортник. 9. Бугафор. 10. Историк. 11. Капитан. 12. Кинолог. 13. Адвокат. 14. Плотник. 15. Полевод. 16. Штурман. 17. Вокалист. 18. Костюмер. 19. Синоптик (истопник). 20. Наладчик. 21. Нотариус. 22. Оператор. 23. Пародист. 24. Фокусник. 25. Декоратор. 26. Инспектор. 27. Картограф. 28. Космонавт. 29. Ксилограф. 30. Маркитант. 31. Проводник. 32. Метранпаж. 33. Скульптор. 34. Инкассатор. 35. Инструктор. 36. Метрдотель. 37. Тракторист. 38. Композитор. 39. Униформист. 40. Капельдинер. 41. Воспитатель. 42. Комментатор. 43. Консультант. 44. Следователь. 45. Травматолог. 46. Полиграфист. 47. Пропагандист. 48. Администратор. 49. Корреспондент. 50. Отоларинголог.

Надеемся, что материал, предложенный в нашей статье, поможет нашим коллегам в работе или хотя бы заинтересует их.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

2. Маторина Н. М. К проблеме заинтересованности в изучении русского языка / Н. М. Маторина, Б. И. Маторин // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. X. Ч. 1. – Славянск : СГПУ, 2002. – С. 238 – 259.

3. Маторина Н. М. К проблеме заинтересованности в изучении русского языка (статья 2) / Н. М. Маторина, Б. И. Маторин // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XI. Ч. 1. – Славянск : СГПУ, 2003. – С. 195 – 202.

4. Маторина Н. М. К проблеме заинтересованности в изучении русского языка (статья 3) / Н. М. Маторина, Б. И. Маторин // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XIV. Ч. 1. – Славянск : СГПУ, 2006. – С. 200 – 212.

5. Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Филин Ф. П. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.

У статті запропоновано теоретичні й практичні тести на тему «Графіка», використання яких сприяє підвищенню зацікавленості студентів у вивченні російської мови.

*Маторина Н.М., Масюта Ю.В.
(г. Славянск)*

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ГНЕЗДА В ПРИКЛАДНОМ АСПЕКТЕ

В современном языкознании словообразование выделяется как самостоятельный раздел науки о языке, изучающий морфемный состав, строение и способы образования слов.

Интенсивное и плодотворное исследование теоретических проблем русского словообразования в последние десятилетия оказывает заметное влияние на практику изучения этого раздела в педагогических вузах в курсе современного русского литературного языка. Достижения словообразовательной науки находят определенное отражение в вузовских программах и учебниках по русскому языку.

Совершенно необходимой и перспективной словообразовательной единицей в процессе освоения словообразования является словообразовательное гнездо. Изучение словообразовательного гнезда предусмотрено вузовской программой по русскому языку. Постигание словообразовательной системы языка как системы словообразовательных гнезд способствует быстрому обогащению лексического запаса слов, а также их потенциального запаса, более осознанному и прочному усвоению словарного богатства русского литературного языка, развивает языковое чутье к слову, к его составу, к закономерностям языка вообще, помогает осознавать смысловые связи между родственными словами, что нередко приводит к уточнению семантики слов, повышает культуру речи, орфографическую грамотность, позволяет в более полном объеме ознакомиться с основными учебными единицами на словообразовательном уровне; оно способствует общему филологическому развитию будущего учителя. Таким образом, обращение к словообразовательным гнездам при характеристике словообразования совершенно необходимо и целесообразно.

Однако при изучении словообразовательных гнезд возникают свои проблемы. Одна из них – проблема обучения. Сегодня почти нет учебных пособий, которые в полной мере отражали необходимый минимум знаний о словообразовательных гнездах. Настоящая статья призвана в некоторой степени восполнить этот пробел.

Материал излагается в виде тестовых заданий – вопросов и ответов по современному русскому языку. Задания различаются степенью сложности, рассчитаны на быстрое выполнение.

Рекомендуемое соответствие оценки и числа выполненных заданий следующее: правильный ответ – 1 балл.

Тест 1. Теоретический

1. Что изучает словообразование?
2. Назовите синоним термина *словообразование*.
3. Что такое способы словообразования?
4. Классифицируйте способы словообразования в русском языке.
5. Какие словообразовательные словари вам известны?

Ответы

1. Словообразование – это раздел языкознания, изучающий словообразовательные отношения в языке, прежде всего отношения формальной и смысловой производности слов.

2. Дериватология (лат. *derivatus* «отведенный» + *logos* «учение, наука») – то же, что словообразование.

3. Способы словообразования – это те действия, которые осуществляет язык, производя новые слова.

4. Словообразовательная система русского языка является весьма гибкой и развитой. В русистике классификацию способов словообразования впервые произвел В.В. Виноградов. Он выделил четыре основных способа: лексико-семантический, лексико-синтаксический, морфолого-синтаксический и морфологический. Эта классификация способов словообразования продолжает существовать и в настоящее время, в нее вносятся лишь уточнения и дополнения. Наиболее существенные уточнения произведены Н.М. Шанским.

Какими же способами и средствами располагает русский язык для образования новых слов?

I. Неморфологические способы словообразования.

1) Лексико-семантический:

*кулак*¹ – сжатые пять пальцев и *кулак*² – зажиточный крестьянин.

2) Лексико-синтаксический:

труднодоступный ← *трудно* *доступный* (наречие + прилагательное).

3) Морфолого-синтаксический:

Дежурный (сущ.) *вытирает* *доску* и *Дежурный* (прил.) *ученик вытирает доску*.

II. Морфологический способ словообразования.

1) Аффиксация:

– суффиксация (наблюдается у существительных, прилагательных, глаголов и наречий): *дедов* ← *дед* + *-ов*;

– префиксация (наблюдается у существительных, прилагательных, глаголов и наречий): *нелетный* ← *не-* + *летный*;

– префиксация с суффиксацией (наблюдается у существительных, прилагательных, глаголов и наречий): *неразлучный* ← *не-* + *разлука* + *-н(ый)* (к // ч);

– постфиксация (наблюдается у глаголов и местоимений): *какой-то* ←

какой + *то*;

– суффиксация с постфиксацией (наблюдается у глаголов): *толпиться* ← *толпа* + *-и(ть)* + *-ся*;

– префиксация с суффиксацией и постфиксацией (наблюдается у глаголов): *переговариваться* ← *пере-* + *говорить* + *-ива(ть)* + *-ся (о//а)*;

– бессуффиксный (наблюдается у существительных, прилагательных и числительных): *заплыв* ← *заплывать*;

– флективный (наблюдается у существительных, прилагательных и числительных): *раба* ← *раб*.

2) Сложение:

– собственно сложение (наблюдается у существительных, прилагательных, глаголов и наречий): *диван-кровать* ← *диван* + *кровать*;

– сложение с суффиксацией (наблюдается у существительных, прилагательных и наречий): *канатоходец* ← *ходить по канату* + *-ец*;

– сложение с префиксацией (наблюдается у глаголов, редко): *оплодотворить*;

– сложение с префиксацией и суффиксацией (наблюдается у существительных, прилагательных и наречий): *воплоголоса* ← *в* + *пол* + *голос* + *-а*.

3) Аббревиация: *совхоз*, *СГПУ*.

4) Сокращение: *зав* ← *заведующий*.

5) Обратное словообразование: *нянь* ← *няня*.

5. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Русский язык, 1985. – Т.1. – 854 с.

Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Русский язык, 1985. – Т.2. – 885 с.

Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1990. – 610 с.

Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник. – К.: Освіта, 1995. – 256 с.

Worth D., Kozak A., Johnson D. Russian Derivational Dictionary. – NY, 1970. – 709 p. («Словообразовательный словарь русского языка» Д. Уорта, А. Козака, Д. Джонсона выполнен на машине. К сожалению, постмашинная обработка проведена недостаточно тщательно, в связи с чем в словаре много ошибок (например, на объединение в один корень омонимичных корней, непоследовательно различаются факты словообразования и формообразования, не всегда точно произведено морфемное членение слов и т.д.)).

Тест 2. Словообразовательное гнездо (теоретический)

1. Что такое словообразовательное гнездо?

2. Перечислите основные компоненты словообразовательного гнезда.

3. Дайте определение понятию *словообразовательная пара*.

4. Дайте определение понятию *словообразовательная цепь*.

5. Дайте определение понятию *словообразовательная парадигма*.

Ответы

1. Словообразовательное гнездо – комплексная единица словообразовательной системы языка, представляющая собой упорядоченную совокупность всех однокоренных производных, связанных отношениями непосредственной или опосредованной производности с исходным (непроизводным) словом, которое называется вершиной гнезда.

2. Компонентами словообразовательного гнезда являются: 1) вершина гнезда; 2) словообразовательная пара; 3) словообразовательная цепь; 4) словообразовательная парадигма.

3. Словообразовательная пара – это производящее и производное, которые связаны между собой и формально (производное представляет собой сочетание производящего и форманта), и семантически (значение производного формируется на базе значения производящего).

4. Словообразовательная цепь – это ряд однокоренных слов, организованных по принципу последовательной производности от исходного звена до конечного.

5. Словообразовательная парадигма – набор производных, имеющих одну и ту же производящую основу и находящихся на одной ступени словообразования.

Тест 3. Словообразовательное гнездо (практический)

1. Составьте словообразовательное гнездо с вершиной *библиотека*.

2. Назовите все словообразовательные пары данного гнезда.

3. Назовите все словообразовательные цепи данного гнезда.

4. Назовите все словообразовательные парадигмы данного гнезда.

5. Составьте статистическую формулу данного гнезда (статистическая формула гнезда выражает его количественные характеристики; первое число в ней соответствует лексическому объему гнезда (вместе с вершиной), второе – глубине гнезда (количество словообразовательных ступеней), третье – ширине гнезда (количество производных на первой ступени словообразования), четвертое – количеству словообразовательных цепочек, пятое – количеству словообразовательных парадигм).

Ответы

1. библиотек-а

библиотеч-к-а

библиотек-арь

библиотекар-ш-а

библиотекар-ск-ий

библиотеч-н-ый

биб/коллектор

меж- библиотеч-н-ый

библиотек-о-вед(ени-е)
библиотековед-чesk-ий
библиотека-передвижка
библиотека-читальня

2. Библиотека – библиотечка, библиотека – библиотекарь, библиотека – библиотечный, библиотека – межбиблиотечный, библиотека – библиотековедение, библиотека – библиотека-передвижка, библиотека – библиотека-читальня, библиотекарь – библиотекарша, библиотекарь – библиотекарский, библиотечный – бибколлектор, библиотековедение – библиотековедческий.

3. Библиотека – библиотечка, библиотека – библиотекарь – библиотекарша, библиотека – библиотекарь – библиотекарский, библиотека – библиотечный – бибколлектор, библиотека – межбиблиотечный, библиотека – библиотековедение – библиотековедческий, библиотека – библиотека-передвижка, библиотека – библиотека-читальня.

4. Библиотека – библиотечка, библиотекарь, библиотечный, межбиблиотечный, библиотековедение, библиотека-передвижка, библиотека-читальня; библиотекарь – библиотекарша, библиотекарский; библиотечный – бибколлектор; библиотековедение – библиотековедческий.

5. 12 – 2 – 7 – 8 – 4.

Тест 4. Словообразовательное гнездо (практический № 2)

1. Составьте словообразовательное гнездо с вершиной *визит*.
2. Охарактеризуйте вершину данного словообразовательного гнезда.
3. Охарактеризуйте частеречный состав данного словообразовательного гнезда
4. Охарактеризуйте способы словообразования в данном словообразовательном гнезде.
5. Составьте статистическую формулу данного гнезда.

Ответы

1. ВИЗИТ

визит-ер
визитер-ш-а
визит-к-а
визит-н-ый
визит-ирова-ть
визит-ациј-а [визитация]
контр-визит

2. Вершина гнезда – общеупотребительное слово иноязычного происхождения (заимствовано из французского *visite*). Толковые словари отмечают два значения у этого существительного: 1) кратковременное посещение кого-либо, преимущественно официальное. *Визит вежливости. Нанести визит. Прибыть с официальным визитом*; 2) посещение больного врачом. *После визитов к больным он [доктор Карев] возвращался домой.* (К.Федин).

Неправильно сочетание «нанести визит в ...». Ошибочна также

конструкция «на визите» вместо *на встрече, на приеме* и т.п.

В литературе XIX в. можно встретить сейчас устаревшее словосочетание *сделать визит* (*Надо было сделать, по приказанию папа, визиты, которые он мне сам написал на бумажке* (Л.Толстой. Юность)).

3. Словообразовательное гнездо с вершиной *визит* включает 7 производных: 5 имен существительных (*визитер*, устар. – гость, пришедший с визитом; *визитерша*, устар. – гостыя, пришедшая с визитом; *визитка* – однобортный сюртук с круглыми фалдами (первоначально предназначенный для визитов); *визитация* – 1. Спец. Проверка документов подозрительного судна, обнаруженного в открытом море военным судном другого государства; 2. Устар. Врачебный обход больных в больнице; *контрвизит* – ответный визит); 1 имя прилагательное (*визитный* – прил. к *визит*. // Предназначенный для визита (в первом значении); *визитная карточка* – небольшая из плотной бумаги карточка с именем, отчеством и фамилией, званием и т.п. сведениями о лице, вручающем или оставляющем ее при посещении, знакомстве и т.п.) и 1 глагол (*визитировать* – посещать кого-либо и т.п.).

4. Производные в словообразовательном гнезде с вершиной *визит* образуются 2 способами: 1) суффиксальный. Образовано 4 существительных (*визит-ер, визитер-ш-а, визит-к-а, визит-ациј-а* [*визитация*]) и 1 глагол; 2) префиксальный. Образовано 1 существительное – *контр-визит*.

5. 8 – 2 – 5 – 5 – 3.

Тест 5. Словообразовательное гнездо с вершиной книга

При ответе на вопросы данного теста следует обращаться за справками к «Словообразовательному словарю русского языка» А.Н.Тихонова [3, с. 444].

1. Заполните пропуски в словообразовательных цепочках: *книга* – *книжечка*, *книга* – *по-книжному*, *книга* – *книговед* – *книговедческий*, *книга* – *книжкин*, *книга* – *книжность*.

2. Дополните словообразовательные парадигмы: *книжка* – *книжечка*, *книжкин*, ...; *книжный* – *книжно*, *книжность*, *по-книжному*, ...; *чернокнижие* – *чернокнижец*, *чернокнижник*,

3. Определите словообразовательную структуру слов: *книгодержатель*, *книгопечатный*, *книготорговец*, *пятикнижие*, *книгочей*.

4. Укажите степень образования производных: *книговедческий*, *книготорговый*, *книжонка*.

5. Составьте статистическую формулу данного гнезда.

Ответы

1. *Книга* – *книжка* – *книжечка*, *книга* – *книжный* – *по-книжному*, *книга* – *книговедение* – *книговед* – *книговедческий*, *книга* – *книжка* – *книжкин*, *книга* – *книжный* – *книжность*.

2. *Книжка* – *книжечка*, *книжкин*, *сборкнижка*, *трудкнижка*; *книжный* – *книжно*, *книжность*, *по-книжному*, *книжно-журнальный*, *книжно-*

иллюстративный; *чернокнижие* – *чернокнижец*, *чернокнижник*, **чернокнижный.**

3. *Книг-о-держатель*, *книг-о-печат-н-ый*, *книг-о-торговец*, *пят-и-книж-и-е*, *книг-о-чей*.

4. *Книговедческий* - третья ступень словообразования, *книготорговый* – вторая ступень словообразования, *книжонка* – первая ступень словообразования.

5. 54 – 3 – 31 – 42 – 12.

Работа над словообразовательным гнездом, выполнение системы тестов, приведенных выше, играют существенную роль в процессе изучения словообразовательной системы языка, способствуют развитию аналитического мышления студентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

2. Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Филин Ф. П. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.

3. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / Александр Николаевич Тихонов. – М. : Русский язык, 1990. – .–

Т. 1 : Словообразовательные гнезда. А – П. – 1990. – 856 с.

У статті запропоновано теоретичні й практичні тести на тему «Словотвірні гнізда», використання яких сприяє підвищенню зацікавленості студентів у вивченні російської мови.

Маторин Б.И., Берест Ю.В.
(г. Славянск)

ПРИКЛАДНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ПАРОНИМИИ (лексикографический аспект)

В статье исследуется достаточно актуальная для современной лингвистики тема – явление лексической паронимии в языке (о явлении лексической паронимии мы писали ранее в работе «К вопросу изучения явления лексической паронимии в современном языкознании» [9], некоторые положения которой используем сегодня).

Во-первых, паронимию как лексическое явление стали изучать совсем недавно, до 60-х гг. XX в. в языкознании практически не было публикаций, посвященных этому словарному пласту. При этом о

необходимости изучения слов, принадлежащих к одному и тому же кругу представлений, в том числе и паронимов, писал, например, М.М. Покровский: «Слова и их значения живут не отдельной друг от друга жизнью, но соединяются (в нашей душе), независимо от нашего сознания, в различные группы, причем основанием для их группировки служит сходство или прямая противоположность по основному значению» [цит. по: 10, с. 98].

Во-вторых, с началом активного исследования паронимии как лексического явления в лингвистике появилась новая проблема. С одной стороны, практически все ученые признали факт существования паронимов как компонента лексической системы языка (Ю.А. Бельчиков, О.В. Вишнякова, В.П. Гринчишин, А.А. Евграфова, Н.П. Колесников, В.И. Красных, Е.Д. Панфилов, М.С. Панюшева, Т.Г. Пономаренко, Л.П. Ткаченко, Н.А. Янко-Триницкая и многие другие; мы назвали имена ученых, которые самым активным образом в последнее время исследуют проблему лексической паронимии в языке, их перу принадлежат многочисленные публикации, посвященные анализу паронимов в русистике и в украинистике). С другой стороны, сущность явления паронимии понимается как в узком смысле (например, в работах О.В. Вишняковой), так и в широком смысле (например, в работах Н.П. Колесникова) (подробнее о явлении лексической паронимии можно почитать в энциклопедических словарях русского языка [8], [11]). Это «разночтение», разумеется, следует преодолеть.

В-третьих, находим противоречия между требованиями вузовских и школьных программ по языку в отношении тематического блока языкового материала «Паронимия как лексическое явление» и отражением этого же материала на страницах вузовских и школьных учебников и сборников упражнений как русского, так и украинского языков.

Если говорить о вузовских учебниках, о вузовских сборниках тренировочных упражнений, то следует отметить тот факт, что они чаще или вообще не содержат никаких сведений о паронимии и паронимах, или содержат незначительную по объему информацию. Очень и очень немногие учебники включают всесторонний анализ этого языкового явления. При этом вузовские программы по курсу «Современный русский литературный язык», «Современный украинский литературный язык» требуют обязательного изучения тематического блока языкового материала «Явление паронимии в лексике».

В школьном преподавании наблюдается противоположная

картина. Школьные программы по русскому и украинскому языкам требований о знании явления паронимии не содержат, зато в учебниках содержатся упражнения, правильное выполнение которых невозможно без знаний о паронимах и о явлении паронимии в языке.

В-четвертых, в последние десятилетия были созданы специальные словари паронимов русского и украинского языков ([1], [2], [3], [4], [5] и некоторые другие). Современная лексикографическая наука нуждается в их тщательном анализе, описании особенностей каждого из словарей, выработке рекомендаций в плане применения словарей в вузовском и школьном процессах преподавания языка и т.д.

В-пятых, паронимы являются одним из источников речевых ошибок, одним из источников «трудностей» литературной речи. Разобраться в причинах смешения паронимичных слов, наметить пути предупреждения речевых ошибок подобного рода – актуальная задача лингвистической науки.

В-шестых, актуальность темы данной статьи определяется и тем, что явление лексической паронимии очень слабо исследовано в методическом аспекте. А поскольку уроки по развитию речи в школе и соответствующие занятия в вузе в последние годы получили особое значение, целесообразно разработать современную систему упражнений на материале паронимов, чтобы студенты и учащиеся ясно осознали сущность этого языкового явления и научились правильно использовать паронимы в речи.

Очерченную проблему рассмотрим в лексикографическом аспекте – словари паронимов русского и украинского языков и возможности их использования в учебном процессе.

Специальные словари русских паронимов появились в конце 60-х годов. До этого времени явление паронимии находило частичное отражение в словарях неправильностей (или правильностей) русского языка.

Первый словарь-справочник «Трудные случаи употребления однокоренных слов русского языка» (авторы Ю.А. Бельчиков и М.С. Панюшева) издан в 1968 г. [1]. В нем объяснено около 200 паронимичных слов, к которым авторы относят лишь однокорневые слова одной и той же части речи с общими грамматическими признаками. Каждая словарная статья содержит толкование значения слов, имеющих структурное и звуковое сходство; в некоторых даны типичные «схемы управления»; интересный материал для сравнения сочетаемости паронимичных слов приводится под рубрикой «Обратите внимание». В Словаре обобщены наблюдения авторов над

функционально-стилистическими особенностями паронимичных слов в современном языке.

Приведем образец словарной статьи:

ГОНОЧНЫЙ – ГОНЧИЙ

Гоночный. Предназначенный для гонок (в знач.: состязание в скорости). *Гоночный автомобиль. Гоночный костюм. Гоночная дистанция.*

Гончий. Приученный гнать (преследовать) зверя (на охоте); быстрый в беге, лёте. *Гончая собака. Гончий турман.*

Сравните. Гоночный. Гоночный (-ая, -ое, -ые) автомобиль, машина, мотоцикл, велосипед, лодка, яхта, судно, двигатель, лыжи, седло, номера, флаги, дистанция и т.д.

Гончий. Гончий (-ая, -ее) пес, щенок, собака, животное, турман и т.д.

Обратите внимание. Прил. *гоночный* сочетается только с существительными неодушевленными: *машина, судно, лыжи, номера* и т.д. (см. «Сравните»).

Прил. *гончий* сочетается с существительными одушевленными, обозначающими животных: *собака, турман* и т. д. (см. «Сравните»). Сравнительно редко встречается использование этого прилагательного для обозначения чего-либо относящегося к гончому животному, например: *Один только пес Туман не понимает покровительства зайцам. Его гончая специальность – зайцы.* В. Песков, Шаги по росе [1, с. 70].

В 1971 г. был издан первый специальный «Словарь паронимов русского языка» Н. П. Колесникова [4]. В нем объяснено 1432 «гнезда» паронимов, т. е. свыше 3000 слов, имеющих разное значение, но сходных по звучанию. Н. П. Колесников термин «паронимия» понимает широко. В словарь включены и однокорневые подбозвучные слова, типа *база – базис, деловитый – деловой – дельный, коневод – коновод, семинар – семинарий*, и разнокорневые слова типа *атлет – отлет, пагода – погода, матч – мачта, моцион – рацион, кетовый – китовый*. В словарной статье дано разъяснение значения каждого из паронимичных слов. Примеры-иллюстрации, а также стилистические рекомендации в словарь не внесены.

Образец словарной статьи:

НЕСТЕРПИМЫЙ – НЕТЕРПИМЫЙ

Нестерпимый – такой, что трудно, невозможно стерпеть, перенести; невыносимый; очень сильный по степени своего проявления.

Нетерпимый – 1. Такой, что нельзя терпеть, с которым нельзя

мириться. 2. Такой, который не может по складу своего характера мириться с кем-, чем-либо, признать, терпеть кого-, что-либо [4, с. 57].

В 1995 г. вышел «Словарь паронимов и антонимов» Н.П. Колесникова [5]. «Словарь паронимов русского языка» состоит из 1468 гнезд паронимов, что составляет более 3000 слов. От первого издания отличается, как правило, количеством паронимов в гнездах, а также уточнением значений отдельных слов.

Образцы словарных статей:

ЛАКИРОВАННЫЙ – ЛАКИРОВОЧНЫЙ

Лакированный – 1. Покрытый лаком; глянцевого, блестящий. 2. Внешне блестящий, выточенный; показной.

Лакировочный – 1. Относящийся к лакированию; предназначенный для лакирования. 2. Замазывающий недостатки, приукрашивающий действительность.

ЛАМА - ЛАН - ЛАНЬ

Лама – 1. Южноамериканское вьючное животное из семейства верблюдов. 2. Монах-священник у буддистов-ламаистов.

Лан – 1. Поле, нива, пашня. 2. Единица измерения массы в Китае и Корее; старая китайская денежная единица.

Лань – животное из семейства оленей, отличающееся быстротой бега и стройностью; самка оленя.

ЛАМПА — ЛАМПАДА — ЛАМПИОН

Лампа – прибор для освещения, различного вида и устройства.

Лампада – 1. Небольшой сосуд с фитилем на поплавке, наполняемый деревянным маслом и зажигаемый перед иконами. 2. Лампа, светильник.

Лампийон — фонарь из цветной бумаги или стекла, применяемый преимущественно при иллюминации [5, с. 127].

В 1984 г. вышел «Словарь паронимов русского языка» О.В. Вишняковой [2]. Основное назначение словаря – представить в сконцентрированном, упорядоченном виде двучленные группировки однокорневых созвучных слов (типа: *мелодика // мелодия, добровольный // добровольческий, ныне // нынче*), иногда непреднамеренно подпадающих под смешение и тем нарушающих правильность речи. В словарь включено около 1000 пар паронимов современного русского языка, показаны возможная их сочетаемость с другими словами, в необходимых случаях стилистическая характеристика, имеющиеся синонимы и антонимы, а также использование их во фразеологии. Словарь адресован тем, для кого русский язык не является родным и кто изучает его на продвинутом и завершающем этапах.

Образец словарной статьи:

ВБИТЬ // ВЗБИТЬ

Составляют гнездо пар с паронимами *вбивший // взбивший, вбитый // взбитый, вбив // взбив*.

ВБИТЬ. Ударяя по какому-либо предмету, заставить его войти внутрь. *Синоним:* вколотить.

Вбить: – гвоздь, крюк, столб; ~ в стену, в землю.

Марианна развесила платье на гвоздики, которые нашла в ящичке стола и вбила собственноручно в стену оборотной стороной щётки. И. Тургенев. *Новь*.

Вбить клин между кем (разобщить кого-либо, сделать чужими, враждебными друг другу). *Вбить себе в голову* (укрепиться в каком-либо мнении, убеждении, намерении, упрямо держаться его). *Вбить в голову* кому что (частым повторением заставить усвоить что-либо; внушить кому-либо что-либо).

ВЗБИТЬ. Лёгкими ударами сделать пышным, рыхлым или пенистым.

Взбить: – волосы, подушку, сливки, яйца, белки; – расчёской, руками, миксером.

Хозяйка быстро взбила перины.

Наталья Павловна спешит Взбить пышный локон, шаль накинуть. А. Пушкин. *Граф Нулин*.

Сравните: *вбить желтки* — ударами ввести желтки в состав теста; *взбить желтки* — ударами образовать из желтков пенистую массу [2, с. 43].

В 1986 г. вышел «Словарь паронимов украинского языка» Д.Г. Гринчишина и А.А. Сербенской [3]. Словарь является первым опытом описания паронимов в украинской лексикографии, главным образом тех, что наиболее часто употребляются в школьных учебниках, в научно-популярных книгах, публицистике, средствах массовой информации, художественной литературе, бытовой речи.

Авторы широко понимают паронимию, поэтому в состав словаря вошли даже такие слова, как *завдання // задача*, сходнозвучность которых достаточно сомнительна, однако в речевой практике отмечается их смешение.

Как правило, в словарной статье описывается паронимическая пара, однако есть и ряды, состоящие из трех и более паронимов. Композиционно статья состоит из нескольких частей: в первой помещаются общие замечания о паронимах заголовочного ряда, в том числе указания на общее и отличное в их структуре, иногда даются этимологические справки как дополнительный способ уяснения

значений отдельных паронимов, приводятся примеры производных паронимов, определяется возможность неполных паронимов вступать в синонимические отношения; далее характеризуются значение, функционирование и особенности сочетания каждого из паронимов с другими словами. Основное внимание уделяется объяснению лексического значения паронимов, которое уточняется с помощью иллюстративного материала. При отдельных словах в случаях необходимости приводится стилистическая характеристика.

Образец словарной статьи:

БОЛОТИСТИЙ // БОЛОТНИЙ // БОЛОТЯНИЙ

Спільний корінь **болот-**; розрізняються суфіксами -ист-, -н-, -ян-. В окремих значеннях можуть вступати в синонімічні зв'язки.

БОЛОТИСТИЙ, а, е. Багнистий, заболочений: *На багато рукавів поділяється русло нижнього Дунаю, особливо в болотистій заплаві, що зветься Балтою* (НС, 1965, № 10, 40); *Під час систематичних операцій, що продовжувались кілька тижнів, була оточена велика лісиста і болотиста зона* (Шиян, II, 632).

У спол.: б. місцевість, місце, зона, край, район, ґрунт, ліс, поле, луг, долина, низовина, берег, русло річки, заплава, дорога, шлях.

БОЛОТНИЙ, а, е. 1. Той, що з болота; має властивості болота: *Терплять рослини і від нестачі повітря, тому що болотний ґрунт бідний на нього* (Бот., 235); *...Метан називають також болотним газом* (Хімія, 9, 85). У спол.: б. газ, руда, вода, запах, гниль, вогкість, туман, трясовина.

Б. ґрунти – ґрунти, на яких росте вологолюбна рослинність; **б. чоботи** – чоботи з довгими халявами (рибальські, мисливські).

2 (рідко). Те саме, що **болотяний**: *Болотними травами, степовими полянами війнуло від неї* (Гончар, II, 174); *Все це сприяло буйному росту прибережної і болотної рослинності* (Бот., 208). У спол.: б. трави, рослинність.

БОЛОТЯНИЙ, а, е. Який живе, росте в болоті: *Болотяні черепахи живуть у малопроточних прісних водоймах* (УРЕ, I, 252); *...Та ще якби не плетена оця нагайка [у Ганни], що, погойдуючись на ходу, весь час ворухиться між напругами, мов жива болотяна гадюка* (Гончар, III, 232). У спол.: б. птах, журавель, чапля, білозір, сова, гадюка, рослина, трава, плавні [3, с. 24].

Нижче пропонуємо варіанти прикладного використання словарей паронимів в навчальному процесі.

1. Охарактеризуйте будь-якої з словарей паронимів по наступному плану:

а) значення словаря;

- б) выходные данные;
- в) объем словника;
- г) структура словарной статьи;
- д) система помет;
- е) система иллюстраций;
- ж) правила пользования словарем;
- з) варианты использования в учебном процессе.

2. Объяснить, пользуясь словарем паронимов, значения приводимых ниже слов.

Мистический // мистичный, молодеть // молодить, обвязать // обязать, оклик // отклик, отмета // отметка, певческий // певчий...

3. Выпишите из словаря паронимов по 5 пар (троек и т.д.) паронимов-существительных, паронимов-прилагательных, паронимов-глаголов, паронимов-наречий и т.д.

4. Сравните словарные статьи *болотистый // болотный и болотистый // болотный // болотяний* в «Словаре паронимов русского языка» О.В. Вишняковой и в «Словаре паронимов украинского языка» Д.Г. Гринчишина и А.А. Сербенской. Найдите сходные черты и отличные черты в отражении названных паронимов в словарях.

5. Составьте словарные статьи *наследие // наследство, невежа // невежда, помета // пометка* для словаря паронимов. Сопоставьте ваши словарные статьи со статьями из словаря.

6. Исправьте речевые ошибки по использованию паронимов в речи. За справками обращайтесь к словарям паронимов (далее предлагается любой текст с речевыми ошибками на паронимы) (дополнить данный перечень заданий можно упражнениями из работ В.И Красных [6], [7], Г.П. Снетовой [12]).

Будущему учителю следует хорошо разбираться в явлении лексической паронимии, поскольку, во-первых, решение ряда практических задач (например, некоторые упражнения в школьных учебниках) требует теоретических знаний о паронимах, во-вторых, в речи учащихся ошибки в использовании паронимов встречаются довольно часто, а следовательно, учителю необходимо умело организовать работу по предупреждению данного рода лексических ошибок, в том числе и с помощью специальных словарей паронимов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бельчиков Ю. А. Трудные случаи употребления однокоренных слов русского языка / Ю. А. Бельчиков, М. С. Панюшева. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – 296 с.
2. Вишнякова О. В. Словарь паронимов русского языка / Ольга

- Викторовна Вишнякова. – М. : Русский язык, 1984. – 352 с.
3. Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. – К. : Радянська школа, 1986. – 222 с.
 4. Колесников Н. П. Словарь паронимов / Николай Павлович Колесников. – М., 1971. – 197 с.
 5. Колесников Н. П. Словарь паронимов и антонимов / Николай Павлович Колесников. – Ростов-на-Дону, 1995. – 308 с.
 6. Красных В. И. О лексических паронимах в современном русском языке / В. И. Красных // Русский язык в школе. – 2001. – № 5. – С. 66 – 70.
 7. Красных В. И. Паронимы в современном русском языке / В. И. Красных // Русский язык в школе. – 2000. – № 5. – С. 13 – 14.
 8. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
 9. Маторин Б. И. К вопросу изучения явления лексической паронимии в современном языкознании / Б. И. Маторин, О. В. Гугина // «Науковий потенціал світу '2004» : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ 1 – 15 листопада 2004 р. – Т. 66. Методика викладання мови та літератури. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. – С. 66 – 68.
 10. Розенталь Д. Э. Современный русский язык / Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. – М. : Высшая школа, 1991. – 559 с.
 11. Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Филин Ф. П. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.
 12. Снетова Г. П. Работа над паронимами / Г. П. Снетова // Русский язык в национальной школе. – 1972. – № 5. – С. 17 – 25.

У статті запропоновано варіанти вивчення теми «Явище лексичної паронімії», використання яких сприяє підвищенню зацікавленості студентів у вивченні російської та української мов.

Винникова Т.С.

(з. Славянск)

ПЕРЕХОДНЫЕ ЯВЛЕНИЯ В ОБЛАСТИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ПРИКЛАДНОМ АСПЕКТЕ

Части речи – это лексико-грамматические разряды слов, объединенные общей семантикой, общим грамматическим значением и его формальным выражением. Слова распределяются по частям

речи на основании следующих признаков: 1) семантического; 2) морфологического; 3) синтаксического.

В вузовской практике преподавания широкое распространение получила структурно-семантическая классификация частей речи, предложенная В.В.Виноградовым [1].

Напомним эту классификацию в самом общем виде.

Вузовская классификация.

I. *Самостоятельные части речи*: 1. Имя существительное; 2. Имя прилагательное; 3. Имя числительное; 4. Местоимение; 5. Глагол и его формы – причастие и деепричастие; 6. Наречие; 7. Слова категории состояния.

II. *Служебные части речи*: 1. Предлог; 2. Союз; 3. Частица.

III. *Особые классы слов*: 1. Модальные слова; 2. Междометия; 3. Звукоподражательные слова.

Школьная классификация.

I. *Самостоятельные части речи*: 1. Имя существительное; 2. Имя прилагательное; 3. Имя числительное; 4. Местоимение; 5. Глагол и его формы – причастие и деепричастие; 6. Наречие.

II. *Служебные части речи*: 1. Предлог; 2. Союз; 3. Частица.

III. *Особые классы слов* – междометия, в том числе звукоподражательные слова.

В процессе развития языка слова из одной части речи могут переходить в другую. Ср.: *Дежурного* ученика просят зайти в учительскую. – *Дежурный* подал учителю список отсутствующих. В первом предложении слово *дежурный* обозначает признак предмета и является прилагательным, выступая в роли определения. Во втором предложении это же слово получило самостоятельное значение предметности, т.е. перешло в категорию существительных, при нем возможно определение (*новый дежурный*), оно употреблено в функции подлежащего.

Переход одной части речи в другие происходит в языке постоянно, поэтому распределение слов по разным частям речи не является неизменным. При этом не все части речи могут одинаково свободно переходить в другие.

Тема «Переходные явления в области частей речи» включена в вузовские программы по современному русскому языку. Ниже мы предлагаем варианты изучения этой темы на практических занятиях по языку в вузе. Материал излагается в виде тестовых заданий – вопросов и ответов по современному русскому языку. Задания различаются степенью сложности, рассчитаны на быстрое выполнение. Рекомендуемое соответствие оценки и числа

выполненных заданий следующее: правильный ответ – 1 балл.

Тест 1. Теоретический

1. Каким термином обозначается переход слова из одной части речи в другую или его употребление в функции другой части речи?
2. Какие виды транспозиции различают в зависимости от категории, в которую или в функцию которой переходит слово?
3. Сколько этапов транспозиции различают?
4. Кем впервые была разработана теория транспозиции?
5. Для обозначения каких явлений также используется термин *транспозиция*?

Ответы

1. Транспозиция.
2. В зависимости от категории, в которую или в функцию которой переходит слово, различают: субстантивацию, адъективацию, вербализацию, адвербиализацию, прономинализацию. Возможны переходы в служебные части речи, в междометия.
3. Различаются 2 этапа транспозиции: 1) неполная, или синтаксическая, транспозиция, при которой изменяется лишь синтаксическая функция исходной единицы без изменения ее принадлежности к части речи; 2) полная, или морфологическая, транспозиция, при которой образуется слово новой части речи.
4. Впервые теория транспозиции была разработана Ш.Балли, ее отдельные аспекты – О.Есперсеном, А.Сеше, А.Фреем, Л.Теньером.
5. В широком смысле транспозиция – перенос любой языковой формы, например транспозиция времен (использование настоящего времени вместо прошедшего или будущего), наклонений (употребление императива в значении условного наклонения) и т.п. Термин *транспозиция* используется также для обозначения метафор и иных переносов в лексике.

Тест 2. Теоретический № 2

1. Что такое субстантивация? Приведите примеры.
2. Что такое адъективация? Приведите примеры.
3. Что такое вербализация? Приведите примеры.
4. Что такое адвербиализация? Приведите примеры.
5. Что такое прономинализация? Приведите примеры.

Ответы

1. Субстантивация (от лат. *substantivum* – существительное) – это переход слов других частей речи в класс имен существительных. **Больной поправился** (субстантивация прилагательного). **На второе подали рагу** (субстантивация порядкового числительного). **Двое на качелях** (субстантивация собирательного числительного) и т.д.
2. Адъективация (от лат. *adjectivum* – прилагательное) – это переход слов других частей речи в класс имен прилагательных: **изысканный вкус, молотый кофе** (адъективация страдательных причастий прошедшего времени),

несклоняемые существительные (адъективация страдательных причастий настоящего времени) и т.д.

3. Вербализация (от лат. *verbum* – глагол) – это переход слов других частей речи в класс глаголов. Такой переход находит не морфологическое выражение, а синтаксическое: слова других частей речи выполняют функцию глагольного сказуемого. *Татьяна – ах!* (А.С.Пушкин) (= *Татьяна ахнула*).

4. Адвербиализация (от лат. *adverbium* – наречие) – это переход слов других частей речи в класс наречий: *в начале лета – вначале, в темную комнату – втемную* и т.д.

5. Пронаминализация (от лат. *pronomen* – местоимение) – это переход слов других частей речи в класс местоимений. *А дело уж идет к рассвету.* (А.Грибоедов). *А ведь обед – вещь приятная.* (Н.Чернышевский).

Тест 3.Субстантивация

1. Что такое полная субстантивация?
2. Что такое неполная субстантивация?
3. Что такое окказиональная субстантивация?
4. Какой вид именного словообразования представляет собой субстантивация?
5. Как образованы в русском языке *выходной, докладная, позывные* и т.п. слова?

Ответы

1. Полная субстантивация – окончательный переход имени прилагательного в разряд имен существительных, с потерей возможности употребляться как прилагательное. *Запятая, дневальный, портной, лесничий, вожатый* и др.

2. Неполная субстантивация – переход имени прилагательного в разряд имен существительных при продолжающемся употреблении в роли имени прилагательного. *Ванная, столовая, учительская, дежурный, часовой* и т.д.

3. Окказиональная, или случайная, субстантивация – возможность употребления слова в качестве существительного только в условиях конкретной ситуации или конкретного контекста. *Толстый и тонкий* (в рассказе А.П.Чехова).

4. Субстантивация представляет собой один из видов *морфологосинтаксического* именного словообразования, при котором *субстантивы* (*существительные, образовавшиеся в процессе субстантивации*) не имеют какого-либо специального словообразовательного аффикса. Субстантивация – продуктивный способ образования имен существительных.

5. В русском языке выделяется тип субстантивированных прилагательных и причастий, образованных из словосочетаний в результате опущения существительного, например: *выходной* (из *выходной день*), *докладная* (из *докладная записка*), *позывные* (из *позывные сигналы*). Субстантивы этого типа характерны для разговорной речи: *Купили билеты в Большой (Большой театр), Наша сборная выиграла (сборная команда)*.

Тест 4. Занимательный

1. У двух зрячих один брат слепой, но у слепого нет зрячих братьев. Как это может быть? С какими языковыми явлениями связана трудность задачи – ее «мнимое» противоречие? (По И.М.Подгаецкой)
2. Почему творительный падеж имен существительных – источник образования наречий?
3. Как могут «встретиться» в одном слове существительное и прилагательное?
4. Почему возможен переход местоимений в союзы и союзные слова?
5. Какое отрицательное местоимение перешло в имя существительное?

Ответы

1. Слово *зрячих* в первом случае используется в качестве субстантивированного прилагательного – родительный падеж множественного числа, а эта форма одинакова для слов, которые в единственном числе выступают в мужском, женском и среднем роде (*зрячих братьев, зрячих сестер, зрячих существ*). Поэтому в первой части предложения субстантивированное прилагательное *зрячих* относилось к *сестрам*.
2. Творительный падеж имен существительных «переобременен» значениями. «Эволюция значений творительного приводит к возникновению новых наречий (например: *днем, временами, мигом, авансом, стрелой...*). Наречия как бы приходят на помощь имени существительному, используя «излишки производства» (В.В.Виноградов).
3. Субстантивированное прилагательное.
4. В силу отвлеченности в семантике местоимений, что и определяет для большинства из них наличие функции заместителей других частей речи.
5. *Ничья*.

Тест 5. Какие это части речи?

1. *Страсть* как пить хочется.
2. Выступая и даже хваля кого-нибудь, он все-таки не обойдется без *но*.
3. Он отправился к *знакомому больному*. Он отправился к *больному знакомому*.
4. Много звезд в безмолвии ночном горит, блестит *кругом* луны на небе голубом (Е.Баратынский).
5. *Молодое* тянется к любви естественно и просто, как цветы к солнцу. (А.Мальцев).

Ответы

1. *Страсть* – наречие. Вместе со словом *как* выступает как обстоятельство меры (= *сильно, очень*).

2. *Но* – здесь существительное.
3. В первом примере *знакомому* – имя прилагательное, *больному* – имя существительное. Во втором примере – наоборот.
4. *Кругом* – предлог.
5. *Молодое* – имя существительное.

Тест 6. Какие это части речи?-2

Определите частеречную принадлежность выделенных слов. «Верните» их к исходной части речи, составив новое предложение.

1. *В течение* прошлого лета было много солнечных дней.
2. Он почувствовал, *что* кружится голова.
3. *Вдали* я видел сквозь туман, в снегах, горящих как алмаз, седой, незыблемый Кавказ. (М.Лермонтов).
4. *Раненого* принесли в дом сельского учителя.
5. Сегодня едут *мои* в деревню (А.Пушкин).

Ответы

1. *В течение* – предлог (ср.: *Прошлым летом было много солнечных дней*). Из имени существительного: **В** верхнем *течении* реки образовались пороги (где образовались пороги?).
2. *Что* – союз (ср.: *Он почувствовал: кружится голова*). Из местоимения: **Что** лежит на столе? Расскажи, **что** произошло вчера (опустить *что* нельзя).
3. *Вдали* – наречие. Из имени существительного: **В дали** (существительное с предлогом) голубой столбом уже крутился песок золотой. (М.Лермонтов).
4. *Раненого* – имя существительное. Из имени прилагательного: **Раненого** бойца принесли в дом сельского учителя.
5. *Мои* – имя существительное. Из местоимения: Сегодня **мои** родственники едут в деревню.

Тест 7. Практический

Определите разновидности транспозиции для указанных слов.

1. *Минувшее* проходит предо мною. (А.Пушкин).
2. Против неба, на земле, жил старик в *одном* селе. (П.Ершов).
3. Штык его остр и *предостерегающ*. (А.Н.Толстой).
4. Ни хлеб, ни одежда не добываются *лежа*. (Д.Бедный).
5. Он и *баста*, и *шабаш*. (А.Шахматов).

Ответы

1. *Минувшее* – существительное. Субстантивация.
2. (**В**) *одном* – местоимение (*в каком-то селе*). Прономинализация.
3. *Предостерегающ* – имя прилагательное (употребление кратких форм причастий, перешедших в прилагательные, наблюдается в книжном стиле, чаще всего в авторском стиле). Адъективация.
4. *Лежа* – наречие. Адвербиализация.
5. *Баста*, *шабаш* – глаголы. Вербализация.

Тест 8. Лингвистическая викторина

1. Расскажите о любой разновидности транспозиции в занимательной форме.
2. Найдите в периодических изданиях статьи о переходе частей речи из одной в другую, составьте их краткие аннотации.
3. Составьте кроссворд на тему «Транспозиция частей речи».
4. Нарушается ли установившаяся в русском языке система частей речи в результате переходов слов из одного разряда в другой?
5. Какие части речи чаще всего переходят в разряд имен существительных, в разряд имен прилагательных, в разряд местоимений и в разряд наречий?

Ответы

1. Рассказ об адъективации «Переход причастий в прилагательные».

Понятно, когда говорят заинтересованный человек. А вот может ли быть «заинтересованный разговор»?

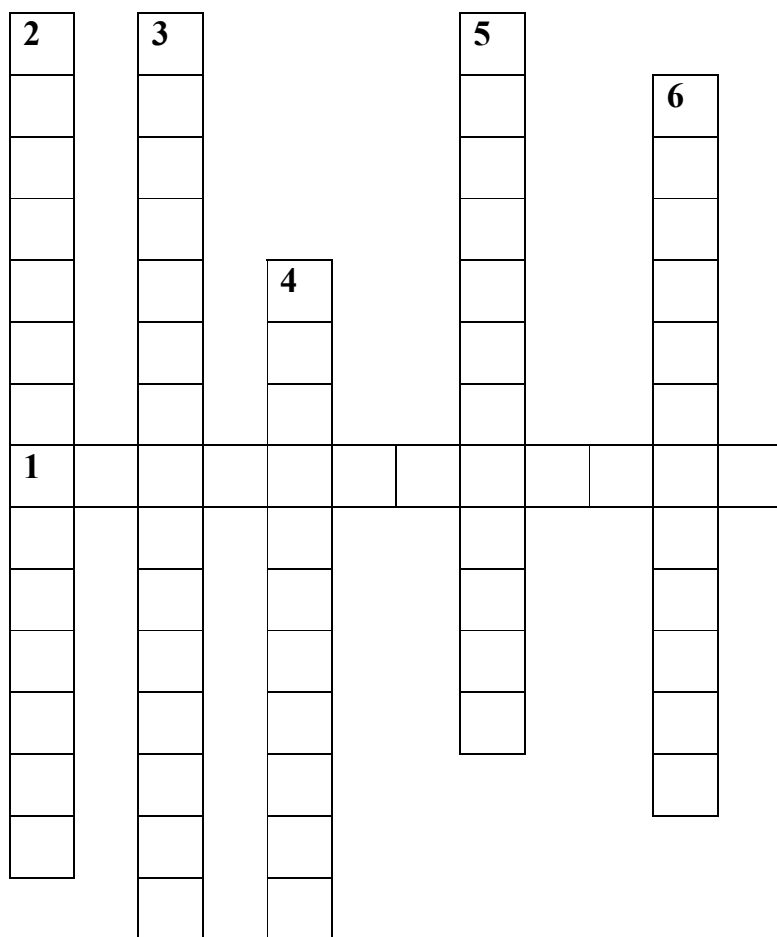
*Отвечая на этот вопрос, надо сразу же сказать, что здесь мы можем иметь дело с разными частями речи. В одном случае – это причастие. Например: **заинтересованный чем-нибудь человек**. Но другое дело, скажем, **заинтересованный взгляд, заинтересованный вид или заинтересованная сторона**. Во всех этих сочетаниях слово **заинтересованный** выступает в роли и в значении прилагательного. Именно прилагательного, а не причастия. Так же, как и в сочетаниях типа **заинтересованный разговор или заинтересованный диалог**. Все подобные словосочетания появились в современной русской речи вполне закономерно. Дело в том, что в нашем языке происходит постоянный процесс перехода причастий в прилагательные.*

2. Шигуров В.В. Деепричастия с отрицанием и их переход в наречия // Русский язык в школе. – 1995. – № 4. – С.83-88.

В данной статье рассматриваются четыре основных типа семантико-синтаксического употребления деепричастий с отрицанием в их отношении к адвербиализации (переходу в наречия): 1) деепричастия с отрицанием, которым присущи все грамматические свойства глагола; 2) такие глагольные формы с частицей *не*, которые, составляя периферию деепричастий, отличаются ослабленной степенью выражения семантики действия, грамматических категорий вида, относительного времени и залога, значения второстепенного сказуемого; выдвиганием на передний план значения качественной характеристики действия глагола-сказуемого; наличием адвербиальных оттенков значения; 3) деепричастия с отрицанием, имеющие гибридный глагольно-адвербиальный характер; 4) деепричастия с отрицанием, подвергшиеся адвербиализации окказионального или узуального характера. В итоге адвербиализованные деепричастия с отрицанием представлены, с одной стороны, контекстуальными наречиями, появление которых связано с окказиональной адвербиализацией деепричастий типа *не жуя (проглотить)*, а с другой – общеязыковыми наречиями, являющимися результатом узуальной адвербиализации деепричастий вроде *не торопясь (говорил)*.

3. Задания к кроссворду.

1. Переход слова из одной части речи в другую или его употребление в функции другой части речи.
2. Переход слов других частей речи в класс имен существительных.
3. Переход слов других частей речи в класс наречий.
4. Существительные, образовавшиеся в процессе субстантивации.
5. Переход слов других частей речи в класс глаголов.
6. Переход слов других частей речи в класс имен прилагательных.

Ответы: 1. Транспозиция; 2. Субстантивация; 3. Адвербиализация; 4. Субстантивы; 5. Вербализация; 6. Адъективация.

4. Переход слов одной части речи в другую совершается в особых синтаксических условиях. При этом перемещаются из одной части речи в другую не все, а только некоторые слова. В целом же части речи как наиболее обобщенные грамматические разряды слов остаются неизменными. Следовательно, от таких переходов не нарушается установившаяся в русском языке система частей речи.

5. В разряд имен существительных чаще всего переходят прилагательные, реже – причастия, числительные, местоимения, наречия, междометия и служебные слова; в разряд имен прилагательных переходят причастия, иногда –

местоимения и числительные; в значении местоимений могут употребляться существительные, прилагательные, причастия, числительные; в разряд наречий могут переходить существительные, числительные и деепричастия.

Задания, предложенные в статье, на наш взгляд, разнообразят формы проведения занятий по русскому языку в вузе, делают их более занимательными и интересными, поддерживают дух соревновательности, который присущ учащимся всех возрастов, активизируют познавательную деятельность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Русский язык, 1972. – 614 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. Подгаецкая И. М. Воспитание у учащихся интереса к изучению русского языка / Ирина Мечиславовна Подгаецкая. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.
4. Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Филин Ф. П. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.

Запропоновано теоретичні й практичні тести на тему «Перехідні явища серед частин мови», використання яких сприяє підвищенню зацікавленості студентів у вивченні російської мови.

*Овчаренко В.М.
(м. Слов'янськ)*

ПРОЕКТ ПРОГРАМИ СПЕЦСПЕЦКУРСУ „ОСНОВИ КОМП'ЮТЕРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ”

За останні десятиліття світова наука збагатилася знаннями, отриманими шляхом діалектичної взаємодії двох протилежних процесів – диференціації (виділення нових наукових дисциплін) та інтеграції (синтезу знань, об'єднання ряду наук у дисципліни, що перебувають на їх „межі”). На одних етапах розвитку науки переважає диференціація (особливо в період виникнення науки в цілому й окремих наук), на інших – інтеграція, що характерно для сучасної науки [4, с. 383]. У результаті посилення і збільшення складності та абстрактності наукового знання, поглиблення і розширення процесів математизації та комп'ютеризації науки як бази нових інформаційних технологій, що посилюють взаємодію у середовищі наукового

співтовариства, майже в кожній науці, на певному етапі її розвитку, починається процес математизації [там же, 388, 393]. Ці закономірності не минули й розвиток сучасної науки про мову. Розвиток лінгвістичних досліджень останніх десятиліть характеризується міждисциплінарною взаємодією з кібернетикою, інформатикою, семіотикою, соціологією, психологією тощо). Інтегрованість зусиль учених зумовила розвиток таких комплексних наук, як соціолінгвістика, психолінгвістика, нейролінгвістика, когнітивна лінгвістика, математична лінгвістика, кібернетична лінгвістика, комп'ютерна лінгвістика тощо.

Кожну з названих дисциплін доцільно розглядати як окремий напрям **прикладної лінгвістики**¹, який здатен дати суттєвий поштовх розвитку новітніх технологій, науково-технічному прогресу в цілому.

Особливе значення має **комп'ютерна лінгвістика**², яка охоплює питання автоматичного (машинного) перекладу, лінгвістичного забезпечення інтелектуальних систем, створення інформаційних мов, автоматичного анотування та індексування документів, автоматичного аналізу (розпізнавання) й автоматичного синтезу тексту, комп'ютеризації навчання тощо. Зазначені вище аспекти комп'ютерної лінгвістики мають безпосереднє відношення до проблем штучного інтелекту, розв'язання яких потребує комплексних зусиль дослідників різних наук [5, с. 16-17]. Розвиток прикладної лінгвістики як окремої галузі наукових досліджень зумовлює доцільність на філологічних факультетах вузів України викладати спецкурс „Основи комп'ютерної лінгвістики”.

Метою статті є виклад основних положень проекту учебної програми спецкурсу „Основи комп'ютерної лінгвістики” для філологічних факультетів університетів для широкого обговорення його змісту, удосконалення й остаточного затвердження .

Проект програми спецкурсу „Основи комп'ютерної лінгвістики”

Прямбула

Пропонований спецкурс надасть можливість студентам старших

¹ **Прикладна лінгвістика** – це найсучасніша філологічна спеціальність, яка перебуває на перетині філології та кібернетики й займається дослідженням і створенням систем штучного лінгвістичного інтелекту. Її опанування забезпечує можливість професійної діяльності спеціалістів зі створення комп'ютерних лінгвістичних систем (машинний переклад, автоматичне реферування, редагування та генерування текстів інформаційного пошуку, створення навчальних та словникових систем).

² **Комп'ютерна лінгвістика** – напрямок у прикладній лінгвістиці, орієнтований на використання комп'ютерних інструментів – програм, комп'ютерних технологій організації й обробки даних – для моделювання функціонування мови в тих або інших умовах, ситуаціях, проблемних сферах і т. д., а також уся сфера застосування комп'ютерних моделей мови в лінгвістиці й суміжних дисциплінах [3]

курсів краще зрозуміти систему й структуру мови, завдяки акцентуванню уваги до алгоритмів формального аналізу й синтезу мовних одиниць. Спецкурс передбачає початкові, базові знання з теорії мови й загального мовознавства, сучасних інформаційних технологій та основ інформатики що читаються на філологічних факультетах. Змістом спецкурсу передбачається самостійний пошук студентами спільних рис систем різних мов.

Спецкурс складається з двох модулів – „Комп'ютерна лінгвістика як складова систем штучного інтелекту” і „Прикладні інтелектуальні інформаційні системи”. Перший модуль складається з 5-ти основних тем, розрахованих у цілому на 24 навчальних години. Другий розділ – з 3-х тем, розрахованих на 10 навчальних годин.

Мета спецкурсу – дати студентам знання про новий науковий напрямок – штучний інтелект й про застосування знань про мову в комп'ютерних системах.

Для досягнення мети ставляться наступні **завдання**:

- ❖ ознайомити студентів з теоретичними основами, методами й засобами формалізації мови;

- ❖ ознайомити студентів з методикою й програмами складання комп'ютерних словників різного типу;

- ❖ ознайомити студентів з теоретичними основами когнітивістики, методами представлення й обробки знань у комп'ютерних системах, з основами формальних граматики, їхніми відмінностями від традиційних граматичних описів мови, із проблемами морфологічного й синтаксичного аналізу тексту;

- ❖ ознайомити студентів із діючими системами машинного перекладу (далі МП), принципами їх створення й шляхами оптимізації, з лінгвістичними проблемами при реалізації МП;

- ❖ навчити застосовувати статистичні й статико-комбінаторні методи в лінгвістичних дослідженнях, складати лінгвістичні алгоритми аналізу мовних одиниць на рівнях мови-системи.

- ❖ У результаті вивчення дисципліни студенти повинні **знати**:

- ❖ принципи протікання інформаційних процесів у людини й можливості їхнього моделювання в комп'ютерних системах;

- ❖ типологію й принципи створення машинних словників, комп'ютерних граматики для природних мов різних типів (аналітичних і синтетичних);

- ❖ способи представлення знань про мову й світ у сучасних інформаційних інтелектуальних системах;

- ❖ принципи створення пошукових, експертних, навчальних і інших прикладних систем.

Зміст програми

РОЗДІЛ I. Комп'ютерна лінгвістика як складова систем штучного інтелекту

Тема 1. Основи прикладної лінгвістики (4 години)

Вступ у прикладну лінгвістику. Прикладна лінгвістика і її співвідношення із загальним мовознавством і іншими науковими дисциплінами.

Теоретичні аспекти прикладної лінгвістики. Об'єкт вивчення прикладної лінгвістики. Прикладна лінгвістика й розробка систем штучного інтелекту.

Текстові процесори. Предметні області застосування текстових процесорів: діалоги з ЕОМ природною мовою в певній проблемній області; доступ до інформації в повнотекстових БД шляхом запитів природною мовою; машинний переклад; автоматизація реферування текстів; автоматизація редагування й корекції тексту.

Рівні аналізу в текстових процесорах: морфологічний аналіз; синтаксичний аналіз на основі морфологічного; семантико-синтаксичний; лексико-семантичний. Технологія гіпертексту і її використання в інформаційних системах.

Тема 2. Комп'ютерна лінгвістика й природномовний інтерфейс (10 годин)

Комп'ютерна лінгвістика в ряді інших лінгвістичних дисциплін, її мета й завдання. Предмет і об'єкт комп'ютерної лінгвістики. Проблеми відносин „людина – комп'ютер” (інженерні й психологічні). Можливості сучасних комп'ютерів. Машинні мови. Співвідношення природних і штучних мов.

Системність людської діяльності. Структура поведінкового акту як комбінаторики цілей, засобів, дій. Мовленнєвомислительна діяльність людини і її результат – тексти. Виведення мови-системи з текстів на основі загальної теорії систем.

Когнітивістика як наука про загальні принципи моделювання людського мислення. Мислення як процес. Комплекс наук, пов'язаних з діяльністю людського мозку. Мозок як кібернетичний пристрій.

Поняття про формалізацію й лінгвістичні алгоритми. Алгоритми формального аналізу структури речення й слова (словоформи). Неоднозначність інтерпретації при формальному аналізі й способи її усунення. Рішення лінгвістичних завдань.

Поняття про моделювання. Природна мова як модель дійсності й джерело комп'ютерного моделювання. Моделювання мови й моделювання мислення. Моделювання мовних одиниць як спосіб пізнання. Побудова динамічних моделей мови як спосіб перевірки

істинності знань про мову.

Пам'ять і знання. Свідомість і підсвідомість, інтуїція. Структура пам'яті: асоціативна, оперативна й довгострокова пам'ять. Мова як комбінаторна система на різних рівнях. Картина світу в асоціативній пам'яті. Асоціативний експеримент. „Істинне” і „неправдиве” у мові. Семантика мови й семантика „можливих світів”.

Співвідношення знання й розуміння. Рівні розуміння тексту. Перевірка розуміння за допомогою інтерпретації. Лінгвістичні й екстралінгвістичні фактори розуміння. Гіпотеза лінгвістичної відносності. Функції мови як інструмента спілкування, кодування й зберігання знань, розуміння, інтерпретації, навчання. Мова як багаторівнева система систем.

Тема 3. Інженерія знань (2 години)

Інженерія знань як пошук знань в інформмасивах, розробка засобів ощадливого пакування знань, створення систем, що дозволяють користуватися машинними знаннями. Визначення інформації. Створення й нагромадження інформації у процесі корисної людської діяльності.

Теорія представлення знань про мову та світ. Основні методи й структури представлення знань. Види знань: декларативні й процедурні. Алгоритми роботи зі знаннями. Фрейми як способи представлення поняття й комп'ютерна модель значення. Розходження лінгвістичного й інженерного поняття фрейму. Семантичні мережі, їх достоїнства й недоліки. Різноманіття семантичних відносин і причини їх складного формалізування. Сценарій, план, схема. Моделювання ситуації (сюжету) у діалогових системах на базі питальних операторів.

Асоціативний словник і його подібність зі словником словосполучень. Глибина й міць зв'язків за асоціаціями. Мовна картина світу, відбита в асоціативному словнику. Спільність і специфіка мовних картин світу різних людей і мов. Мозаїчність у відображенні світу.

Тема 4. Квантитативна лінгвістика (2 години)

Основні статистичні категорії: вибірка й сукупність, типи змінних, їхня класифікація стосовно відповідного рівня лінгвістичного аналізу. Статистико-комбінаторні, дистрибутивно-статистичні й дешифрувальні методи в граматиці. Міри автономності граматичних структур і їх семантики. Функціональне навантаження граматичних категорій і їх маркування.

Частотні словники, словники-індекси, машинні фонди лексики. Характеристики частотних словників і індекси покриття тексту. Оцінки повторюваності окремих елементів.

Тема 5. Прикладна лексикографія (6 годин)

Співвідношення прикладної лексикографії із загальною лексикологією й іншими суміжними дисциплінами. Типологія „немашинних” словників. Завдання прикладної лексикографії.

Типи машинних словників. Принцип представлення граматичної й семантичної інформації в машинних словниках. Співвідношення морфемного, словотворчого, словозмінного й словосполучного аналізу лексичних одиниць у лінгвістичних процесорах. Словник словоформ, його достоїнства й недоліки, принципи розробки. Моделювання повної парадигми слова. Принцип симетрії і його порушення при моделюванні парадигм. Способи подачі омонімічних словоформ. Словник типу „машинна основа + машинна флексія”, його достоїнства й недоліки, принципи розробки. Омонімія машинних основ і машинних флексій і способи її зняття при аналізі словоформи.

Системне кодування морфологічної інформації на рівні словника. Вимоги до кодів: повнота, мінімальність, непересічність (однозначність), надмірність. Канонічна (початкова) форма слова, алгоритм її визначення. Неповнота словників (друкованих і машинних) і її причини. Розпізнавання незнайомих слів людиною. Можливі шляхи розпізнавання машиною слів, відсутніх у словнику. Створення користувальницьких словників. Концепція матричного гніздового (словотворчого) словника як один зі способів подолання неповноти словників.

Автоматизація лексикографічних робіт. Розробка й реалізація принципів побудови автоматизованих текстових лексикографічних систем. Автоматизована побудова й використання конкордансів і словопокажчиків у лексикографічній роботі. Автоматизована побудова, аналіз і використання сімейства частотних словників – словоформ, лексем, лексико-семантичних варіантів, гіперлексем, синонімів, антонімів, семантичних полів, лексико-граматичних груп, словотворчих гнізд і т.п. Розробка лексичного компонента лінгвістичного забезпечення автоматизованих інформаційно-пошукових систем.

РОЗДІЛ II. Прикладні інтелектуальні інформаційні системи

Тема 1. Теорія і практика машинного перекладу

(6 годин)

Мова як засіб відображення і пізнання реального світу. Переклад як спосіб відображення того самого світу різними мовними засобами. Неминучість і межі неточності при перекладі. Переклад як вид мовної діяльності. Загальна формальна модель перекладацької діяльності людини як основа її моделювання в системах МП.

Машинний (автоматизований і автоматичний) переклад як один із напрямків штучного інтелекту. Виникнення й розвиток ідеї МП; уроки початкового періоду розробок у цій галузі. Три підходи до моделювання процесу перекладу в системах МП: прямий (підрядковий) переклад; переклад через мову-посередник; трьохступеневий переклад (аналіз, міжмовні операції, синтез). Інженерні й лінгвістичні проблеми машинного перекладу. Деякі результати й аналіз помилок у цій області. Основні типи „людино-машинних” систем МП, орієнтованих на практичне застосування: допоміжні комп’ютерні системи в допомогу перекладачеві; практичні системи МП із постредагуванням; практичні системи МП із передредагуванням .

Лінгвістичні проблеми МП. Проблема повноти / неповноти словників для здійснення перекладу. Способи організації машинних словників залежно від стратегії перекладу. Полісемія й способи вибору лексичного еквівалента при перекладі.

Омонімія як одна із проблем перекладу. Загальне в системі омонімії в різних мовах. Класифікація омонімів. Специфіка систем омонімії. Міжмовні омоніми („помилкові друзі перекладача”). Способи усунення омонімії в мові.

Омонімія при автоматичному перекладі й автоматичному аналізі текстів. Способи виявлення морфологічних омонімів у тексті. Синтаксичний аналіз як спосіб усунення граматичної омонімії при автоматичному перекладі.

Переклад власних імен, морфологічні й орфографічні труднощі при передачі власних імен. Способи відображення при перекладі граматичних категорій, відсутніх у мові перекладу (визначеності / невизначеності, незбіжних відмінкових форм імен і часових форм дієслова, специфічних для ряду мов синтаксичних конструкцій). Сучасний стан промислових і дослідницьких розробок в області МП в Україні, Росії, Японії, Європі й США.

Тема 2. Інформаційно-пошукові системи (2 години)

Лінгвістичні основи розробки інформаційно-пошукових систем. Критерії пошуку інформації в інформмасивах. Поняття ключових слів при пошуку інформації. Принцип частотності при представленні результатів інформаційного пошуку. Способи оптимізації пошуку: оператори звуження й розширення меж пошуку, оператори оптимального включення і виключення інформації. Діючі інформаційно-пошукові системи в мережі Інтернет: META, AltaVista, Google, Yandex, Rambler та ін. Інформаційно-пошукові бібліотечні системи.

Тема 3. Автоматичний аналіз природномовного тексту (2 години)

Автоматизовані системи обробки тексту та їх архітектура. Лінгвістичний процесор як складна автоматизована система обробки тексту. Аналіз, синтез, діалогова взаємодія, логічна обробка інформації. Структура лінгвістичного банку даних: машинні словники, бази даних і знань. Роль і структура інформаційного тезаурусу. Проблема обмеження природної мови для діючої системи обробки природномовних текстів. Проблема універсальності лінгвістичних засобів обробки тексту.

Мови представлення тексту як інструмент його автоматичної обробки. Семантичні метамови й представлення знань у лінгвістичних процесорах. Мови представлення морфолого-синтаксичної інформації в лінгвістичних процесорах. Проблеми глибини лінгвістичних репрезентацій тексту. Основні види розуміння тексту й методи формалізації розуміння. Аналізатори тексту як моделі різних видів розуміння. Морфологічний, синтаксичний і семантичний етапи аналізу тексту.

Автоматичне анотування та індексування науково-технічної документації. Автоматичне реферування. Принцип частотності ключових слів при автоматичному реферуванні. Шляхи підвищення інформаційності тексту за рахунок відновлення інформації, вираженої займенниками. Типи текстів, що підлягають і не підлягають реферуванню.

Очікувані результати

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні навчитися:

- ✓ вирішувати лінгвістичні завдання, засновані на формальному аналізі мовних одиниць, що дозволить краще зрозуміти структуру рідної мови;
- ✓ писати алгоритми створення словників різних типів (частотного, зворотного, валентного й т.п.) на основі текстів;
- ✓ розробляти граматичний і семантичний коди для машинних словників;
- ✓ писати алгоритми для автоматичного аналізу й синтезу тексту, включаючи алгоритми подолання омонімії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпіловська Є. А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики / Є. А. Карпіловська. – Донецьк : Донецький національний університет, 2003. – 184 с.

2. Компьютерная лингвистика [Электронный ресурс] : учебная программа / сост. А. В. Лаврененко. – Режим доступа до прогр. : <http://www.academy.edu.by/materials/official/nio.html>

3. Компьютерная лингвистика [Электронный ресурс] : Интернет-энциклопедія «Кругосвет». – Режим доступа до статті : <http://www.krugosvet.ru/articles/92/1009220/1009220a1.htm>

4. Кохановский В. П. Философия для аспирантов : учебное пособие / Кохановский В. П., Золотухина Е. В., Лешкевич Т. Г., Фатхи Т. Б. – изд. 2-е. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 2003. – 448 с.

5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 464 с.

6. Овчаренко В. М. Комп'ютерна лінгвістика: історія, сучасність, перспективи / Овчаренко В. М. // Вісник СДПУ. – Слов'янськ. – 2005. - № 1. – С. 144 – 152.

В статье для широкого обсуждения представлен проект программы спецкурса „Основы компьютерной лингвистики” как новой учебной дисциплины, несущей в себе новый подход к изучению и описанию языка.

Півень В.Ф.

(м. Слов'янськ)

ЯВИЩЕ АПЕРЦЕПЦІЇ У СПРИЙМАННІ ЗНАКОВО-ЗНАЧЕННЄВОГО НАПОВНЕННЯ СЛОВА

Наочні методи навчання, як відомо, мають три різновиди – ілюстрація, демонстрація і спостереження. порушена нами проблема стосується першого – ілюстрації, що передбачає показ будь-яких візуально сприйманих предметів і зображень на площині (накреслена таблиця, зображення на моніторі тощо), або в об'ємі (штучні вироби, макети, муляжі й т. ін.). До зображувальних наочних засобів відносимо: фотографії, малюнки, схеми, графіки тощо.

Використання наочних засобів у навчанні було й залишається актуальним донині, бо зір серед інших органів чуття людини відіграє особливу роль. Вчені-психологи сходяться на тому, що саме зорові відчуття дають багату й тонко диференційовану інформацію широкого діапазону. „Зір, – на думку С. Рубінштейна, – надає нам найбільш диференційовані афекти з найпотужнішим моментом чуттєвого сприйняття” [5, с.215].

Зображувальні наочно-ілюстративні засоби в свою чергу умовно поділяються на традиційні (репродукції, слайди, фото зображення,

схеми тощо) та модерні, до яких відносимо спеціально створені зображення (чорно-білі або кольорові) різноманітних образних моделей-композицій із літерних знаків (графем). Новизна й привабливість таких зображень полягає передусім у їх образному знаково-символічному характері – співвідношенні форм, ритмі, русі, кольорі та ін. Експресивні ознаки зображення створюють особливий ефект, завдяки якому воно стає стимульним об'єктом, що активізує увагу, зацікавлює й тим самим створює сприятливі умови для навчання й розвитку школярів і студентів. Таке зображення є навчальною картиною, що графічно інтерпретує семантичну одиницю мови (далі – НК-ГІСО). Основна дидактична мета таких наочних засобів – розвиток і поглиблення мислення людини.

Проблема розвитку розумових здібностей, аналітичного й синтетичного мислення – надзвичайно давня; її початки сягають, певно, тих часів, як з'явилася потреба системного навчання й розвитку загалом. Ще в V ст. до н.е. Демокріт застерігав тодішніх дидакалів від надмірного завантаження навчальної програми всеохоплюючими знаннями, наголошуючи, що значно важливіше розвивати вміння мислити.

Упродовж XVII – XXI століть теоретичним обґрунтуванням проблеми розвитку мислення й мовлення займалися такі видатні вчені, як Ф. Гансберг, Г. Гаудіг, В. Дільтей, Ф. Дістервег, Й. Дончев, Е. Кондільяк, С. Рубінштейн та ін. Кожний з них мав наукові розробки, що тою чи іншою мірою торкаються проблеми функціонування НК-ГІСО. Німецький педагог Ф. Гансберг (1871 – 1950) вбачав завдання школи в розумовому розвитку дітей, при тому в тісному поєднанні з вивченням рідної мови. Г. Гаудіг (1860 – 1923), німецький вчений, засновник педагогіки особистості, вважав за мету загальної освіти активний розвиток мислення, а вирішальним принципом дидактики – самодіяльність та активність учнів. Видатний німецький філософ В. Дільтей (1833 – 1911), основоположник філософії розуму, надавав великої ваги художній культурі (зокрема мистецтву) у навчально-розвитковому становленні особистості. Німецький педагог-демократ Ф. Дістервег (1790 – 1866) наполягав на необхідності поєднання методів засвоєння матеріалу з методами, спрямованими на розвиток мислення. Молдавський педагог Й. Дончев (1821 – 1885) відстоював принцип тісного зв'язку методики розвитку самостійного мислення з навчанням рідної мови. Французький філософ-просвітителю Е. Кондільяк (1715 – 1780) відстоював примат навчання мислити над іншими компонентами дидактичного процесу. Російський вчений С. Рубінштейн (1889 – 1960) залишив значну

теоретичну спадщину, що висвітлює механізми функціонування пам'яті, сприйняття, мовлення й мислення.

Особливу наукову вартість для розробки теорії й методики використання НК-ГІСО мають праці вчених, які розкривали ефективність застосування візуальних засобів навчання й розвитку. Український педагог В. Євдокимов нині активно досліджує проблему забезпечення наочності в навчальному процесі. Основні праці вітчизняного вченого-психолога О.Запорожця (1905 – 1981) присвячені феноменам сприймання й мислення. Вагомий внесок у теорію розвиткового навчання на основі наочності зробив видатний швейцарський педагог-демократ Й.-Г. Песталоцці (1746 – 1827).

Опорними науково-теоретичними положеннями цієї статті є вибрані роздуми великого українського мовознавця-філософа О. Потебні (1835 – 1891) про психічні явища аперцепції як основного чинника процесу розвитку мислення.

Будь-яке думання, розумування неодмінно пов'язане зі сприйняттям мовних знаків-символів, найпоширенішими з яких є літерні знаки (графєми) та писемні символи, що мають смислове навантаження (ідеограми). Почувши або прочитавши слово, людина як агент перцепції отримує й осмислює його уможлягну образу картину. Про особливості процесу її сприймання О. Потебня зауважує: „...та частина, яку я бачу в картині передусім, не зникне для мене й тоді, коли разом із нею побачу й решту частин; перше моє сприйняття, ставши поряд із наступним, складе з ним одне ціле, набуде для мене нового смислу, але саме по собі, на мій погляд, залишиться незмінним у створеному мною загальному образі картини” [4, с. 69].

У складній композиції НК-ГІСО реципієнт, поза сумнівом, виділяє головний компонент. Це може бути така художньо-образна форма літерних знаків, що здатна збудити психічний механізм асоціативного мислення, або колірна домінанта в мозаїці барвного строю картини; або образ ритму, руху тощо. Цей головний компонент є свідомим задумом автора НК-ГІСО, смисловим центром композиції, що має зорієнтувати реципієнта в акті сприймання, допомогти знайти відправну точку на шляху від чуттєвого моменту до активного осмислення побаченого. Головний компонент є своєрідним дороговказом, щоб не збитися на манівці, не сплутати другорядне з головним, це – „маяк” у бурхливому морі почуттів, емоцій і думок.

Проте першочергове виділення цього компоненту НК-ГІСО не виключає, а навпаки передбачає фіксацію додаткових конотативно-смислових складників композиції як цілості. Від другорядних деталей,

пов'язаних із основою тісними значеннєвими зв'язками, багато чого залежить: конотативні елементи надають реципієнтові промовисту підказку – чим є основа, як саме вона забезпечує цілісність композиції загалом. Головний компонент (основа) подібний до ключового слова в певному контексті, де елементи оточення можуть складати або значеннєвий контраст, або виконувати функцію зближення, або – розкриття різноманітної гамою відтінків лексико-семантичної домінанти.

Композиція НК-ГІСО є цілісністю (патерн), що передбачає гармонію всіх (без виключення) візуально-сміслових компонентів, однак, бачення й розуміння ролі додаткових складників не заважає, а навпаки створює передумову вірного сприйняття й осмислення її головного компоненту. О.Потебня, говорячи про „перше сприйняття” і про „наступні”, як видно, не виключає моменту коригування реципієнтом його ставлення до основного смислового елементу: поєднавши й зіставивши додаткове з головним, він отримує „новий смисл” у сприйманні загальної картини-патерну, хоча „саме по собі” (в основному значеннєвому плані – те, що схоплено зором, чуттям, думкою передусім) першосприйняття „залишається незмінним”.

Значну роль у теорії сприйняття слова О.Потебня відводив почуттям як цілісному феномену людської психіки. „Почуття не містить в собі ніяких окремих частин [4, с.69], – стверджував учений. І цю цілісність уможливають і забезпечують органи чуття (зір, слух, дотик, нюх тощо), які є тісно пов'язані між собою. „У слов'янських мовах, як і у багатьох інших, цілком звичайним є зближення сприйняття зору, дотику й смаку, зору і слуху” [4, с. 77], – зауважував О.Потебня. В акті сприймання НК-ГІСО саме зір відіграє роль „стимулу активації” всього подальшого процесу перцепції. Почуття, що може виникнути у суб'єкта сприйняття, спричиняє зір. Без побаченого немає чуттєвої реакції. Похідним від чуття є відчуття; воно є наслідком впливу згустку емоцій.

Хрестоматійною є думка, що наше пізнання об'єктивної дійсності (одним із різновидів якої є НК-ГІСО) починається з відчуття, уявлення та сприйняття. У праці „Думка і мова” („Слово як засіб аперцепції”) О.Потебня наголошує на специфічності зв'язку уявлення з почуттям: „...сила та якість почуття визначаються розташуванням і рухом уявлень, але ці уявлення – лише умови, а не стихії почуття. Найменша зміна в умовах породжує нове почуття, що не зберігає для свідомості жодних слідів попереднього” [4, с.69].

Отже, уявлення людини про те, що саме зображено, чим є запропонована форма, що вона нагадує, які асоціації викликає, є

передумовою почуття. Зрозуміло, що уявлення має тісний зв'язок із попереднім досвідом агента сприйняття. Цю думку підтверджує В.Крючкова, посилаючись на відомого англійського психолога Грегорі: „...наші попередні знання про об'єкти впливають навіть на елементарні відчуття й сприймання, „інформація”, отримана в минулому досвіді, „оживає” в актуальній перцепції й теперішнє прочитується в термінах минулого” [3, с.10]. І О.Потебня іншими словами говорить те ж саме: „Думка містить ті сприйняття або ряди сприймань, що вже були в нас до того часу...” [4, с.69].

З огляду на те, що НК-ГІСО фактично є одним із візуальних методичних засобів, що мають значний потенціал можливостей розвитку мислення людини будь-якого віку, аперцепція в акті її сприймання має очевидний примат щодо інших явищ перцептивного процесу. Тлумачення терміна „аперцепція” у різних авторів є досить відмінне. Так у Лейбниці, – стверджує американський психолог Ребер, – це „заклучна фаза прояснення” у сприйнятті... У Гербарта – те, що він вважає основним процесом набуття знань, за допомогою чого сприйнятті якості нового об'єкту, події чи ідеї асимілюються і зв'язуються зі знаннями набутими до того часу. Вундт також уживав цей термін на позначення активності розумового процесу, вибору й структурування внутрішнього досвіду, центру уваги всередині сфери свідомості” [1, т. 1, с. 57]. Як видно, всі троє вчених, доповнюючи один одного, складають досить повну і переконливу картину цього психічного явища: Лейбниць наголошує на евристичному моменті перцептивно-мислительного процесу, Гербарт – на зв'язку попередніх чуттєво-інтелектуальних елементів із теперішніми, а Вундт – на диференціації попередніх набутоків задля визначення своєрідної точки опори, осередку елементів свідомості, що є необхідною умовою вірного вибору шляху вирішення поставленого завдання – перекодування зорового образу НК-ГІСО у вербально-мислительний.

О.Потебня як психолінгвіст ставить проблему чітко і зрозуміло – „Слово як засіб аперцепції”. Важливим для нас є не тільки його особиста інтерпретація цього терміна загалом, а й принциповий поділ внутрішніх чинників аперцепції зокрема: „...можна розрізнити дві стихії аперцепції: з одного боку, сприймане й пояснюване, з іншого – та сукупність думок і почуттів, якій підпорядковується перше, й за допомогою котрої воно пояснюється” [4, с.80].

За приклад візьмемо НК-ГІСО під назвою „Край”. Однак до того, як розглянемо зображення, зауважимо, що це слово є багатозначною лексемою, яке має до десятка семантичних варіантів, а

ще й чималу кількість стилістично-ситуативних різновидів та денотативних зв'язків. Наведемо основну частину інтерпретації лексикографічного матеріалу щодо слова КРАЙ: 1. Лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; кінець, обмеженість: *бігати по краю покрівлі; чарка наповнилась через край; піти на край міста; край неба; передній край (на фронті); енергія б'є через край; перейти через край (переборщити); кинути зором від краю до краю; слухати краєм вуха; бачити краєм ока; перебувати на краю світу; підняти край завіси.* 2. Частина чогось: *край (хлібини);* 3. Закінчення, припинення якоїсь дії, стану: *є кінець сльозам; є край і лементові.* 4. Те саме, що країна: *за край воювати; рідний край.* 5. Місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні та кліматичні особливості: *вітер із теплого краю; екзотичний край.* 6. Велика адміністративна одиниця поділу: *Краснодарський край.* 7. Безмежність чогось: *простір без кінця і краю; любити (когось) без краю.* Або максимальна обмеженість дії: *доборолась Україна до самого краю...* 8. Довготривалість або необмежена кількість чогось: *непочатий край (роботи).* 9. Знаходження чогось поблизу якогось об'єкта: (хата) – *край вишневого садочка.*

Отже, на зображенні – антропоморфна літера-знак К знаходиться на краю (на лінії, що обмежує площину... – 1 варіант) порівняно великого масиву, складеного з форм літер Р, А та Й. Все це легко сприймається й осмислюється. Реципієнт, схопивши поглядом загальну конфігурацію патерна і включивши уяву, помічає, що за лінією обмеження площини немає нічого, тобто антропоморфна літера К перебуває фактично на краю „прірви” (максимальна обмеженість дії – варіант 7) у критичному стані рівноваги. Мозок реагує на ментально запущений у дію механізм асоціації, коли уява у відрусі-рефлексі репродукує пережиті колись критичні моменти в особистому житті або враження від побаченого у житті інших людей. Так починається розкодування знакового зображення й осягнення смислового значення системи графем слова КРАЙ.

Окрім елементів „першого сприйняття”, як було зазначено, на думку О.Потебні, є й елементи „наступні”, тобто такі, що сприймаються на другому етапі перцептивно-мислительного процесу. Отримавши головне враження й зафіксувавши основні уявлення про сприйнятті образи, реципієнт повертається до неспішного й більш детального розгляду – схожої на людську постать – літери К, її напружений на монохромному (чорно-білому) тлі червоний колір, одночасно пригадуючи символічну багатозначність червоного (збурення-сум'яття, критичний стан у протистоянні, боротьбі,

нездоланність стихії почуттів, переживання трагічного збігу обставин, шаленство пристрасті, усвідомлення краху надій і сподівань тощо). Окрім того, мертва брила-скеля, утворена формами літерних знаків РАЙ, сприймається невід'ємною частиною патерна НК-ГІСО й водночас – семантичною одиницею, тобто окремим знаком, що містить певне лексичне значення біблійного часто вживаного й загальновідомого слова „рай”.

Далі процес асоціативного мислення агента перцепції відбувається приблизно в такій послідовності: 1) літера-постать К на краю „прірви” – приречена, вона неодмінно впаде, бо ось-ось втратить рівновагу; метафорично – це особиста трагедія або суспільна катастрофа, відчуття якої підсилюється антропоморфністю графема К; 2) „рай” у загальноприйнятому прочитанні – уявний простір вічного блаженства, абсолютної гармонії, що унеможливило будь-які негаразди, внутрішні конфлікти (а тим більш – катастрофи), а це означає, що значення цієї лексеми не пряме, а переносне (згадаймо Шевченкове порівняння українського села з раєм) і має сприйматися у протилежному значенні – „пекло”. Саме контекст „пекельності” спричинює ситуацію безвиході, неминучої загибелі... Предметом подальших розумових інтерпретацій реципієнта є питання причин невідвратної Катастрофи (Краху, Кінця) асоціативно навіяною й алегоризованою графемою К. У просторі свідомості людини іманентно розгортається т. зв. „причинна текстура” (Ребер) імпліфікованих припущень, взаємозалежних причинно-наслідкових явищ, мотивацій подій і вчинків як у соціально-історичному, так і в індивідуально-особистісному вимірах.

З огляду на людиноподібність форми літери К, що виконує функцію стимульного об'єкта, постають уможлядні варіанти парадигми: 1) людина – спільнота – людство – історія; 2) у національно свідомого індивіда – українець – етноспільнота – народ – історія – доля нації. Залишаючись на такій позиції, агент перцепції відмовляється від першого враження й розуміння слова КРАЙ як лінії обмеження чогось, натомість укріплюється на думці, що пропоноване зображення містить більш глибокий зміст – стан крайньої (максимальної) небезпеки для чогось, що є спорідненим, невід'ємним від нього. Він починає повно усвідомлювати, що сьогодні як ніколи українство як етнос (народ, нація) перебуває у глибокій, смертельно небезпечній кризі. Усе це відбувається на наступному (після „першого сприйняття”) етапі. Таке розумування, фактично, породжене ним. Характер „коригування” реципієнтом його ставлення до основного смислового елемента, сприйнятого на початковому етапі перцепції, є

творчим, евристичним. Така робота апарату мислення – необхідна передумова аперцепції, зокрема в тому плані, який О.Потебня називав „другою стихією”, якій підпорядкована перша. За таких умов відбувається налаштування на пошук нового, активізація свідомості людини, а відтак і – мислення. Можливо, саме такі навчальні картини здатні розбудити національну свідомість молодого людини, допомогти їй відчувати відповідальність за той світ, в якому їй випадає жити, розбудувувати майбутнє, виховувати дітей...

Отже, аперцепція як внутрішнє психічне явище, що через відчуття, уяву, асоціацію, уявлення зв'язує попередній досвід людини з досвідом пізнішого часу, спрямовує й мобілізує свідомість і волю індивіда на розв'язання запропонованого навчального завдання; в процесі сприймання НК-ГІСО активізує евристичні потенції мислення, збагачує інтелект і стимулює його розумовий розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой толковый психологический словарь / Ребер Артур (Penguin) : в 2 т. – пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 2000. – .– Т.1. – 2000. – 592 с.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
3. Крючкова В. А. Антиискусство: Теория и практика авангардистских движений / В. А. Крючкова. – М. : Изобразительное искусство, 1984. – 304 с. : ил.
4. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
5. Рубинштейн С. А. Основы общей психологии / С. А. Рубинштейн . – СПб : Питер, 2000. – 720 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

Раскрываются психолінгвістические механизмы апперцепции в акте восприятия семантики слов в процессе обучения.

*Хижняк І.А., Світлична В.Ю.
(м. Слов'янськ)*

ВИРОБЛЕННЯ ОРФОГРАФІЧНИХ НАВИЧОК З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

Мовленнєва змістова лінія чинних програм з української мови перебирає на себе провідну роль у всьому шкільному курсі. Особливо це стосується вивчення нашої мови російськомовними учнями, для

яких опанування її підвалин є запорукою грамотного та результативного спілкування, вдалої соціальної адаптації по завершенні навчання, адже «без знання державної мови сьогодні неможливо стати повноправним громадянином, патріотом України, її захисником, кваліфікованим спеціалістом у будь-якій галузі виробництва» [5, с. 3].

Сучасні українські дослідники, спираючись на досягнення науковців у галузях психофізіології, лінгвістики, лінгводидактики, не залишають спроб покращити результати опанування державної мови російськомовними школярами. Серед найостанніших праць у цьому напрямку: публікації О.Біляєва, Л.Кутенко, І.Мельниченко, І.Хом'яка та ін., присвячені питанням подолання інтерферентних впливів російської мови (2000 – 2008); дисертаційне дослідження О.Зубарєва «Інтерферентні явища в українському мовленні студентів Північної Донеччини» (2006 р.); навчально-методичний посібник М.Пентилюк «Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання» (2000 р.); підручник для студентів ВНЗ педагогічного профілю О.Хорошковської «Методика навчання української мови у початкових класах з російською мовою викладання» (2006 р.) та ін.

Функціональний аспект викладання української мови в таких школах націлює викладача на ретельнішу увагу до усіх складників мовленнєвої діяльності: слухання, читання, говоріння, письмо. У цьому зв'язку ефективна система формування й удосконалення грамотності писемного мовлення школярів від 1-го до 12-го класу набуває непересічного значення, що підкреслює актуальність та важливість наукових пошуків у цьому напрямку.

Крім того, у сучасній методичній науці наявна певна кількість праць, присвячених формуванню орфографічної грамотності під час вивчення різних розділів мовознавства (М.Вашуленко, Н.Іваницька, М.Пентилюк, О.Хорошковська, С.Яворська та ін.), але синтаксичний матеріал здебільшого вважається придатним ґрунтом для формування й удосконалення пунктуаційної грамотності учнів, хоча певні розробки вдосконалення правописних умінь під час вивчення синтаксису зустрічаємо і в М.Пентилюк, і в О.Хорошковської, і в інших методистів. При цьому детальної й докладної системи удосконалення орфографічної пильності під час опанування синтаксичного матеріалу в сучасній методичній літературі ми не спостерегли, через що й вирішили звернути основну увагу саме на цю ланку процесу навчання української мови російськомовних школярів.

Наша стаття переслідує мету висвітлити класифікацію тренувальних завдань з орфографії, що виявила свою ефективність під

час експериментального навчання російськомовних восьмикласників у ході магістерського дослідження.

Підґрунтям розробленої системи тренувальних завдань стало дотримання певних положень, виділених шляхом аналізу науково-методичної літератури, як-то:

1. Важливу роль у створенні системи тренувальних вправ з орфографії перебирають на себе зміст і форма дидактичного матеріалу: вивчення орфографічних тем має відбуватися на основі тексту як засобу систематизації знань учнів про мовознавство та його розділи (лише на матеріалі тексту можна подавати учням орфограми та їх варіанти у повному обсязі, що сприяє узагальненню та систематизації знань) [1], [2], [3].

2. Кожне орфографічне завдання має спиратися на порівняльний аналіз орфографії української та російської мов і передбачати диференційовані прийоми навчання для опанування орфограм різних груп.

Порівняльний аналіз орфографії російської та української мов дав змогу сучасній українській дослідниці О.Хорошковській виділити три групи правил, що вимагають різних підходів до свого опрацювання: тотожні, частково подібні та специфічні для кожної з мов [4, с.166].

Під час розробки експериментальної системи тренувальних вправ з правопису української мови ми керувалися саме цим розподілом мовних норм. Так, до переліку орфограм, які ми вважали за необхідне опрацювати з російськомовними восьмикласниками, входили насамперед частково подібні та специфічні для обох мов правила. Значно меншу частку становили, але загалом були наявні в системі навчання орфограми, повністю подібні в обох мовах. Розподіливши різновиди мовних норм таким чином, ми сформували перелік правил правопису для експериментального навчання, що вміщував орфограми:

- а) вживання м'якого знака;
- б) вживання апострофа;
- в) букви Е, И в закінченнях іменників, особових закінченнях дієслів;
- г) букви О, Е після Ж, Ч, Ш, Щ в закінченнях іменників та прикметників, у суфіксах -ОВ-, -ЕВ- прикметників, наприкінці прислівників;
- д) подвоєння приголосних;
- е) правопис префіксів ПІВ-, НАПІВ-, букви З, С наприкінці префіксів;

- ж) частки –ТО, -БО, -НО, -ТАКИ, частки НЕ, НІ з усіма частинами мови;
- з) спрощення в українській мові та невимовні приголосні в російській;
- и) ненаголошені голосні, що перевіряються наголосом;
- к) чергування О, Е з І.

3. Найбільшу увагу слід звертати на відпрацювання правил, що частково різняться в обох мовах та специфічних для української мови, оскільки переважної кількості помилок російськомовні учні припускаються саме на ці типи орфограм.

Так, розроблені різновиди тренувальних завдань ми запроваджували у процес навчання російськомовних восьмикласників поступово: спочатку переважали частково-мовленнєві вправи, хоча певний відсоток становили і вправи комунікативні та мовленнєві, потім перевага надійшла до мовленнєвих і згодом – до комунікативних вправ.

4. Домінантне місце в системі вправ мають посідати такі, що передбачають самостійне отримання й удосконалення знань, умінь і навичок з орфографії, орієнтацію на майбутні види діяльності учнів, їхнє самоутвердження [1], [2], [3].

У результаті врахування наведених положень побудови системи тренувальних вправ з орфографії української мови для російськомовних восьмикласників ми розробили таку їх класифікацію (табл. 1).

Таблиця 1

Різновиди тренувальних завдань, спрямованих на удосконалення орфографічних умінь і навичок російськомовних восьмикласників

Пор. №	Типи тренувальних завдань	Види тренувальних завдань
1.	Частково-мовленнєві	<i>Аналіз орфограм</i> (у поданих словах чи словосполученнях). <i>Мовні розминки.</i> <i>Фонохвилинки.</i> <i>Диктанти</i> (словникові, текстуальні, логічні, малюнкові, мовчазні). <i>Читання слів</i> (орфографічне та орфоепічне з порівнянням). <i>Фонетичний аналіз слів.</i> <i>Складання</i> узагальнювальних, порівняльних таблиць, схем, опорних схем, орієнтувальних карток, алгоритмів застосування певного орфографічного правила.
2.	Мовленнєві	<i>Орфографічна перевірка</i> поданого тексту. <i>Орфографічний аналіз</i> поданого тексту (колективний та

		індивідуальний). <i>Доповнення</i> поданого висловлювання словами із заданими орфограмами. <i>Стилістичний експеримент</i> із наступним чи попереднім поясненням орфограм. <i>Коментоване списування</i> поданого тексту. <i>Взаємоперевірка</i> складеного висловлювання. <i>Письмове пояснення</i> правила за таблицею, схемою, орієнтувальною карткою. <i>Перевірка «орфографічного листа».</i>
3.	Комунікативні	<i>Коментований запис</i> власного письмового висловлювання. <i>Складання письмового пояснення</i> застосування певного орфографічного правила української мови. <i>Складання усного</i> висловлювання із наступним записом. <i>Ситуативні вправи.</i> <i>Укладання параграфу підручника</i> української мови із використанням таблиці (схеми, опорної картки, орієнтувальної картки) та тексту. <i>Написання доповіді.</i> <i>«Орфографічний лист».</i> <i>Перевірка</i> власного висловлювання із виписуванням орфограм і вказуванням їх назв. <i>Написання</i> власного висловлювання із супутнім записуванням на берегах зошита назв орфограм.

Наведені різновиди тренувальних завдань пройшли експериментальну перевірку в ході дослідження, яка засвідчила, що рівень орфографічної грамотності російськомовних восьмикласників значно підвищується за урахування різноаспектних психологічних особливостей опанування другої мови, дотримання функціонального принципу вивчення орфографічних явищ та урізноманітнення застосовуваних в ході навчання тренувальних завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєв О. М. Урок української мови в школі з російською мовою навчання / Біляєв О. М. // Укр. мова і літ. в школі. – 1990. – № 9. – С. 5 – 13.
2. Пентиліук М. І. Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання / М. І. Пентиліук. – К. : Рута, 2000. – 128 с.
3. Хом'як І. З історії досліджень методики навчання української орфографії / Хом'як І. // Укр. мова і літ. в школі. – 2003. – № 1. – С. 55 – 59.
4. Хорошковська О. Методика навчання української мови у початкових класах з російською мовою викладання /

О. Хорошковська. – К. : Промінь, 2006. – 256 с.

5. Українська мова : Програма для 5 – 12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання / Н. В. Бондаренко, О. М. Біляєв, Л. М. Паламар, В. Л. Кононенко. – Чернівці : ВД «Букрек». – 2005. – 152 с.

Рассматривается проблема классификации орфографических упражнений по украинскому языку для совершенствования речевой компетенции русскоязычных восьмиклассников. Целесообразность использования предлагаемой системы заданий подтверждает проверка её эффективности путем экспериментального исследования, которая дала позитивные результаты.

Цибулько Л.Ф.

(м. Слов'янськ)

ТРУДНОЩІ РОЗУМІННЯ СТАЛИХ ДІЄСЛІВНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ПРИ ЧИТАННІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Практика навчання іноземним мовам переконливо свідчить, що засвоєння студентами сталих словосполучень пов'язане з великими труднощами. Студенти намагаються зрозуміти зміст перечитаного, виходячи із значення окремих, добре відомих слів. Однак сталі словосполучення являють собою семантичне ціле. З окремих, навіть добре відомих компонентів неможливо зрозуміти зміст тексту через помилки в розумінні фразеологічних зворотів, пов'язані зі спробою послівного перекладу, бо студенти не вміють знаходити в словнику сталі словосполучення.

Тому ми поставили собі за мету розкрити труднощі розуміння сталих словосполучень при читанні науково-технічної літератури з точки зору однозначності та багатозначності компонентного складу останніх.

Вивчення спеціальної літератури, а також практичний досвід викладання підказує, що сталі дієслівні словосполучення можна розподілити за трудностю їх розуміння наступним чином:

1. Сталі словосполучення, легкі для розуміння.
2. Сталі словосполучення з ускладненим розумінням.
3. Сталі словосполучення, важкі для розуміння.

Розглянемо докладно кожен групу словосполучень. До I групи відносяться словосполучення типу Anwendung finden, eine Rolle spielen, möglich machen, тобто дієслівні словосполучення, що

складаються з іменного або прислівникового (в це поняття ми включаємо також прикметник та Partizip II) та дієслівного компонентів, що не міняють свого лексичного значення. Ці компоненти або є однозначними, або їхні значення близькі між собою. Семантика словосполучень даної групи виводиться шляхом додавання значень складових компонентів. Так, загальне значення словосполучення Anwendung finden складається зі значення іменного компоненту Anwendung - "застосування", "використання" та дієслівного компоненту finden - "знаходити", "відшукувати" і семантизується як "знаходити застосування". Загальне значення словосполучення eine Rolle spielen виводиться аналогічно і семантизується як "відігравати роль". Синтаксичні структури словосполучень цієї групи можуть не співпадати в німецькій та українській мовах. Словосполучення eine Rolle antreten являє собою бінару структуру, а його еквівалент "відправитися в подорож" - тричленна конструкція. Але вибір відповідних українських еквівалентів словосполучень цієї групи не являє собою труднощів для студентів.

Найбільш численну групу складають сталі словосполучення II групи. У словосполученнях цієї групи дієслівний компонент, що є багатозначним, може або зберігати, або втрачати своє лексичне значення (дисемантизуватися), а також змінювати його, тобто набувати якісно нового, фразеологічно пов'язаного значення, не властивого йому за межами сталого словосполучення. Структурне оформлення цих словосполучень майже не відрізняється від структур вільних словосполучень. У зв'язку з цим виникають додаткові труднощі в розпізнаванні таких словосполучень та відрізненні їх від подібних моделей вільних сполучень. Наприклад, у словосполученні eine Arbeit beginnen обидва компоненти пов'язані вільним синтаксичним зв'язком, а загальне значення сполучення складається з суми значень складових частин, як це мало місце у сталих словосполученнях I групи, і семантизується як "починати роботу". Східне за структурою стале словосполучення einen Versuch anstellen семантично відрізняється від вільного сполучення eine Arbeit beginnen тим, що жодне із словникових значень дієслівного компоненту anstellen - "приставляти", "наймати", "влаштувати" - не співвідноситься з його іменним компонентом Versuch - "дослід". Лише його змінене значення "поставити", "проводити" можна узгодити з цим іменником. Загальне значення словосполучення - "проводити дослід".

У словосполученнях даної групи своє значення може зберігати або змінювати також іменний компонент.

У зв'язку з цими особливостями стали словосполучення II групи можна розподілити на чотири підгрупи.

До I підгрупи належать сталі словосполучення, в яких іменний компонент є однозначним, а дієслівний має кілька значень, причому дієслівний компонент семантично прозорий, тобто його значення легко співвідноситься зі значенням іменного компонента. У словосполученні *einen Plan aufstellen* словникове значення іменника *Plan* - "план", "проект", "креслення", дієслівний компонент *aufstellen* має еквіваленти "встановлювати", "розставляти", "виставляти", "збирати", "монтувати", "розробляти" і т. і. Загальне значення цього словосполучення не є сумою його складових. Воно виводиться із значення іменного компонента й одного зі значень дієслова. Це словосполучення можна семантизувати як "скласти план" або "розробити план". Аналогічну картину спостерігаємо й при семантизації словосполучення *an Bedeutung gewinnen*. Прийменник *an* має словникові значення "при", "до", "на" і т. і., іменник *Bedeutung* знаходимо як "значення", "сенса", дієслівний компонент *gewinnen* семантизується як "вигравати", "добувати", "набувати" і т. і. Загальне значення словосполучення виводиться як "набувати значення", основна трудність при семантизації словосполучень даної підгрупи полягає в тому, щоб до однозначного іменного компонента підібрати саме те значення дієслова, яке співвідноситься з даним значенням іменного компонента.

До II підгрупи належать словосполучення з однозначними іменними компонентами та багатозначними дієсловами, які дисемантизуються або змінюють своє лексичне значення. Розглянемо процедуру розкриття значення словосполучення *ein Thema breitwalzen*. Значення субстантивного компонента *Thema* однозначне - "тема", а дієслівний компонент *breitwalzen* має значення "широко розкачати", "широко утворювати" (дорогу). Семантика цього словосполучення являє собою значні труднощі, бо словникові еквіваленти дієслова не співвідносяться зі значенням іменника. Дієслівний компонент змінює своє значення, і семантизація словосполучення поза контекстом пов'язана зі складною розумовою діяльністю. Щоб розкрити значення цього словосполучення, потрібна "підказка" у вигляді мікротексту, тобто пред'явлення словосполучення в реченнях. Наведемо приклад: *Es war sehr langweilig zu hören, wie der Student das Thema breitwalzte*. Із наведеного прикладу стає зрозумілим,

що *breitwalzen* відповідає українському "дуже розтягнуто і нудно про щось говорити".

До III підгрупи належать сталі словосполучення з багатозначним іменним компонентом та однозначним дієсловом. Гак, значення іменного компоненту *Eingang* у словосполученні *Eingang finden* - "вхід", "вступ", "надходження", "прибуток". Дієслівний компонент *finden* має значення "знаходити", "відшукати". Загальне значення словосполучення не виводиться в даному випадку з простого перебору значень *Eingang* та співвіднесення їх з дієслівним компонентом. У цьому сталому словосполученні іменний компонент *Eingang* змінює своє лексичне значення при вживанні з дієсловом *finden*, і для семантизації даного словосполучення, як і в попередній підгрупі, необхідно спиратися на мікроконтекст. Речення "*Die Kunststoffe finden ьberall Eingang*" підказує значення *Eingang* як "застосування", "використання", - словосполучення можна семантизувати як "знаходити застосування".

До IV підгрупи належать сталі словосполучення типу *zur Verfьgung stehen*, *in Betrieb setzen*, *die Leistung ausьben*. У цих словосполученнях іменний компонент багатозначний, - дієслівний змінює своє лексичне значення, причому він може бути однозначним і багатозначним. Так, у словосполученні *in Betrieb nehmen* іменник має кілька значень: "виробництво", "робота", "дія", "експлуатація", "рух", "привід", "пожвавлення". Дієслівний компонент *nehmen* теж має багато значень: "брати", "взяти", "вибрати", "захватати", "сприймати" і т.і. Загальне значення важко розкрити шляхом простого перебору значень іменника і дієслова. Це словосполучення має інтегроване значення, що складається із зміненого значення дієслова та відповідного значення іменного компоненту. Словосполучення *in Betrieb nehmen* можна семантизувати в складі контексту: *Dieses Wasserkraftwerk wurde 1960 in Betrieb genommen*. - Цю гідроелектростанцію було здано в експлуатацію в 1960 році. Значення словосполучення є підсумком складної аналітико-синтетичної роботи мозку, яка полягає в аналізі складових елементів словосполучення і встановлення їх загального значення із залученням мікроконтексту.

Таким чином, труднощі розуміння сталих словосполучень II групи суттєво відрізняються не лише від труднощів розуміння словосполучень I групи, а і в межах самої групи. Розумова діяльність, необхідна для розуміння і семантизації сталих словосполучень різних підгруп II групи, різна як за характером, так і за кількістю розумових дій. Переклад словосполучень I підгрупи здійснюється поза контекстом з використанням елементів мовної догадки, семантизація

сполучень II та III підгруп можлива лише спираючись на мікроконтекст та використовуючи мовну догадку, а розкриття сполучень IV підгрупи відбувається в мікро- або навіть макроконтексті і при використанні мовної догадки.

До III групи належать сталі словосполучення, семантизація яких являє собою найбільші труднощі. Ця група складається з двох підгруп

У словосполученнях I підгрупи обидва компоненти можуть бути однозначними або багатозначними. У словосполученнях цієї підгрупи переосмислюються обидва компоненти. У складі словосполучень вони набувають зовсім іншої, нової якості, а словосполучення в цілому - інтегрованого змісту. Проаналізуємо словосполучення in Frage kommen. Словникове значення прийменника in "в", "па", "по", "за". Іменник Frage адекватний значенням "питання", предмет обговорення", "проблема". Дієсло kommen означає "приходити", "прибувати", "приїжджати", "доноситися", "йти" і т.і. Об'єднані у словосполучення ці два компоненти цілком змінюють своє значення. Для семантизації словосполучень цієї підгрупи недостатньо мовної догадки і мікроконтексту (одного речення), тут має бути макроконтекст (широкий контекст). Так, словосполучення in Frage kommen можна семантизувати в нижче поданому контексті як "мати місце" або "зустрічатися".

Kunststoffe.

Dederon hat gegenüber den anderen künstlichen und natürlichen Textilfasern viele Vorteile. Wichtig sind seine Leichtigkeit, Elastizität und Biegefestigkeit. In bezug auf diese Eigenschaften hat Dederon den Vorrang. Man wendet es dort an, wo grosse Belastungen in Frage kommen.

До IV підгрупи належать такі словосполучення, значення яких студенти самостійно не можуть зрозуміти ні шляхом догадки на основі аналізу відповідних компонентів, ні за допомогою мікро- чи макроконтексту. Значення цих словосполучень має бути розкрито викладачем або знайдене в словнику.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна визначити наступне групування сталих дієслівних словосполучень німецької мови за ступенем їх розуміння при читанні:

I група. Сталі словосполучення, легкі для розуміння.

Обидва компоненти однозначні. Розуміння їх можливе без контексту, семантизація здійснюється шляхом складання значень компонентів (Verwendung finden).

II група. Сталі словосполучення з утрудненим розумінням.

I підгрупа. Іменний компонент однозначний, дієслівний - багатозначний, не змінює свого лексичного значення. Розуміння

можливе без контексту. Для розкриття значення сполучень достатньо мовної догадки (ein Problem lusen).

II підгрупа. Іменний компонент однозначний, дієслівний багатозначний, дисемантизується або змінює своє лексичне значення. Розуміння відбувається з опорою на мікроконтекст. Загальне значення виводиться на основі аналізу компонентів та мовної догадки (an die Arbeit gehen).

III підгрупа. Іменний компонент багатозначний, змінює своє значення, дієслівний - однозначний, зберігає своє значення, розуміння здійснюється з опорою на мікроконтекст. Семантизація можлива на основі аналізу складових компонентів та мовної догадки (Eingang finden).

IV підгрупа. Іменний компонент багатозначний, змінює своє лексичне значення. Розуміння можливе з опорою на на мікро-, частково – на макроконтекст та мовну догадку (in Einklang kommen).

III група. Сталі словосполучення, важкі для розуміння.

I підгрупа. Обидва компоненти однозначні або багатозначні, переосмислюються. Розуміння відбувається з опорою на макроконтекст на основі мовної догадки (in Betracht ziehen).

II підгрупа. Обидва компоненти багатозначні і переосмислюються. Для семантизації словосполучення необхідна допомога викладача або словник (es geht um etw).

Такий поділ сталих словосполучень враховує властивості останніх, а також різний ступінь аналітико-синтетичної діяльності мозку.

Так, при семантизації словосполучень типу Verwendung finden студенти можуть легко і систематично знайти вірну відповідь. Загальне значення словосполучення являє собою суму значень складових частин.

Структура і внутрішня форма словосполучень типу eine Reise antreten теж зрозумілі. Їхня семантизація не завдає труднощів. Однак тут необхідні додаткові розумові операції по відшукуванню українського еквіваленту.

Більш інтенсивна аналітична діяльність мозку необхідна для розуміння сталих словосполучень типу Aufsicht ausbilden, тому що багатозначність дієслова ускладнює співвідношення обох частин між собою і відшукування відповідного еквіваленту в українській мові.

V словосполученнях типу Eingang finden виведення загального значення ускладнює іменний компонент, який будучи багатозначним, змінює своє лексичне значення і "зашифровує" все словосполучення.

Таке ж становище маємо при семантизації сполучень типу *an die Arbeit gehen*, де багатозначний дієслівний компонент дисемантизується або змінює своє значення. Для розуміння цих двох типів сполучень необхідна аналітико-синтетична діяльність мозку та опора на "підказуючий" мікроконтекст.

Ще більших труднощів завдає розуміння сталих словосполучень типу *in Betrieb setzen*, де іменний компонент багатозначний, а дієслово змінює лексичне значення. Для їхнього розуміння потрібна опора на мікро- і навіть на макроконтекст.

Як зазначалося вище, найважче перекладати сталі словосполучення типу *Rechnung tragen*, самостійне розуміння яких можливе лише з опорою на широкий контекст та мовну догадку. Синтезування словосполучень цього типу здійснюється на якісноновій основі, а саме на основі переосмислення всіх компонентів словосполучення з урахуванням їх контекстуальних значень. Замикають угруповання словосполучення типу *es handelt sich um...*, розкриття яких здійснюється лише з допомогою викладача або словника.

Таким чином, при встановленні ступеня складності розуміння сталих словосполучень слід враховувати наступне:

- а) одно- або багатозначність складових компонентів сполучення;
- б) зберігають чи змінюють своє значення компоненти;
- в) переосмислюються один чи обидва компоненти;
- г) характер відповідності семантико-синтаксичних структур словосполучень у німецькій та українській мовах.

Беручи до уваги ці особливості, можна розташувати розглянуті типи сталих словосполучень лінійно, за ступенем зростання труднощі їх розуміння. Послідовність розташування сталих сполучень може мати наступний вигляд: *eine Rolle spielen – den Bedarf decken – ein Thema breitwalzen - Eingang finden, in Betrieb setzen - in Frage kommen - es handelt sich um...*

Якщо присвоїти кожному члену даного ряду словосполучень відповідний кількісний параметр, то це дозволить більш точно підійти до аналізу труднощів розуміння сталих словосполучень і розробки методичних прийомів по їх подоланню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Огуй О. Д. *Lexikologie der deutschen Sprache* : навч. посібник для вищих навч. закладів. Мін-во освіти і науки України / Огуй Олександр Дмитрович. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 400 с.

2. Новицкая З. Р. Устойчивые словосочетания – один из источников расширения потенциального словарного запаса учащихся по иностранному языку / Новицкая З. Р. // сб. : Преподавание иностранного языка и его лингвистические опоры. – М. : Наука, 1982. С. 28 – 38.

3. Немецко-русский фразеологический словарь / под ред. д-ра Малиге-Клаппенбах и К. Агрикола. – М. : Русский язык, 1975. – 656 с.

4. Ehlers, Swantje/ Lesen als Verstehen/ Fernstudieneinheit 2/ Berlin /Munche n : Langenscheidt, 1992.

5. Westhoff, Gerard. Didaktik des Leseverstehens. Munchen : Hueber, 1987.

Рассматриваются трудности перевода устойчивых глагольных словосочетаний при чтении научно-технической литературы с точки зрения однозначности и многозначности их компонентного состава, дано деление словосочетаний на группы и подгруппы по степени трудности их перевода.

ЯЗЫК ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

*Стасевський С.Б., Ковальова Г.М.
(м. Краматорськ)*

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАГМЕМ ТА ІНФОРМЕМ У ТВОРЧОСТІ Є. ГУЦАЛА

У новітній період лінгвістів усе більше цікавить дослідження вербального спілкування як складного, багатоаспектного процесу взаємного обміну інформацією. Відомо, що вербальне спілкування так само, як і комунікація взагалі, виступає певною єдністю двох його аспектів – вербального інформування, тобто передачі вербальної інформації та вербального впливу, тобто інтеракції. Оскільки проблеми вербального впливу за своєю сутністю є доволі різноманітними, цілком слушно, на наш погляд, виникає питання, до компетенції якої галузі наукових досліджень залучати вивчення складних і неоднозначних проблем вербального впливу, детермінації людської поведінки вербальною інформацією. У цьому аспекті, на думку О.С. Ахманової, «один із планів дослідження мови, який виділяє та досліджує одиниці мови в їх відношенні до особи чи осіб, які користуються мовою, доречно називати прагматичним, або прагматикою» [1, с. 344].

Проблеми прагмалінгвістики цікавлять низку відомих дослідників мови, зокрема,

Г. Клауса, Н. Сафронову, Т. Космеду, О. Милосердову, Л. Кисельову та ін.

Метою нашої розвідки є дослідження прагмем та інформем гумористичного дискурсу української химерної прози.

Поставлена нами мета передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) схарактеризувати особливості прагмем та інформем у прагмалінгвістиці;
- 2) дослідити різновиди прагмем та інформем на матеріалі творчості Є. Гуцала.

На думку багатьох науковців [4; 5; 6], прагмалінгвістика – це наука, яка досліджує мову як засіб впливу, інтеракції. В основу цієї науки покладено дослідження мови та її прагматичні функції. Іншими словами, прагмалінгвістика повинна досліджувати вербальне керування поведінкою особистості, моделюванням її соціальної та індивідуальної поведінки засобами мовлення. У цьому аспекті

підкреслимо, що дослідження мови різними галузями мовознавства є певною мірою створенням особливих мовних моделей, наповнених власними системами лінгвістичних одиниць–компонентів лінгвістичної моделі, які виражають специфіку мови.

Доречно зауважити, що система лінгвістичних одиниць у значенні компонентів лінгвістичної моделі, яка може активно функціонувати в якійсь окремій галузі мовознавства, може виявитися недостатньою чи малоефективною для функціонування в будь–якій іншій галузі лінгвістики. З огляду на це, цілком закономірним, на нашу думку, є створення або виділення специфічної системи прагмалінгвістичних одиниць, які відображатимуть прагматичні - ті, що впливають і регулятивні – властивості мови, причому як постійні, так і змінні, як реальні, так і потенційні.

Оскільки теорія мовленнєвого впливу з погляду теорії вербальної комунікації має власну функціональну основу, то й прагмалінгвістичні одиниці також повинні базуватися на функціональній основі.

У пропонованому дослідженні розглянемо особливості функціонування прагмем та інформем як прагмалінгвістичних одиниць вищого порядку.

Як відомо, прагмеми – це одиниці різних рівнів мови, які мають прагматичну заданість, тобто основне їх призначення полягає в регулюванні поведінки особистості. До них залучаються насамперед ті лінгвістичні одиниці, які відтворюють явища емоційно – вольової сфери психіки суб'єкта мовлення й у зв'язку з цим апелюють до емоційно – вольової галузі психіки адресата, а через неї й до його інтелектуальної сфери, зокрема, шляхом емоційного заряду, навіювання, переконання. Отже, прагмеми – це своєрідні специфічні носії реальної константної прагматичної інформації. У світлі сказаного, для одних прагмем прагматична функція є єдиною або такою, що домінує, оскільки їх призначення полягає в регуляції поведінки особистості через вплив на емоційно–вольову галузь психіки адресата. Сюди залучаються ті лінгвістичні одиниці, які належать до ядра прагматичного поля. Це, зокрема, емоційно-оціночні слова, наказові, емоційні та емоційно-оціночні вигуки.

Доволі важливо, на наш погляд, у прагмалінгвістичних студіях розмежовувати мовні та мовленнєві прагмеми, оскільки мовні прагмеми є носіями константної реальної прагматичної інформації. Це ті засоби мови, які мають прагматичну заданість, тобто призначеність для впливу на психіку особистості, а також, відповідно, на її поведінку.

Мовленнєві прагмеми – це ті одиниці, які мають інформативну заданість і прагматичну актуалізацію отримують безпосередньо у мовленні.

Крім прагмем, у текстах гумористичного дискурсу функціонують інформеми. Це одиниці різних рівнів мови, особливості яких полягають у тому, що вони призначені для передачі константного, раціонального змісту з метою повідомлення про когось або про щось і позбавлені будь – якої установки на регулювання людської поведінки. Лінгвісти поділяють інформеми на кілька різновидів: номінативні, наприклад, повнозначні слова різних частин мови; дейктичні, наприклад, займенники та займенникові прислівники, які позбавлені всіляких прагматичних семантичних компонентів; релятивні, наприклад, сполучники та прийменники.

Прагмеми та інформеми широко використовуються в гумористичному дискурсі.

Для увиразнення нашого погляду наведемо приклади мовленнєвих емоційно–оціночних та експресивних прагмем та інформем – лексичних одиниць, які активно функціонують у гумористичних творах відомого українського письменника Євгена Гуцала.

Як показують дослідження, серед слів-інформем (інформемами ми вважаємо одиниці різних мовних рівнів, які є своєрідними носіями лише інтелектуальної, раціональної інформації, і, на відміну від прагмем, яким властива активно регулятивна, поведінкова цілеспрямованість, інформеми володіють констатуючим характером повідомлення), що активно функціонують у творах Є. Гуцала «Позичений чоловік» та «Приватне життя феномена», можна умовно виділити декілька груп, які вирізняються своїм сприйняттям мовленнєвої емоційної оцінки.

Помітна група лексем характеризуються, на наш погляд, мінімальною емоційно-оціночною заданістю. Це насамперед лексеми, понятійно-предметний зміст яких не містить у собі певних можливостей емоційної оцінки. Саме це й обумовлює традицію їх інформативного функціонування. У цю групу ми залучаємо такі лексеми, як-от: *квітка, мозоль, крашанка, огірок, молоко, ліс, постать, подушка, збори, картина, правда, мир, планета, фронтовик, ідея, блузка, слива* тощо.

Якщо в понятійно-предметному (субстантному) змісті лексеми міститься передумова емоційно-оціночного переосмислення, то при оціночній прагматичній цілеспрямованості окремого мовленнєвого акту слово набуває дещо іншого характеру, що допомагає йому легко

набути певної емоційної оцінки, яка, у свою чергу, може бути: а) негативною; б) позитивною. Проілюструємо цю думку прикладами. Так, слово *''морда,* означає « передня частина голови тварини; писок, рило. 2. вульг. Про обличчя; пика. Уживається як лайливе слово» [2, с. 684].

У ситуації з емоційно-оціночною прагматичною спрямованістю це слово вжите Є. Гуцалом як мовленнєва прагмема з негативною емоційною оцінкою: на ярмарку головний персонаж роману «Позичений чоловік» Хома Прищепя зустрічає чоловіка, якому відразу дає власну характеристику : *«Оглядаюся – стоїть переді мною мордяка така, наче об неї дохлих кошенят б'ють уранці і ввечері... . Внизу під мордякою шия, схожа на водогін... Мордяка сопє ковальським міхом, поглинує підозріливо, наче я ось-ось таки покраду його очі, тільки ж хитрую поки що, заколисую пильність»* [3, с. 102-103]. Як бачимо, семантика аналізованого слова уміщує в собі всю ту негативність, якою тільки можна наділити чоловіка, що незважаючи на інших, намагався бути першим у черзі, яка так до пуття й не знала, що будуть продавати. Однак лексема *мордяка* набуває в цьому контексті додаткової конотації оскільки змалювання людини, наділеної такою негативною характеристикою, має гумористичне забарвлення, що повною мірою понижує негативність та цілком усуває, на наш погляд, вульгарне забарвлення. Крім цього, сам персонаж, якого названо цим згрубілим словом, не відчуває жодного приниження, оскільки його ? дав йому таку кличку «мисленно», видумці.

Наведемо ще один приклад. У творі використано лексему *Горлодерка*, яка функціонує з певним оціночним значенням: так названо французьку співачку, які не дуже – то вподобали сожителі села Яблунівки. І знову завдяки особливостям гумористичного дискурсу нівелюється згрубіла семантика цього слова, набуваючи специфічного гумористичного колориту: *«А що французькій горлодерці ніколи не скуштувати січеників, то хай навіть роздереться – не співати їй журливіше й печаль ніше за наших жінок»* [2, с. 469].

В іншому місці аналізованого нами тексту Є. Гуцало за допомогою лексем *чарка, горілка, вино, тиво* доволі майстерно показує ставлення українців до розваг, пов'язаних із вживанням спиртних напоїв. У силу оціночного переосмислення такі лексеми набувають не тільки позитивного емоційного звучання, а й самобутнього національного колориту: *«Й мене, Хому Прищепу, з ганьбою стали спроваджувати геть із весілля. І найкривдніше – відлучили від дармової весільної чарки-безтарки, від горілочки-*

дівочки, від вина-говоруна, від тивця-молодця» [3, с. 161].

Отже, слова, які містять семи, що можуть бути основою оціночного переосмислення, утворюють окрему групу.

Ще одну доволі помітну групу утворюють слова, які характеризуються надмірністю у сприйнятті мовленнєвої емоційної оцінки. Сюди, в першу чергу, залучаємо лексеми на позначення предметів, домашніх тварин і птахів, звірів, комах тощо, які в оціночному застосуванні щодо людини набувають мовленнєвої емоційної характеристики, причому, як показують дослідження, переважно негативної. Наведемо приклад із роману, головний персонаж якого, сидячи за весільним столом, уявив собі наречену молодою матір'ю з маленьким хлопцем, яке вередувало й не хотіло їсти: *«Мати й так, мати й сяк до дитини... а воно ж таке норавливе й лихе. Справжній неоперений когутик, що й на батьковому смітнику воєвода!» [3, с. 160].* Як бачимо, регулярність емоційно-оціночного слова "когутик,, залучає його до розряду мовних емоційно-оціночних прагмем.

Аналізуючи мовні та мовленнєві емоційно-оціночні прагмеми, підкреслимо, що відмінність між ними доволі умовна, оскільки часто спостерігається поступовий рух, або поступове переміщення мовленнєвих прагмем новими емоційно-оціночними відтінками. Встановленню чіткої межі між цими двома категоріями заважає, зокрема, те, що тлумачні словники емоційну оцінку фіксують без необхідної послідовності. Щодо функціонування інформем у творах Є. Гуцала, то найбільш активними, за нашими спостереженнями, є релятивні інформеми (а, то, що, і, коли та ін.), що, очевидно, пояснюється специфічною художнього тексту.

Отже, прагмеми та інформеми активно функціонують у гумористичному дискурсі.

У перспективі дослідження – подальше виявлення основних одиниць прагмалінгвістики в українській химерній прозі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ахманова О.С. – М. : Просвещение, 1996. – С. 344.
2. Великий тлумачний словник української мови. – К. : Аконт, 2001. – . – Т. 2. – 2001. – 684 с.
3. Гуцало Є. П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена : [роман-диалогія] / Гуцало Є. П. – К. : Рад. письменник, 1982. – 711 с.
4. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики:

формування і розвиток категорії оцінки / Космеда Т. А. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.

5. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності / Ткачук В. М. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.

6. Чолкан В. А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. А. Чолкан. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.

Статья продолжает цикл публикаций автора, посвященный исследованию прагмалингвистических единиц на материале украинской химерной прозы. Данная работа раскрывает особенности функционирования прагмем и информем в творчестве Е. Гуцало.

Помирча С. В.

(м. Слов'янськ)

ТИПИ ПОРТРЕТНИХ ОПИСІВ У РОМАНІ О. ІЛЬЧЕНКА „КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...”

Одним із засобів характеристики персонажа у літературному творі, як відомо, є портрет, через який письменник розкриває типовий характер героїв, виражає своє ставлення до них, зокрема через зображення їхньої зовнішності: статури, обличчя, одягу, рухів, жестів, манери. Лінгвостилістичні особливості портрета персонажа віддавна привертають увагу лінгвістів (О. Горшнєва, О. Калінюк, І. Бикова, Т. Насалевич, А. Скачков).

Засобом створення художнього образу у творі є мова. Мовний портрет – це „стилістична категорія, що реалізується у художній прозі; опис зовнішніх ознак персонажа (зовнішній М. п.), а також його внутрішнього стану (внутрішній, психологічний М. п.), які забезпечують цілісність художнього зображення” [2, с. 94]. На думку С. Єрмоленко, С. Бибика, О. Годора, як засоби створення мовного портрету найчастіше використовуються епітети, метафоричні словосполучення, порівняльні звороти, а виразну стилістичну роль виконує художньо-словесна деталь [2, с. 95].

Традиційно науковці розрізняють співвідношення зовнішнього і внутрішнього, фізичні й психологічні портретні риси. Ми схилиємося до думки дослідників, що виділяють синтетичний портрет, у якому внутрішнє проявляється через зовнішнє і навпаки. Загальноприйнятою є думка, що портретний опис персонажа зображує не тільки особливості його зовнішності та одягу, але й виражає внутрішні

властивості людини. Саме тому мовними засобами автор у тексті може передавати не тільки деталі зовнішності та одягу, а й моменти поступового зростання й розвитку, наочно розкривати внутрішній світ героя, характер. Це одна з особливостей і переваг мовного портрета.

Метою цієї статті є визначення й характеристика різновидів портретних описів у романі О. Ільченка „Козацькому роду нема переводу...” (1969р.), особливість яких виявляється в наділенні портрета відповідним емоційним зарядом, змалюванні психологічних деталей, що відіграють у творі важливу образотворчу й сюжетну функцію.

З усього різноманіття портретних описів, які можуть бути використані автором у тканині твору (за класифікацією А. Скачкова) [5], серед портретних характеристик у романі О. Ільченка виділяємо такі групи:

1. Портретні типи за кількістю персонажів. За кількістю персонажів портрети звичайно поділяються на одиничні, парні й групові. У романі велику роль відіграють одиничні, персональні портрети. Однак усі вони у взаємозв'язку, взаємодії створюють колективний портрет українців XVII століття.

У романі О. Ільченка „Козацькому роду нема переводу...” в основному змальовуються одиничні й групові портрети. Одиничний або індивідуальний – це портретна характеристика окремої особи. Портретні описи можна розподілити насамперед за гендерними ознаками – чоловічі й жіночі, портрети за віковими ознаками – молоді й літні, за соціальним станом – козаки, селяни, пани. Кожен із аспектів змалювання портретів знаходить вираження в мовних засобах змалювання. У романі основними одиничними є портрети Козака Мамає, Михайлика, пана Купи, єпископа Мелхиседека, Ярини, Роксолани, Чужої Молодиці, гетьмана Однокрила, матері Явдохи. Письменник зображує представників різних верств населення тогочасної України і різних її регіонів – Центральної України й Поділля.

Переважання у творі портретів одиничного типу зумовлене багатогранністю сюжету твору, що визначає ставлення автора до героїв, їхніх вчинків, зображуваних подій.

Одиничний портретний тип активно реалізує у тексті формування яскравого, закінченого образу в ході текстового розгортання. Він використовується автором для опису зовнішніх ознак, з'ясування сутності духовного світу людини.

Прикладом одиничного портретного типу є опис зовнішності Чужої Молодиці, в якому автор умістив характеристику елементів

паспортного портрету – обличчя, волосся, очей, губів, грудей та елементи коштовних жіночих прикрас, що виявляє глибоку функціональність у формуванні яскравого, закінченого образу персонажа: *...високочола, цікава молодичка, ні чорнява, ні білява, з вогнистим волоссям, яке вибивалося з-під парчевого очіпка, з трішки зизуватими великими очима, що вигравали пускаючи бісики, стежила за всіма зразу, сяли й поблискували, і, здавалось, люди п'яніють не тільки від горілки, а й від її поглядів, од оковитої, п'яної й трохи похмурої вроди, ... од солоних дотепів, що рясно злітали з примхливих уст, ..., так здіймались високі та пружні, ще зовсім дівоцькі груди, ... осяваючи й дукачики в намисті, перли на очіпку, величезні золоті з рубінами серги в маленьких гострих вушках, серги...* [3, с. 354]. У ході текстового розгортання портретний опис молодиці відіграє значну роль в актуалізації психологічних моментів, розкриває внутрішній світ героїні.

Як вже зазначалося, портретні описи в романі представляють переважно індивідуальний, одиничний, інколи групові портрети.

Прикладом групового портретного опису є групові портрети козаків: *І Пилип, і старий Гордієнко, і той рудий довгаль, вони вже були кинулись до стриножених коней...* [3, с. 79], *... товстенний кірасир у безрукавій япанчі, замірився був важким шестипером..., коли б в останню мить вперед не вихопився на коні якийсь чужинець, ставний і сивий, у чорній цивільній одежі* [3, с. 89], *... поперецьязувавши рани старому Гордієнкові, рудому цибаневі Півторацькому і молоденькому сербинові, головкові з довгим волоссям, Стояну Богосаву, що його поранив лейстровик при кінці сутички...* [3, с. 91]. У груповому портретному описі переважає дві-три постаті – представники козацького війська. Кожний епізодичний персонаж зображується елементом фрагментального опису з використанням епітетів, що вказують на вік – (Гордієнко) *старий, молоденький* (сербин); колір волосся – *рудий* (довгаль), (чужинець) *сивий*; статуру – *товстенний* (кірасир), (чужинець) *ставний, цибаний* (Півторацький); елементи вбрання – *безрукава япанча, чорна цивільна одежа*; національну приналежність – *кірасир, сербин, лейстровик*. Рухливість героїв у контексті характеризують дієслова *кинулись, замірився, вихопився*. Портрет кожного – фрагментарний, а в цілому передається рух, динаміка портретного опису.

2. За функціональністю у тексті (функціональним навантаженням). За функцією в тексті портретні описи поділяються на домінантні й епізодичні. Домінантними є описи героїв, що визначають

основний зміст твору. Вони, як правило, змальовуються достатньо повно, і деталі їхнього портрета весь час доповнюють і поглиблюють опис. Епізодичні портрети з'являються принагідно й характеризуються фрагментарно.

При дослідженні доміантних портретів у романі О. Ільченка визначені мовні одиниці, які називають деталі зовнішності й одягу персонажа, що дозволяє характеризувати портретні описи за типами: соматичні, вестіальні, соматично-вестіальні.

Соматичний тип портретного опису персонажів характеризується позначеннями деталей зовнішності героїв. За таким принципом створений одиничний портретний опис Михайлика: *...обличчя Михайлове, від сонця чорне, як халява, на винозорі соколині очі, на вперту складку біля нижньої губи ...* [3, с. 16]. Його стрижнем є слова **обличчя, очі, губи**. Для підкреслення зовнішності автор використовує слова-епітети. Так, слово *чорне* позначає колір шкіри, епітети *винозорі, соколині* характеризують зовнішню привабливість юнака, а слово *вперта* підкреслює особливості внутрішньої сутності героя.

Вестіальний тип характеризується набором слів, що називають деталі одягу персонажів. Для зображення одягу героя автор уживає слова **шапка, штани, черкеска**. Наприклад, у портретному описі пана Демида: *...на голову мерщій насунули йому важенну шапку, схожу-таки на митру... вкинули в штани й чималий жмут полину, ... наділи на нього й черкеску штофну, зелену, – аж очі вбирала!* [3, с. 23]. Жіночий портретний опис, в якому стрижневими стають слова на позначення деталей одягу є опис Насті-шинкарки: *...Чужа Молодиця, пускаючи бісики та згрібаючи в поділ білосніжної мережаной запаски, що визирав з-під розведених унизу кутиків полтавської плахти* [3, с. 358]. Для зображення героїнь автор вживає слова **запаска, плахта**, які не тільки позначають елементи жіночого вбрання, а й вказують на територіальні відмінності одягу.

Соматично-вестіальний тип портретного опису базується на використанні слів, за допомогою яких автор змальовує зовнішність і одяг дійових осіб твору. Так, портретний опис Козака Мамає з одного боку містить слова-іменники **вуха, оселедець, чуприна** з епітетами *довжелезний, козацька* та прикметники *невеличкий, кругленький, кремезний, легкий*, які позначають зовнішні риси, і, з другого боку, слово **жупан** з епітетами *голубий, запорозький* – називають деталь одягу козака: *...зненацька виник невеличкий, кругленький, вельми кремезний і легкий чоловік – у голубому, без окрас, запорозькому жупані, з важкою золотою сергою в типці лівого вуха, що на ньому*

був намотаний довжелезний **оселедець**, козацька **чуприна** [3, с. 36].

В індивідуальних портретах роману переважає вербалізація рис паспортного опису обличчя: очі, статура, губи, зачіска.

3. За наявністю інтродуктивних елементів портрета. При дослідженні портретного опису в романі важливе значення мають способи уведення персонажів у тканину художньої мови твору – інтродуктивні елементи. Необхідність виявлення інтродуктивних елементів започатковує розвиток і подальший малюнок персонажа, становлення головних смислових акцентів портретного опису та формування читацьких орієнтирів.

Із мовного погляду при інтродукції в тексті того чи іншого персонажа вживаються слова, що позначають:

- власні імена персонажів твору: *так спалахувала **Настя** від парубоцьких поглядів, котрі запалювали все її жіноче єство* [3, с. 354];

- вказівку на імена та загальні назви: *Я – полковий обозний міста Мирослава – **Демид Пампушка-Стародупський!*** [3, с. 39];

- прізвисько: *– А як дражнили в Січі?/ **Куна.** / Чого куна? – зареготав козак* [3, с. 40];

- стан персонажа: а) **козак** + ім'я – Козак Мамай: *бо ж обставав **Козак** за бідних і простих людей, що їм так тяжко жилося; бо ж не терпів **Мамай** солодкого панського духу* [3, с. 41]; б) гетьман + ім'я персонажа, як у портретному описі гетьмана Однокрила: *чорне лебедине крило, яке, на диво всьому світові, справді-таки стирчало з правого гетьманського плеча, за що й прозвали **гетьмана** в народі ... **Гордієм Однокрилом*** [3, с. 97].

- слово, що характеризує героя за гендерним аспектом: *Михайлик, **парубійко** прездоровий і лагідний, як лось, нівроку йому, такий вибухався, що був на голову вищий од усіх* [3, с. 12]; *...не дай боже – з такою **дівкою** заходити до суперечки* [3, с. 279];

- назву, яка визначає професійну приналежність героя: *Я є **коваль!** – гоноровито відповів синок* [3, с. 135], *...зневажливо сьогодні розмовляла з несміливим і обшарпаним голодранцем-ковалиськом* [3, с. 175]; *...здивлявся (мимоволі, звісно) і на **шинкарочку**, вельможний пан, бо ж очей від неї одвести була несила* [3, с. 501];

- слова, що визначають релігійну приналежність героя: *миряни... розтупилися перед **пастирем**, як масло перед гарячим ножем* [3, с. 303], ***єпіскоп** драгував своєю непримиренністю до відступників народу й православної **віри**...* [3, с. 127];

- слово, яке вказує на вік: *і тільки тут **молодий** коваль зауважив, що матінка вже смикає його за латаний-перелатаний рукав* [3, с. 141].

- назва, яка визначає соціальний статус дійової особи: *бо ж пані тая, ... товстою ще не стала в свої вісімнадцять років* [3, с. 12], *...чудовий образок якоїсь панни* [3, с. 75].

- слова, що передають родинні стосунки, у яких перебувають між собою деякі герої роману; наприклад, мати й син: *зашарівся її синок...хоч він і без того був червонощокий* [3, с. 12], *ах ти ж кобило ногоайська – несподівано визвірилась, шура-буря: мати захищала сина* [3, с. 48];

- слова, що вказують на сімейний статус: *благальне тремоло бриніло в його хисткому тенорі, яким він завше розмовляв з дружиною* [3, с. 18], *...зо світу зігнати коханого Діомеда, свого шлюбного мужа* [3, с. 264].

Назви спорідненості часто подаються у сполученні з суфіксами суб'єктивної оцінки, які можуть надавати слову або пестливого, або іронічного, або жартівливого забарвлення: *в серці пані Параски-Роксолани царював на ту годину обшарпаний ковалисьько Михайлик* [3, с. 263], *...і все в ній кричало ці слова зневаги, але дружинонька не розтулила й вуст* [3, с. 19], *Матінка його, трішки чудна і кумедна, зворушливо-лагідна в своїм материнським збентеженні й клопоті...* [3, с. 144].

Одиничні портретні типи поширюються в ході текстового розгортання, характеризуються наявністю ланцюжка інтродуктивних елементів. Це можна проілюструвати на прикладі образу Михайла: а) *хлопчина замовк, кинув оком на своє лахміття* [3, с. 141]; б) *зашарівся її синок... хоч він і без того був червонощокий і ніжнопикий, мов дівчина* [3, с. 12]; в) *бо ж він, оцей селюк, ніколи досі й не чував – не тільки про театр* [3, с. 233]; г) *...в серці пані Параски-Роксолани царював на ту годину обшарпаний ковалисьько Михайлик...* [3, с. 263]; г) *пан сотник прокашлявся, зітхнув, потім посопів трішки та й завів гнучким та густим басюрою* [3, с. 440]. У наведеному портретному описові п'яти ланкам відповідають п'ять інтродуктивних елементів, які не просто повідомляють про суспільне становище, стать, вік героя, а й у процесі текстового розгортання повідомляють про соціальне та внутрішнє зростання парубка: хлопчина – ковалисьько – пан сотник; хлопчина – синок – пан сотник.

Інтродуктивні елементи у портретному описові не тільки актуалізують читацьку співучасть, а й пробуджують інтерес до героя та зумовлюють усі подальші його портретні ознаки. Дві парадигми зростання характеризуються за двома сферами життя Михайла – родинною та суспільною. Інтродуктивні елементи одиничних портретних типів у романі доповнюються характеризуючими словами,

що виражають деталі портретів. Такими є слова **очі, обличчя, губи, уста**. Проілюструємо на жіночих образах матері-Явдохи та Роксолани і Ярини: *добротою сяяло її ще не старе, кругленьке, але вже зморшкувате й горе крашене обличчя* [3, с. 48]; *гострі слова злітали з її присохлих материнських вуст, як важкі блискавиці* [3, с. 48]; *знеславив ти свою сиву матір* [3, с. 48]; *я люблю його, білобумажне твоє тіло, - ...сахарні твої уста, павину ходу твою, чорного соболя брови...* [3, с. 18]; *пані Роксолана Куна, прибрана в найлуччі строї, – чи не в десятку разків доброго намиста, ... освітлюючи її зашаріле й без того, зовсім іще юне обличчя дівчинки* [3, с. 132]; *Брова була в Ярини колесом? І швидке око палом? І зуби ріпою? І губи квіткою?... бо обличчя її вже світилось для нього сонцем... бо її чорні звивисті брови, що так різнились від білявих кіс...* [3, с. 133].

Ці елементи становлять ключові слова, що характеризують поняття **молодиці**: *білобумажне тіло, сахарні уста, губи квіткою, чорного соболя брови, юне обличчя, білява коса, брова колесом та літня жінка*: *зморшкувате обличчя, присохлі вуста, сива*. Таким чином, характеризуючі образ елементи передбачають певний набір ознак персонажа.

4. За розміщенням у тексті. При класифікації портретних описів у художньому творі характеристика за кількістю змальованих осіб є недостатньою і не головною. Портретний опис у тексті характеризується за місцем його розташування у тексті в цілому, у системі образів, у художніх засобах змалювання.

Портретні описи у творі характеризуються не тільки мовною формою їх вираження, а й особливостями розміщення їх у тексті роману. У залежності від місця в романі портретний опис може бути концентрованим або деконцентрованим. Дослідження способів організації портретних типів у романі дозволяє свідчити про те, що письменник використовує обидва названі типи.

Концентровані портретні описи змальовують зовнішність персонажа в одному місці як цілісний зовнішній образ. У цьому портреті подаються всі деталі обличчя та їхні індивідуальні особливості (червоні соковиті губи, дірка од вибитих передніх зубів, голомозий тощо). Так побудований портретний опис Насті-шинкарки: *...високочола, цікава молодичка, ні чорнява, ні білява, з вогнистим волоссям, яке вибивалося з-під парчевого очіпка, з трішки зизуватими великими очима...* [3, с. 354]. У зазначених портретних типах характеристика зовнішності героя будується за принципом одноразовості та повноти.

Деконцентрований портрет подається частинами в різних місцях

твору і розгортається протягом твору або в окремому його фрагменті, або в цілому творі, а вже з цих фрагментів складається цілісний портрет. У романі О. Ільченка „Козацькому роду нема переводу...” представлені обидва типи змалювання – і в окремому фрагменті тексту, і в тексті в цілому. Прикладом деконцентрованого портрета в одному епізоді може слугувати портретний опис Михайла: *Михайлик, парубійко прездоровий і... нівроку йому, такий вибухався, був на голову вищий од усіх* [3, с. 12], *хоч він і без того був червонощокий і ніжнопикий мов дівчина* [3, с. 312], *він чув її пальці, що дотикались його розхристаної шиї, дужої, як у робочого вола* [3, с. 13], *шепотіла Роксолана, припадаючи до його широких і твердих грудей* [3, с. 16], *обличчя Михайлове, від сонця чорне, як халява, на винозорі соколинні очі, на вперту складку біля нижньої губи* [3, с. 16], *аж очі йому спалахнули від захвату красою волі* [3, с. 20], *...глянувши знизу на велетня Михайла, на його тремтячі, аж білі губи, на його прездоровий кулак, на його жаркі очі...* [3, с. 33], *жоден м'яз не ворухнувся тільки на молодому, без єдиної зморшки, обличчі Михайлика* [3, с. 68], *...і засвітились його соколинні очі...* [3, с. 138], *... і Михайлик розкрив свою долоню, на якій спокійно вмістилось би десятків зо два крашанок* [3, с. 367].

Тут на кількох сторінках у процесі змалювання подій подаються окремі риси, що зрештою складаються в цілісний образ: *прездоровий, ніжне обличчя, соколинні, винозорі очі, білі губи, прездоровий кулак, жаркі очі*. У подальшому тексті привертається увага до його бідного одягу і чуприни: *і тільки тут молодий коваль зауважив, що матінка вже смикає його за латаний-перелатаний рукав* [3, с. 141], *і цей драний рукав, і змарніле обличчя Михайлика, ... все це зраджувало нужду* [3, с. 159], *Михайлик хотів був пригладити розкошлану в недавнім чубинні з гайдуками шорстку від шляхової куряви чуприну* [3, с. 169], *...на ньому теліпались пошарпані в останній бійці-чубийці штани та сорочка* [3, с. 175], *...лишивши на маківці копичку волосся, що з неї мала згодом вирости добра козацька чуприна... парубок прибрав собі й рясні шаровари. ... купили й кармазиновий жупан для хлопця ... Придбали й сорочку гуцульську, вишивану, і широчений, з довгими-предовгими пацьорками червоний пояс...* [3, с. 243]. Через змалювання одягу передається зміна соціального стану хлопця: *латаний-перелатаний рукав, пошарпані штани та сорочка – рясні шаровари, кармазиновий жупан, червоний пояс, гуцульська сорочка*. При деконцентрованому описі портрету підкреслюються елементи, що виражають ситуативний стан героя: *очі спалахнули від захвату, змарніле обличчя, напружений погляд*.

Однак у романі „Козацькому роду нема переводу...” переважає портретний опис комбінованого типу: при інтродукції дається концентрований портрет, що у подальшому може доповнюватися деталями психологічного, динамічного аспектів зображення.

Наприклад, на початку твору подається концентрований портрет героя: *...зненацька виник...чоловік – у голубому, без окрас, запорозькому жупані, з важкою золотою сергою в пупці лівого вуха, що на ньому був намотаний довжелезний оселедець, козацька чуприна* [3, с. 36]. Пізніше вводяться деякі деталі зовнішності:

– зачіска: *оселедець з крамарський аршин завдовжки* [3, с. 37]; *козак пресердитий, закрутивши за вухо чуприну, схожу на незаплетену дівочу косу* [3, с. 39];

– вуса: *довжелезні вуса, які ворушилились, мов у kota* [3, с. 37], *Козака приємно було бачити, як сіпався в нього кінчик правого вуса* [3, с. 46], *аж наче спалахнув, аж засіпався кінчик лівого вуса* [3, с. 69], *і з його люльки сипонуло приском тютюну, і вуса стали сторч* [3, с. 38].

– очі: *...оті очища...мерехтіли ще трохи й різно та й не на одному рівні стояли,...кольору невловимого...* [3, с. 37], *мінялися щогодини, щохвилини – від освітлення, від настрою, від обставин: то зелені, то сиві, то сині, то аж карі – з голубими цяточками, аж ніби чорні* [3, с. 38], *Вони були великі в нього, наче у вола* [3, с. 37] тощо.

5. За місцем у системі образів. За місцем у системі образів виділяють портрети домінантні й фонові. Домінантними, як свідчить назва, є портретні описи героїв, фоновими є портретні описи епізодичних персонажів. У романі О. Ільченка домінантними є портретні описи Козака Мамає, пана Купи, Михайлика, матері-Явдохи, Роксолани та Ярини; фоновими є портрети єпископа Мелхиседека, Чужої Молодиці, Гетьмана Однокрила.

Прикладом домінантного портрету у романі є концентрований опис пана Купи: *пан Демид Пампушка, голомозий, без жодного слідочка чуба козацького, моторний товстун, у блідім обличчі котрого вражали, передусім, червоні соковиті губи – під шорстками, дротяними, аж до сміху тонкими вусами (що мали очевидний намір остаточно зникнути, як і його оселедець), під якими зяяла дірка, од вибитих передніх зубів...* [3, с. 10].

Фоновими портретами у романі виступають описи священника Гната Романюка: *На порозі стояв Ігнатій Романюк, сивоголовий чоловік непевного віку, молодявий, ставний, з буришинними чотками в тонких нервових пальцях...* [3, с. 146], *Зодягнений у чорну сукняну чоху, – ... стрункий, легкий, моторний, як юнак, і з мудрими очима*

літньої людини,... рум'яний і аж почорнілий від сонця всіх країн Європи, він рухався стримано й зовні спокійно, як і всякий природний горянин-гуцул... [3, с. 146-147]; сотника Хіврі: ... невсипущий зло ріка, нестарий, чепурний і вельми жінкуватий дядечко... [3, с. 122], ...той самий Хівря, рум'яний і щокатий, наче літня молодиця, довгоносий та безвусий, з блаженською чуприною, з величезними синіми очима... [3, с. 123]; Пилипа-з-Конопель: Це був чорнявий запорожець, тонкий, а дужий, вусом кучерявий, з невеличкою, як і в кожного молодика, чуприною на маківці, моторний, бистроокий, з хуткою річчю та з чудернацькою, ніби й не наською, химерною вимовою... [3, с. 66].

6. За статичністю та динамічністю. Дослідження способів розташування домінантних портретних типів у романі О. Ільченка „Козацькому роду нема переводу...” дозволяє виділити два різновиди портретних описів: статичні й динамічні.

Статична портретна єдність характеризується непоширюваністю у ході текстового розгортання переважно статичних ознак зовнішності героя. Прикладом є портретний опис Роксолани: *зовсім іще юне обличчя дівчинки, що передчасно стала молодичкою* [3, с. 132], *око темне, як вишня* [3, с. 13], *очі...темні, як перезрілі вишні* [3, с. 19], *...були вони напродиво хороші й неблимні* [3, с. 10], *...ті ж очі, кроткі, як лісові квіти, великі, мов у корови, вологі, мов у серни* [3, с. 455], *...вій, чорних, пухнастих, важких і задовгих, аж наче неймовірних, мов у казці* [3, с. 10], *пан Демид любовно споглядав ... не тільки принадно закопилену губку* [3, с. 10], *товстою ще не стала в свої вісімнадцять років, але вже була тілиста* [3, с. 12], *я люблю його, білобумажне твоє тіло* [3, с. 10], *товстенька приваблива ручка..., але вже й невиразна в своїй занадто ранній брезгливості* [3, с. 455].

Динамічні портрети створюються у тексті за принципом динамічних рухів героя. Ось приклад такого одиничного портретного опису Козака Мамає: *сяяло його лице, як у дитяти* [3, с. 307], *чорний оселедець Мамає від щирої роботи розкуйовдився, став сливе сторч* [3, с. 330], *довжелезні вуса, які ворушились, мов у kota (37), розкошлував свої пишнючі вуса* [3, с. 94], *то вниз, то вгору, то за вуха закручував (вуса)* [3, с. 94], *(очі) мінялися щогодини, щохвилини – від освітлення, від настрою, від обставин: то зелені, то сиві, то сині, то аж карі – з голубими цяточками, аж ніби чорні* [3, с. 38].

У портретних описах твору спостерігаються зміни в зовнішності героя. Портретні ланцюжки зовнішнього вигляду Мамає презентуються різними словами: *лице сяяло, оселедець розкуйовдився, оселедець став сторч, вуса ворушились, вуса*

закручував, очі мінялися, а в читача створюється відчуття динамічного опису героя.

Для літературних портретів важлива психологічна характеристика героїв, яка становить динамічний контекст. Прикладом є опис прояву почуття гніву Козака Мамає: *...і вуса стали сторч, і оселедець розпушився по всій маківці, і око ... трохи розплющилось... лиховісно тамуючи кипіння гніву, бо вже розпирало воно козакові груди* [3, с. 38-39].

Динамічність досягається за допомогою дієслів на позначення переміщення персонажів у просторі. Прикладом може бути портретний опис Роксолани серед степу у ридвані: *Млосно одвічала Роксолана, на якусь чудову мить розплющувала свої звабливосайні мигдалюваті очі, ... щоб проштрикнути коханого мужа до самого дна душі та тіла* [3, с. 10] та поява молоді пані на громадській нараді у місті Мирославі: *До покою, з лоскотливим сміхом, не вбігла, не впливла, а шугонула райською птицею вісімнадцятилітня пані Роксолана Купа* [3, с. 132].

7. Портрет-картина. Межі жанру портрета дуже рухливі, часто власне портрет може сполучатися в одному творі з елементами інших жанрів. Таким є портрет-картина, де змальована постать, подана у смислового й сюжетного взаємозв'язку зі світом речей, „природою”, що оточують зображену людину. Саме такий тип портретного опису переважає в романі О. Ільченка.

Дії зображені у перших главах роману, розгортаються в степу, де подорожують герої, портрети яких зображуються дуже мальовничо, але не самі по собі, а на тлі степової природи, що виражається словами ЛСГ „степ” – *пусто широкий степ, неозорний степ, степовий шлях, вибалок степовий, степове марево, степ застогнав, степ сполоханий, непривітний степ, українські роздоли, хвилястий степ, український незайманий степ*; ЛСГ „рослинності” – *верба, груша, гай, трави, очерет, трав'яний ліс, сухий ковила, шовкова трава* та ін.; ЛСГ „птахи” – *обрій, піднебесна високість, небесні чертоги, небеса, закраєк хмари соколи*; ЛСГ дієслова, що передають звуки степової природи: *туркотіли, крякало, щebetало, стогнало, курникало, тицало, співало, лебеді сурмили, жайворони прославляли сонце, шпаки базікали*, ЛСГ „тварини” – *зміїсті скакуни, сайгаки, лисиці, барсуки, горностаї, дикий кіт, коні, воли, вовки, коняки-розбишаки*. Усе це лексичне багатство змальовує тло, на якому відбуваються події. Багатоплановість слів, що називають саме степ і все, що на ньому живе, росте й розвивається, багатоплановість назв звуків природи доводить своєрідні переваги портретів-картин

словесних над живописними. У картині не можна досягнути всю багатоманітність змалюваного, обов'язково спостерігається певна вибірковість. Для О. Ільченка питання вибору, що включити в картину, немає: він охоплює все, а вибір за читачем.

За кількістю зображених осіб портретні описи в романі представляють переважно індивідуальний, одиничний портрет. За місцем в архітектоніці твору переважає сполучення концентрованого й деконцентрованого способів подачі портрета. У портретних описах концентрованого типу подається цілісний портрет особи переважно з усіма її рисами обличчя й ознаками. Деконцентрований тип не передбачає цілісного зображення в одному місці, а подає окремі риси людини, особливості її зовнішності поступово, в різних місцях тексту.

Для роману „Козацькому роду нема переводу...” характерним є сполучення зазначених типів: автор подає концентрований портрет, який у подальшому доповнюється деталями, що підкреслюють зовнішні особливості портрета або настрої зображеного.

Третій спосіб подачі (переважно портретів епізодичних персонажів) можна розглядати як фрагментний тип, у якому не подається концентрованого чи достатньо неконцентрованого портрета, а тільки окремі деталі його (очі Пилипа-з-Конопель).

Отже, класифікація та аналіз портретних описів у романі О. Ільченка свідчить, що письменник надає перевагу змішаному типові портретної характеристики образу, яка деталізується і розгортається протягом твору. Форми авторського виявлення деконцентрованого типу у романі відносно героїв проявляються у трьох способах зв'язку портретних ланок: номінативний, лейтмотивний і змішаний.

Перспективними видаються подальші дослідження у плані порівняльної характеристики домінантних і фрагментарних портретів, лінгвостилістичний аналіз кожного з них, визначення взаємозв'язку між засобами творення портретів персонажів та особистим ставленням автора до них, його індивідуальними психічними особливостями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – изд. 3-е. – М. : Сов. энциклопедия, 1975. – . – Т. 20. – 1975. – 608 с. : илл., 17 л. илл., 4 л. карт. (382).
2. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.

3. Ільченко О. Є. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця (химер. роман з нар. уст) / О. Є. Ільченко. – К. : Дніпро, 1979. – 693 с.

4. Мацько Л. І. Стилїстика української мови / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. – К. : Вища школа, 2003. – 309 с.

5. Скачков А. Ю. Лїнгвостилїстичнї особливостї портретних описів у творах М. Коцюбинського : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / А. Ю. Скачков. – Х., 2007. – 182 с.

В статїє рассматриваються типи портретних описаний в романе А. Ільченко „Козацькому роду нема переводу...” и некоторые языковые особенности каждого из них.

*Зарицька І.М.
(м. Донецьк)*

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ АРГУМЕНТАЦІЇ

Останнім часом предметом пильної уваги логіків, риториків, лінгвістів є проблеми аргументації. Інтерес дослідників до феномену аргументації обумовлений такими факторами, як соціологізація знань, інтеграція наук у межах когнітивної парадигми, поглиблення внутрішньонаукової спеціалізації. У науковій літературі відкритим залишається питання щодо визначення поняття «аргументація». Пояснюється це, насамперед, можливістю багатоаспектного аналізу цього явища. Проблеми специфіки аргументації вирішуються в логічному [1; 5; 10], тактичному [1; 10; 12], соціально-психологічному [2; 9], риторичному [14], психолінгвістичному [13] аспектах.

Аргументація є багатограним явищем, тому на сьогодні дати визначення цього поняття, яке задовольнило б усіх спеціалістів, навряд чи видається можливим, оскільки дослідження в цій галузі наукового знання проводяться на різних засадах. Так, наприклад, особливості наукової аргументації досліджує Я. Яскевич [15], аргументацію як когнітивний феномен розглядає А. Баранов [2], поняття практичної аргументації з'ясовує Н. Колотілова [11], типологію аргументації за предметними сферами аналізує Г. Брутян [5], А. Блінов та В. Петров висвітлюють аргументацію через теорію дискурсивних актів [4] тощо.

У зв'язку з різноманітністю аспектів аналізу аргументації постає питання комплексного підходу до розгляду цього процесу. Ми погоджуємось із думкою В.І. Курбатова, що багатоаспектність аргументативного процесу, його багатогранність, разом з тим повинна бути осмислена в одній системі понять, субординація яких відображає єдність та цілісність аргументації [12].

Метою нашої статті є окреслення основних наукових підходів до дослідження аргументації, висвітлення специфіки аргументації в різноманітних аспектах, аналіз побудови аргументації з міждисциплінарних позицій, всебічний розгляд аргументації, визначення її основних складових, внутрішніх «сил» і «важелів».

Не зважаючи на різні аспекти аналізу аргументації, які були сформульовані залежно від мети вивчення цього феномену, в межах

означеної проблематики можна окреслити такі основні наукові *підходи* до дослідження аргументації:

1) *логіко-філософський*, пов'язаний з аналізом обсягу та змісту понять, способів оперування ними: аргументація розглядається як спосіб міркування, що містить доказ і спростування, у процесі якого утворюється переконання в істинності тези, яку захищають, або хибності антитези.

2) *лінгвістичний*, де аргументація, більшою мірою, спирається на поняття «переконання». Зокрема, представники радикального аргументативізму (О. Дюкро, Ж.-П. Анкомбр) вважають, що слова будь-якої «людської» мови містять у собі первісно приховані аргументативні висновки, завдяки яким здійснюється передача знань, думок, ціннісних настанов, тверджень носіїв мови один одному.

3) у межах *прагматодіалектичного* підходу, основоположником якого є німецький учений Арнольд Гюнтер, специфіка аргументації визначається з погляду теорії комунікації: 1) аргументація виникає в міжособистісному спілкуванні; 2) аргументація сприяє зміненню знань, ціннісних настанов учасників комунікативного процесу; 3) аргументація здійснюється згідно з певними правилами. Ці положення розвинені голландськими вченими Франсом ван Ємереном і Робом Гроотендорстом, які пов'язують аргументацію з теорією мовленнєвих актів, оскільки спілкування вони сприймають як обмін мовленнєвими актами різного ступеня складності, та орієнтуються на неформальні схеми аргументації, що використовуються у повсякденному мовленні [8].

Кожен із наукових підходів має певну цінність, оскільки дозволяє проаналізувати окремий компонент аргументативного процесу, але у жодному із підходів немає такого визначення аргументації, яке б відображало всю різноманітність її аспектів.

На сьогодні аргументацію певною мірою досліджено лише в логіці, філософії, риторичі. Між розумінням цього процесу в названих науках є багато спільного, але існують і принципові відмінності, на які слід звернути особливу увагу для правильного тлумачення поняття «аргументація».

Вважається, що саме логіка займає пріоритетну позицію у вивченні феномену аргументації. У межах логічного напрямку дослідження, зокрема, співвідносяться такі поняття, як аргументація та розмірковування, аргументація й судження, аргументація та доказ, аргументація й переконання. При цьому головна увага приділяється значущості аргументів, у яких висновок робиться з одного чи більше посилок [8], а це призводить до неможливості встановлення чітких

меж між аргументацією та вищеназваними поняттями. Наслідком цього є відсутність точних формулювань як самого процесу аргументації, так і пов'язаних із ним понять логіки.

У логіці існують формальний та неформальний підходи до аргументації. У межах формального підходу головними критеріями оцінки цього поняття є правильність-неправильність. Основна увага приділяється аналізу аргументації як певної структури, побудованої за чіткими логічними правилами (аргументація частіше зводиться до доведення, до схем різних типів міркувань; функціональний аспект при цьому не розглядається, не враховується контекст). У межах неформального підходу аналізується прийнятність аргументів; релевантність аргументів тези; «вагомість», достатність аргументів для обґрунтування тези. Філософсько-методологічною базою виникнення сучасного неформального підходу до аргументації у ХХ ст., характерними ознаками якого є публічність, діалогічність аргументативних процесів, можна назвати концепцію «логіки, що працює» С. Тулміна і концепцію «нової риторики» Х. Перельмана [6].

Представники неориторики, зокрема Х. Перельман, вважають аргументування однією із можливостей мовленнєвого впливу на свідомість людини. Як зазначає В. Дем'янков, не завжди, коли необхідно схилити слухачів на свій бік, застосовують логічно зв'язні аргументи. Достатньо дати зрозуміти, що позиція, на користь якої виступає пропонент, стосується інтересів адресата; захищаючи ці інтереси, можна ще впливати на емоції, грати на почутті обов'язку, на моральних установках [7, с. 138]. Таким чином, тлумачення аргументації з погляду доречності є предметом вивчення риторики, яка, зрозуміло, не може претендувати на монопольний розгляд аргументації. Тому деякі вчені, зокрема В. Курбатов, наполягають на двоїстій природі аргументації: структура її логічна, а зміст, контекст, у якому вона існує, – галузь риторики [12].

За останні роки інтерес до вивчення аргументації пов'язаний із поворотом лінгвістики до аналізу мови як засобу комунікативного впливу, що здійснюється в соціальному контексті. У лінгвістиці поняття аргументації отримало різнопланове висвітлення. Більшість теоретиків мовленнєвої аргументації розглядає цей процес як ситуацію безпосереднього спілкування. У цьому випадку об'єктом дослідження є не комбінація посилань і висновків, представлених у вигляді формальних символів, значення яких чітко визначено задалегідь, а сукупність утворених носієм мови мовленнєвих актів, зокрема, – тверджень. Аргументативний процес розглядається як ситуативне мовленнєве виявлення, при якому мовленнєві одиниці

призначені для того, щоб переконати адресата у прийнятності думки аргументатора [8].

На особливу увагу заслуговує теорія О. Дюкро – «теорія аргументації в мові». Французький лінгвіст зазначає, що аргументація має місце тоді, коли мовець формулює висловлення (або декілька висловлень) таким чином, що воно підводить адресата до іншого висловлення – висновку. За допомогою цієї теорії Освальд Дюкро намагається довести: 1) аргументативні ознаки є невід'ємною частиною мови як системи; 2) мова може накладати певні обмеження на саму аргументацію. Теорія аргументації в мові може бути зведена до трьох основних тверджень:

1) аргументативний початок у мові домінує над інформативним;
2) семантичний опис висловлення повинен полягати насамперед у з'ясуванні його можливих наслідків, ніж у визначенні його відношення до «фактів»;

3) аргумент і пов'язані з ним висновки в аргументативному дискурсі не можуть виявити своєї власної значущості без урахування залежності один від одного [16].

Отже, розглянувши різні наукові підходи до вивчення явища аргументації, проаналізувавши побудову аргументації з міждисциплінарних позицій, ми дійшли таких *висновків*.

1. Велика кількість наукових дисциплін, що мають предметом свого дослідження широкий спектр проблем аргументації, вказує на те, що аргументація є багатограним явищем. Вивчення процесу аргументації в 60-х роках ХХ ст. пов'язане з іменами Г. Джонсона, Х. Перельмана, С. Тулміна. Із середини 70-х років ХХ ст. над цією проблемою активно працює кафедра діалектичного матеріалізму та логіки Єреванського державного університету. Значний внесок у розробку сучасної теорії аргументації зробили Г. Брутян, В. Свинцов, Л. Матвєєва, А. Баранов, А. Алексєєв, Дж. Фріман, Я. Яскевич, Ф. ван Ємерен, Р. Гроотендорст, Д. Уолтон, С. Терихов, А. Івін, Н. Фанян, І. Соболева. Більшість учених розглядали процес аргументації в різних аспектах, тому при співвіднесенні конкретних імен із більш вузькими напрямками дослідження цього процесу виникають певні труднощі.

2. Визначення аргументації має носити комплексний характер, тобто поєднувати принципово важливі різноаспектні компоненти (логічний, риторичний, лінгвістичний, психологічний).

3. Оглянувши наявні в лінгвістиці теоретичні підходи до визначення аргументації, ми трактуємо її як «мовленнєвий акт, що складається із ряду висловлень, які призначені для того, щоб

обґрунтувати або спростувати висловлену думку, та спрямовані на те, щоб обґрунтувати або спростувати висловлену думку, переконати в принадності цієї висловленої думки» [8, с. 24].

4. Успішність аргументації визначається ступенем впливу на адресата, досягненням згоди між комунікантами. У підготовленій аргументації загальна установка аргументації на переконання спонукає комунікантів дотримуватися логічних правил, виважено оцінювати аргументи відповідно до критеріїв ревалентності та достатності, ретельно добирати мовні засоби.

5. Новий етап у розвитку теорії аргументації пов'язаний насамперед із повсякденною комунікацією, з безпосереднім мовленнєвим впливом. Лінгвістика (на відміну від традиційних риторичних логічних теорій, що розглядають мову тільки як засіб для здійснення аргументації, а саму аргументацію як уміння наводити докази (аргументи) на доведення будь-якого положення (тези) з метою переконання співбесідника у правильності висловленого судження) розглядає аргументування як таке використання мови, яке ототожнюється не з установленням істинного значення, а з широкою інтерпретацією фактів.

6. Інтенсивні пошуки в галузі комунікативної лінгвістики потребують залучення комплексних методів вивчення одиниць різних рівнів, серед яких особливої ваги набувають аргументативні висловлення. Згідно з М. Бахтіним, мова не існує сама по собі, а лише у поєднанні з індивідуальним організмом конкретного висловлення. Ціле висловлення – це вже не одиниця мови, а одиниця мовленнєвого спілкування, що має не значення, а цілісний смисл, який має відношення до цінностей – до істини, краси і т. п. – та вимагає відповідного розуміння [3].

Перспективи подальших розвідок полягають у поглибленому вивченні умов, що суттєво впливають на вживання й формування різноманітних типів, притаманних аргументним висловленням; установлення сукупності тих прагматично зумовлених чинників, які здійснюють безпосередній вплив на формування та функціонування аргументних висловлень у різних мовленнєвих актах сучасної української мови; простеження закономірності вияву ілокутивних, локутивних, перлокутивних та інших смислів в аргументних висловленнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А. П. Аргументация. Познание. Общение / А. П. Алексеев. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 150 с.

2. Баранов А. Н. Аргументация как языковой и когнитивный феномен / А. Н. Баранов // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М. : Наука, 1990. – С. 40 – 52.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 423 с.
4. Блинов А. П. Элементы логики действий / А. П. Блинов, В. В. Петров. – М. : Наука, 1991. – 232 с.
5. Брутян Г. А. Аргументация / Г. А. Брутян. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1984. – 105 с.
6. Гончаров А. Ю. Логіка і теорія аргументації: формальний і неформальний підходи : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філософ. наук / А. Ю. Гончаров.– К., 2003. – 18 с.
7. Демьянков В. З. Коммуникативное воздействие на структуру сознания / Демьянков В. З. // Роль языка в структурировании сознания. – М. : Институт философии АН СССР, 1984. – Ч. 1. – С. 138 – 161.
8. Еемеерен Ф. Х. Речевые акты в аргументативных дискуссиях / Ф. Х. Еемеерен, Р. Гроотендорст. – СПб., 1994. – 238 с.
9. Зарецкая Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. – М. : Дело, 1999. – 480 с.
10. Ивин А. А. Теория аргументации / А. А. Ивин. – М. : Гардарики, 2000. – 416 с.
11. Колотілова Н. А. Поняття практичної аргументації / Н. А. Колотілова // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2004. – № 39.
12. Курбатов В. И. Социально-политическая аргументация (Логико-методологический анализ) / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1991. – 144 с.
13. Леонтьев А. А. Понятие текста в современной лингвистике и психолингвистике / А. А. Леонтьев. – К. : Вища школа, 1979. – 307 с.
14. Перельмана Х. Из книги «Новая риторика: трактат об аргументации» / Перельмана Х., Олбрехтс-Тытека Л. // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С. 207 – 264.
15. Яскевич Я. С. Аргументация в науке / Я. С. Яскевич. – Минск, 1992.
16. Ducrot O. L'Argumentation dans la langue (in collaboration with J.-C. Anscombe) / O. Ducrot. – Brussels : Mardaga, 1983.

В статье очерчены основные научные подходы к исследованию аргументации, освещены особенности аргументации в логико-

философском, лингвистическом и прагмадиалектическом аспектах, проанализировано построение аргументации с междисциплинарных позиций, выявлены языковые аспекты аргументации.

Піскун В.О.
(м. Слов'янськ)

ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ПРЕСИ ДОНБАСУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ століття

Кожна епоха має слова, які в силу певних обставин широко і різноманітно вживаються під час спілкування. Велику роль у їх поширенні відіграють ЗМІ, створюючи мовленнєве середовище, у якому задаються стандарти, еталони, норми.

Періодичні видання, пропагуючи політичну, наукову та іншу думку в Україні, виховуючи естетичні смаки через публікацію, сприяють формуванню мовно-культурного середовища. Мова газети як одна з форм масової комунікації і як різновид публіцистичного стилю становить складну цілісну систему, що характеризується своїми специфічними рисами. Більшість дослідників вітчизняної та зарубіжної пресолінгвістики (Д.Баранник, В.Вакуров, М.Жовтобрюх, А.Коваль, Г.Контрчук, В.Костомаров, А.Мамалига, О.Пазяк, О.Пінчук, О.Пономарів, Д.Розенталь, М.Скуленко, Г.Солганик та ін.) серед основних особливостей мови газети визначають її соціальну оцінність, комунікативну загальнозначимість, загальнодоступність, тяжіння до мовленнєвого стандарту, особливий характер образності, тісне поєднання елементів різних структурно-функціональних стилів літературної мови.

Актуальність дослідження зумовлена потребою аналізу методологічних засад у сучасному пресознавстві. Останнім часом відбувається активне формування нових підходів, критеріїв, принципів систематизації, аналізу й наукової інтерпретації журналістських фактів минулого. Преса Донбасу ХХ століття як історичне, лінгвальне та літературно-естетичне явище досі не була об'єктом спеціального комплексного наукового дослідження, що повністю викреслювало її із загальноукраїнського журналістського процесу.

Метою запропонованої статті є аналіз жанрів газетної періодики Донбасу першої половини ХХ ст. Відповідно до мети розв'язано такі завдання дослідження:

1) визначити провідні аспекти наукової інтерпретації газетної мови як лінгвального й соціокультурного феномену у вітчизняній

пресолінгвістиці;

2) проаналізувати систему жанрів преси Донбасу.

Специфіка мовних засобів преси зумовлена загальними завданнями газети, яка продукується в межах певної суспільно-політичної формації й особливостями, притаманними конкретному газетному жанру залежно від змісту, обсягу матеріалу, позиції автора та ролі його образу в структурі журналістського твору.

У сучасній філології «жанр – [франц. genre – род<лат. gignere-народжувати] – вид творів у галузі мистецтва, що характеризується певними сюжетними та стилістичними ознаками» [13, с.206]; «історично сформований тип художнього твору, який синтезує характерні особливості змісту та форми певного виду творів, має відносно сталу композиційну будову, яка перебуває в постійному розвитку та збагаченні» [13, с.203]. Жанри тлумачаться як певні естетичні умовності, що детермінують сутність конкретних творів, при цьому незаперечним є їх зв'язок із традицією: вони виступають своєрідними парадигмами в синтагматиці історико-літературного процесу. З цього приводу доцільно згадати відому метафоричну формулу М.Бахтіна: «Жанр живе теперішнім, але завжди пам'ятає своє минуле, свій початок. Жанр – представник творчої пам'яті в процесі літературного розвитку» [2, с. 122].

Разом з цим, жанр – категорія історично конкретна, змінна в часі, еволюціонуючи «зберігаються певні жанрові риси, жанри не можуть зазнавати певних модифікацій» [13, с. 162]. В. Здоровега називає, принаймні, два фактори, що зумовлюють зміни формально-змістової єдності журналістського твору: суб'єктивний, пов'язаний із творчо-особистісними характеристиками автора, й об'єктивний, що актуалізується соціальними аспектами» [6, с. 162 – 165].

Характерні ознаки мови ЗМІ Донбасу ХХ століття – ідеологізація та політизація публіцистичного мовлення – припадають на 30–80–ті роки, що привело до маніпулювання свідомістю читача.

Зображення людини в газетно-публіцистичних текстах досліджуваного періоду також відзначалося догматичним, шаблонізованим підходом. У тоталітарній публіцистиці існував усього один узагальнений («масовий») «більшовицький ідеал особистості» [6, с. 170], позбавлений будь-яких ментальних, етнічних, індивідуально-психологічних характеристик.

Свого часу М.Гус говорив: «Найголовніша тематична галузь у радянській пресі – економіка. А керуюча стрижнева тема в ній – п'ятирічка» [3, с. 97]. Крім зазначеної догми, журналістикознавець додає ще три об'єкти газетної інформації: соціалістичний переустрій

села, робітнича партія та політико–просвітницька й культурна робота [3, с. 96 – 161].

Доречними є зауваження В.Здоровеги: «У пресі за сталінських часів з'являлися лише директивні передовиці, кореспонденції про трудові подвиги, зрідка фейлетон чи портретний нарис про героїв-правофлангових п'ятирічок, спеціально підібрані й дистильовані повідомлення про події міжнародного життя, добірки про боротьбу за мир» [6, с. 164].

Утворювалася своєрідна ієрархія в системі самих жанрів. «У кожного жанру – своє місце на газетній полосі, – не без іронії зазначає Л.Кройчик, – своя регулярність появи: нарис – у підвалі другої – третьої сторінки, на свято, міжнародний огляд – щонеділі, економічний – раз на місяць, огляд преси – щомісяця, рецензія – один-два рази на місяць на останній сторінці. Політична інформація на першій полосі, економічна – на другій, міжнародна – на третій, культурно-спортивна – на четвертій... Кожний жанр «вів» свою партію, виступаючи у відповідності з регламентом суворо вивіреної ідеологічної партитури» [9, с. 125].

М.Жовтобрюх, досліджуючи українську періодику кінця XIX – початку XX століття, констатував: «Мова українських газет передреволюційних часів характеризується вже такою ж жанровою диференціацією і такою ж стильовою взаємопроникненістю, як і мова сучасних газет, хоч, звичайно, в своїй основній масі була стилістично менш досконалою» [4, с. 267]. Дослідник серед найпоширеніших жанрів тодішньої преси називає передову статтю, інформаційну замітку, кореспонденцію, звіт, репортаж, нарис, памфлет, фейлетон; рідковживаним було інтерв'ю [4, с. 266 – 272].

Приблизно такою ж виглядала й система жанрів преси Донбасу ХХст., причому газети різних типологічних груп не мали чіткої диференціації за жанровими й мовностилістичними показниками. Тому мовленнєва норма певного жанру була догматичною, застиглою, універсальною (лінгвостилістична й структурно-композиційна модель суттєво не змінювалася незалежно навіть від об'єкта зображення).

Аналізуючи жанрову систему місцевої преси зазначеного періоду, опираючись на найпоширенішу, традиційну й історично усталену в українському журналістикознавстві класифікацію, запропоновану В.Здоровею. Учений диференціює публіцистичні твори за методом пізнання дійсності й пропонує таку схему: інформаційна група включає такі жанри: замітка, звіт, інтерв'ю, репортаж, кореспонденція; аналітична – коментар, стаття, рецензія, огляд, лист, звернення; художньо-публіцистична – нарис, зарисовка,

фейлетон, есе, памфлет, гумореска, байка, порада [6, с. 169].

Зрозуміло, що запропонована схема – це лише відправна точка, приблизний орієнтир жанрово-видового аналізу, адже перелічені форми журналістських творів відбивають сучасний стан системи жанрів, хоча їх еволюція починалася значно раніше.

Отже, інформаційна група журналістських творів преси Донбасу ХХ століття репрезентована жанрами інформаційної замітки, звіту, кореспонденції. Саме ці форми склали домінуючу частину всієї жанрової системи місцевої преси тих часів.

Найпоширеніший та обов'язковий жанр газетно-публіцистичного стилю початку ХХ століття – інформаційна замітка («стисла розповідь про суспільно-цікавий факт чи явище без докладного коментування») [13, с. 218], перебував на шляху формування та удосконалення її стилістичних норм. Так, відбувалася трансформація численних жанрових різновидів замітки, що вела до структурно-семантичного спрощення її форми, ущільнення речення за рахунок мовних засобів. Наприклад:

1. «Цими днями в Н-Астрахані відбулося районне партійне зібрання. Головне питання зібрання було питання про землеустрій, на якому партійці та актив комсомолу зосередили всю увагу. Багато висловлювалося: за необхідність найскорішого переведення землеустрій, щоб закріпити землю за двором по землекористуванню; на недоцільності толоки та шкоди від неї біднякові. Чимало зупинялись на недостатній роз'ясовчій роботі по землеустрій та землекористуванню серед широких кол населення. Райпартзібрання намітило низку практичних завдань і дало директиви сільосередкам, що до роботи в галузі землеустрій надалі» (Червоний хлібороб, 30 липня 1927 р.).

2. «Робота на коровах. На Радомиській досвідній станції спробували перевірити – як відіб'ється це на удоях корів, коли ними робити в господарстві замісто коней. Для цього привчили помалу двох корів до ярма й запряжки та перевозки ваги. До 16 днів цим коровам дали відпочинку, а потім 16 днів на них робили по п'ять годин, перевозячи вагу по п'ять пудів.

Виявилося, що під час роботи удої зменшилися, але в той самий час молоко зробилося жирнішим, ніж воно було до роботи» (Артемівський робітник, жовтень, 1930 р.).

Жанр репортажу був дуже рідковживаним на сторінках донбаської преси. Це пояснити можна тим, що репортаж із його авторським началом та певною образною аналітичністю "не вписувався" в модель журналістики, яка існувала на той час.

Друга половина ХХ ст. місцевої преси характеризується появою на шпальтах газет перших зразків репортажу, при цьому його композиційно-мовленнєва модель будувалася на тих же основах, що й сучасна. Наприклад: «Щоб зелений борщ і зимою на столі димівся

Яка-то насолода поласувати свіженького борщу із зеленим щавлем!

Якщо ви заправите його консервованим щавлем селідівського виробництва, не пошкодуєте. Дуже смачно, от спробуйте!

Консервованій щавель - це поки ще єдиний вид продукції заводу. Та незабаром на полицях магазинів багатьох областей України з'являться його основні вироби: зелений горошок, різні консерви кабачків, помідорів, салатів, капусти, томатний сік та ін. Завод розширюється, будується.

Той, хто довго не був на підприємстві, зараз навряд чи впізнає його. Біля воріт, наче за помахом чарівної палички, виріс великий двоповерховий будиночок. Це майбутній побутовий корпус.

- Консервники з нетерпінням чекають на його закінчення, - розповідає працівник заводу Абрам Захарович Вернік. - Тут розміститься вся контора, буде хороша духова, червоний куточок, кімнати партійної і профспілкової організації. Прийде людина на роботу, будь ласка, прийми освіжаючий душ, надінь білосніжний халат - і в цех.

Ось на подвір'я заїжджає автомашина. Це збирається делегація, щоб перевірити хід соціалістичного змагання.

Тільки-но рушила ця машина, як вихорем влетіла ще одна. На цей раз - самоскид з розчином. «А ну, дівчатка, не баріться, приймайте бетон, а то затужавіє». - гукає водій Микола Гриша. Нахилиється кузов - і вся маса потрапляє у велику баддю.

- Віра! - чути дзвінкий дівочий голос. Підйомний кран легко, наче пушинку, подає її на верх. А там вже пораються бригади Якова Михури і Миколи Фанти. Теслярі Микола Бабинський і Микола Хейло, мотористка Олена Петрій - майстри своєї справи. Вони не втрачають жодної хвилини.

Тільки що прибула нова партія щавлю з колгоспу імені Чапаєва.

- 500 кілограмів свіженького, - радіє кладовщик Ганна Кушнір, яка обслуговує авто ваги. Дійсно свіжий - пахне на весь двір.

- Аврал! - оголошує майстер сортувального відділення Ольга Зайцева. І дівчата дружно розвантажують машину. Під сміх і жарти веселіше працювати. Кілька хвилин - і щавель вже на великому столі. Швидко рухаються пальці сортувальниць. Треба ж перебрати кожне листячко. Потім його миють, ріжуть дрібненько,

накладають в банки і заливають розчином.

Та це ще не все. Основна робота попереду – в головному цеху. Ось закаточна машина. Люба Гриша натискає педаль – і кришка вже не відскочить від банки. Браковщиця Зіна Василевська спритно складає їх у простору сітку.

Тепер наступає черга стерилізатора Люди Гурської. Вона точно направляє рух пересувного підйомника-тельфера, який легко переносить заповнену сітку до автоклаву. Тут проходить гарячий обробіток продукції паром.

Після охолодження консерви направляються у фабрикатне відділення для остаточного обробітку» (Маяк, 6 червня, 1962 рік).

Досліджуючи жанрову специфіку преси Донбасу початку ХХ ст., слід зазначити, що на той час існувало повне домінування монологічних форм, був відсутній діалог, а отже й такого жанру як інтерв'ю до сорокових років не було помічено. Більш поширеним репортаж стає в період Другої світової війни.

Аналітична група жанрової системи преси Донбасу першої половини ХХ століття представлена, насамперед, такими жанрами, як стаття («...невеликий публіцистичний твір, у якому висвітлюються думки авторів, погляди комісій, груп. У її тексті стисло й однозначно викладаються певні положення, інформація у стандартизованій формі; з'ясовуються авторські думки і позиція щодо конкретної проблеми») [5] "передовиця" (директивна, теоретична стаття), огляд («...довідково-інформаційний документ, призначений для інформування підвідомчих та інших організацій про хід робіт чи їх підсумки за певний період, який містить аналіз діяльності не однієї, а кількох установ» [5], міжнародний огляд, огляд преси, рецензія, коментар, лист.

Однією із особливих рис вищеназваної жанрової групи було пропагування й утвердження основних норм комуністичного устрою. Тому жанрово-стилістична модель текстів була підпорядкована політико-ідеологічним настановам. Саме це пояснює вживання в пресі великої кількості слів-ідеологем та суспільно-політичної лексики.

Цікавим є той факт, що в пресі досліджуваного періоду (особливо в 20-30-і роки) найпоширенішим аналітичним жанром був лист «інформаційний документ, за допомогою якого відбувається спілкування або урегулювання проблем» [5, с.105]. Цей жанр подекуди складав до сімдесяти відсотків усієї газетної інформації. Наприклад:

«Москва. Кремль. ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ СОЮЗУ РСРС

товаришеві СТАЛІНУ Йосифу Віссаріоновичу

Дорогий Йосифе Віссаріоновичу!

Доповідаємо вам, що колгоспи і радгоспи Вірменії достроково виконали державний план хлібозаготівель... Колгоспи і машино-тракторні станції успішно розв'язують поставлене вами завдання по розширенню виробництва пшениці за рахунок освоєння нових земель. У цьому році площа посівів зернових культур у колгоспах порівняно з минулим роком збільшилась на 12 процентів. Величезна допомога, яку надають сільському господарству Вірменії Союзний уряд і особисто Ви, товаришу Сталін, забезпечила колгоспам одержання у цьому році багато врожаю сільськогосподарських культур...» (Прапор перемоги, 5.09.1951 рік).

І. Кузнецов високу активність читачів у малограмотній державі пояснює так: «Окрім ролі пропагандиста комуністичної ідеології, газета в умовах недемократичного режиму об'єктивно виконувала функцію каналу зворотнього зв'язку між владою й суспільством... У масі пошти газети зливалось два потоки: ідеологічно-орієнтована кореспонденція й листи, звернені до газети як специфічного органу влади, завдання якого – збирати скарги й повідомлення громадян» [10, с. 72].

Проаналізовані листи зі шпальт газет місцевої преси можна поділити на окремі жанрові різновиди (диференціація відбувається за тематичним змістом): 1) агітаційно-пропагандистські кореспонденції, 2) доноси, 3) приватні запити й прохання. Саме ця жанрова форма привнесла в мовну картину газет тих часів розмовний колорит.

Художньо-естетичний зразок публіцистичного світу преси Донбасу першої половини ХХст. вміщував у собі такі жанрові форми як нарис «1. Те, що написано, намічене попередньо, в загальних рисах; проект. 2. Оповідний художньо-публіцистичний твір про дійсні факти, події, конкретних людей» [13, с.363] та його різновиди, зрідка – зарисовка; сатиричне/гумористичне оповідання, сатирична / гумористична замітка:

«Ось, наприклад, Тамара Буякіна. Вона вважає, що без неї базар зачахне. Спеціалізується на перепродажу найширшого асортименту товарів. Для представників влади - вона робітниця цегельного заводу, справді ж на роботу її і пряником не заманеш. А шкода, при її здоров'ї – бути б їй першою на виробництві» (Маяк, 6 червня 1962 р.)

Хоча система художньо-публіцистичних жанрів мала значну кількість форм, але за частотністю вони функціонували по-різному.

Досить поширеним у пресі Донбасу першої половини ХХ століття був жанр нотаток. Ця оригінальна форма є синтезом

нарисового й репортажного методу зображення дійсності.

Сатиричні художньо-публіцистичні жанри були особливо популярними в пресі Донбасу досліджуваного періоду. Цікаво, що вони функціонували в газетах селянського типу, або друкувалися у святкових номерах на останній шпальті газети. Наприклад: 1) *«Приятель: Що ти кажеш жінці, коли повертаєшся пізно додому? - Я встигаю сказати лише «добрий вечір», а вона – все інше»* (Колгоспна правда, 30 вересня 1936 р.); 2) *«Пам'ятайте: горілка не водія, а шлунок не криниця! Якщо випили, не потрапляйте до народної дружини, а йдіть до своєї»* (Колгоспне життя, 8 червня 1939 р.).

Фейлетон як «жанр публіцистики, невеликий літературно-публіцистичний твір злободенної тематики, у якому гостро висміюються та засуджуються якісь вади, потворні явища суспільного життя» [13, с. 544] у своєму класичному вигляді зустрічався на сторінках місцевої преси рідко. Пояснити це можна відсутністю професійних журналістів, які б володіли високою публіцистичною майстерністю.

Невід'ємною частиною тодішньої преси були гасла, які Г.Поспелова відносить до окремого газетного жанру. Гасла були обов'язковими елементами на шпальтах газет і з'являлися у вигляді епіграфів, заголовків, "шапок" тощо. На думку Г.Поспелової, саме ця жанрова форма найбільш повно відтворювала не тільки стилістичний рівень газетної публіцистики, а й усю сутність існуючого державного устрою та виступала мовленнєвим орієнтиром соціальної культури народу.

Слабкий інформаційний аспект і потужна емоційна домінанта гасел дозволяють віднести їх до художньо-публіцистичної групи жанрів як специфічну форму журналістики тих часів. Наприклад: *«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!; Хай живе союз робітників і селян!»* (Червоний хлібороб, 30 липня 1927 р.); *«Хвала рукам, що пахнуть хлібом!; Хай щастить вам трударі-хлібороби, у поході за ювілейний урожай»* (Молодогвардієць, 6 січня 1950 р.); *«За мир і добробут у кожному домі»* (Новини Сватівщини, 9 вересня 1932 р.). *«Третій рік семирічки – достроково!»* (Прапор перемоги, 1 січня 1961 р.).

Отже, система жанрів преси Донбасу репрезентована інформаційною, аналітичною й художньо-публіцистичною групами. Домінанту усього газетного змісту склали інформаційні та аналітичні ("пропагандистсько-агітаційні") форми, що формували відповідну модель текстотворення: переважаючий книжний

(суспільно-політичний) лексичний елемент, суворо канонізовану композиційно–мовленнєву структуру, соціально–оцінний характер експресії. Художньо-публіцистичні жанри були рідко вживаними на сторінках місцевої преси й не зазнали в ці роки значних еволюційних трансформацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемівський робітник. – 8 жовтня, 1930.
2. Бахтин М. М. Проблемы Достоевского / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Худ. литература, 1979. – 470 с.
3. Гус М. С. Информация в газете: Опыт практического пособия / Михаил Семенович Гус. – М. : Гос.издат., 1972. – 262 с.
4. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси: (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Михайло Андрійович Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1970. – 303 с.
5. Загнітко А. П. Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк. – Донецьк, 2005. – 475 с.
6. Здоровега В. Й. Теорія й методика журналістської творчості : навчальний посібник / Володимир Йосипович Здоровега. – Львів : ПАІС, 2000. –180 с.
7. Колгоспна правда. – 30 вересня, 1936.
8. Колгоспне життя. – 8 червня, 1939.
9. Кройчик Л. Е. Система журналистских жанров / Кройчик Л. Е. // Основы творческой деятельности журналиста : учебник / ред.-сост. Корконосенко С. Г. – СПб. : Знание, СПБИНВЭСЭП, 2000. – 168 с.
10. Кузнецов И. А. Фонд писем «Крестьянской газеты»: источниковедческий аспект / И. А. Кузнецов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8. История. – 1999. – № 2. – С. 70 – 85.
11. Маяк. – 6 червня, 1962.
12. Молодогвардієць. – 6 січня, 1950.
13. Новий український тлумачний словник / [авт.-уклад. Кусайкіна Н. Д., Цибульник Ю. С.; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. Дубічинського В. В.]. – Х. : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2008. – 608 с.
14. Новини Сватівщини. – 9 вересня, 1932.
15. Поспелова Г. М. Социальные ориентиры общества в зеркале прессы / Г. М. Поспелова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика. – 1991. – № 5. – С. 22 – 35.
16. Прапор перемоги. – 5 вересня, 1951.

17. Червоний хлібороб. – 30 липня, 1930.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдієнко М. А. Календар – довідник на 1927 р. (Преса : стор. 404 – 406), вид. Центр. Статистичного управління УССР. – Харків. – 1927.
2. Бахмутський листок. – №3. – 17 квітня 1912 р.
3. Веселовский Б. История земств / Б. Веселовский. – СПб., 1909. – Т. 1. – 557 с
4. Вперед. – № 158 – 159. – 7 октября 1970 г.
5. Годы и люди Донеччины / авт.-сост. В. И. Ляшко. – К. : Скарбниця : Изд. дом «Деловая Украина», 2001. – 368 с. : ил.
6. Кравченко А. Газета «Донбасс», её творцам, её читателям / А. Кравченко // Донбасс. – 1997. – 15 июля (№ 104). – С. 1.
7. Копыл А. Г. Артёмовская городская типография – 125 лет / Копыл А. Г., Аскар Ю. М. – Артёмовск, 1997. – 52 с.
8. Рева А. А. История Бахмута – Артёмовска / А. А. Рева, С. И. Татаринов, М. В. Абрамов; Артемов. гос. ист. – краевед. музей. – Артёмовск, 1996. – 135 с.
9. Саєнко Р. Газети Маріуполя / Р. Саєнко // Мариупольская жизнь. – 1996. – № 1. – С. 8.
10. Шевченко А. Бахмутська мозаїка / А. Шевченко. – Артемівськ, 2008. – 224 с.

В статье проанализированы жанровые особенности прессы Донбасса первой половины XX века, выявлены аспекты научной интерпретации языка газеты как лингвального и социокультурного феномена в отечественной пресолингвистике.

РЕЦЕНЗІИ

Сегін Л.В.
(м. Слов'янськ)

ДІЙТИ ДО СЕРЦЯ

Маторина Н.М. Русский язык в вопросах и ответах.
– Ч.1. – Славянск: ЧП “Канцлер”, 2007. – 203 с.

Доцент Н.М.Маторіна досліджує проблеми історичного словотвору, актуальні питання сучасної дериватології, теоретичні та прикладні аспекти лексикографії, розробляє різноманітні проблеми методики викладання російської мови у загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах. Вона є одним із авторів колективної праці “Из жизни слов русского языка: Пособие для учителей и студентов”, яка на сьогодні нараховує десять випусків, автором багатьох посібників, останні з яких “Виды лингвистического разбора в схемах и образцах: Методические рекомендации для студентов педагогических институтов, университетов, учителей русского языка” (Изд. 2-е, испр. доп. – Славянск: СГПУ, 2005. – 65 с.), “Практикум по русскому языку. Глагол. Наречие: Учебное пособие для студентов филологических факультетов” – у співавторстві (Славянск: ЧП “Канцлер”, 2004. – 89 с.), “Старословянский язык. Практические занятия: Учебное пособие для студентов филологических факультетов” (Изд. 2-е, испр. и доп. – Славянск: СГПИ, 2001. – 80 с.) та 108 розвідок з актуальних проблем російської мови та методики її викладання, у тому числі і в закордонних виданнях. Саме цей науковий, педагогічний досвід дозволив Н.М.Маторіній вести діалог з читачем у новому посібнику “Русский язык в вопросах и ответах” (Славянск: ЧП “Канцлер”, 2007. – 203 с.), оскільки на такого плану працю зважуються далеко не всі лінгвісти-методисти. Одним словом, Н.М.Маторіна належить до тих лінгвістів, хто по-справжньому любить російське слово, хто своїм студентам прищеплює любов до російської мови.

Аналізований навчальний посібник Наталії Михайлівни є одним із найбільших досягнень сучасної російської лінгвістики і методики, оскільки робота вирізняється глибокою базою, послідовністю й логічністю викладу, продуманою систематизацією. Рецензоване видання побудоване за оригінальною авторською задумкою і переконаний буде користуватися успіхом серед студентів, які

навчаються за спеціальністю “російська мова та література”. Як зазначає сама авторка, завдання рецензованої книжки полягає в тому, щоб підвищити цікавість студентів і школярів до російської мови (с. 6), що є однією з актуальних проблем сучасної методики.

Приваблює те, що весь матеріал посібника пропонується у вигляді тестових завдань, які, як відомо, є одним із ефективних методів навчання та сприяють об’єктивному і всебічному оцінюванню рівня засвоєння матеріалу, саме тому на це велика увага звертається у всіх розвинених країнах. Тому вміння послуговуватися тестами як засобом перевірки лінгвістичних знань потрібні кожному вчителю, викладачеві, який дбає, щоб його заняття були насичені різними завданнями. Тести не менш важливі і для учнів та студентів, оскільки допомагають їх самоорганізації, саморозвитку, самоконтролю. Ці вміння є цінними з упровадженням зовнішнього незалежного оцінювання з російської мови, а також для проведення поточного та підсумкового модульного контролю у формі тестового опитування у вузах. У зв’язку з цим поява рецензованого посібника набуває особливої актуальності.

Праця має і навчальне значення: цікаві приклади, їх характеристика – це цікавий ілюстративний матеріал, по-перше, для лекцій і практичних занять із сучасної російської літературної мови, вступу до мовознавства, по-друге, для занять з російської мови у школі, по-третє, для спеціальних курсів як у школі, так і у вищих навчальних закладах.

Важливе місце при аналізі мовного матеріалу відводиться саме його структуризації, тому заслуговує схвалення детальний розгляд автором як теоретичного, так і практичного матеріалу основних розділів курсу сучасної російської мови: фонетики, графіки, орфографії, орфоєпії, лексикології, фразеології, лексикографії, морфеміки, словотвору, морфології, синтаксису, пунктуації, ономастики, культури мовлення. На великому фактичному матеріалі авторка продемонструвала, яким цікавим має бути заняття, зацентрувала увагу на проблемних питаннях (с. 6-7) та цікавими, нестандартними завданнями накреслила шляхи їх розв’язання.

Заслуговує схвалення те, що при складанні тестів вдало поєднано різні типи завдань на зразок: дайте визначення, прокоментуйте ситуацію, розшифруйте, поясніть, внесіть свої пропозиції, порівняйте, наведіть приклади, продовжіть думку, складіть, виділіть та ін., крім цього придумано цікаві графічні, шифрувальні задачі, анаграми, кросворди, ребуси (с. 21, 24, 28, 33, 81, 82, 104, 120, 165), до кожного розділу підібрано влучні епіграфи.

Дуже добре, що після і теоретичного, і практичного блоку тестів подано вичерпні відповіді до кожного з них та у кінці окремих розділів запропоновано експрес-диктанти (термін придумано автором), міні-диктанти, математичні, термінологічні диктанти, своєрідно застосовує словникові диктанти, які дозволяють виявити рівень засвоєння матеріалу (с. 44-48, 69-70, 111, 125-126, 155). Особливо впадає в око те, що у відповідях на завдання часто подається історія питання, тлумачення того чи іншого терміна, залучено цитати з праць, методичні рекомендації (с. 7, 27, 33, 45 та ін.).

До позитивів варто віднести і наявність у кінці посібника загадок із лінгвістичним змістом та додатків (с. 185-196). Невіддільною частиною посібника є скрупульозно укладений список літератури (с. 198-203), який містить праці радянського та новітнього періоду розвитку лінгвістичної науки. Продуманим, на нашу думку, є те, що при укладанні списку літератури авторка вдало поєднала праці наукового, навчально-методичного та науково-популярного характеру. Крім цього рекомендована література дає змогу поглибити студентам, учителям, аспірантам, викладачам-початківцям свої знання з тієї чи іншої проблеми, почерпнути цікаву інформацію.

Даючи загалом високу оцінку посібнику, проте неминуче під час читання будь-якої оригінальної самостійної праці виникає бажання подискутувати з автором, тим паче, що й сам читач небайдужий до порушених проблем. Отже, наші міркування й зауваження закликаємо розглядати саме як репліку в дискусії з колегою-фахівцем, а, можливо, вони стануть корисними авторці.

1. Вважаємо, що рецензований посібник виграв би, якби у розділі “Синтаксис” було залучено питання з лінгвістики тексту, яка останнім часом інтенсивно розвивається як у російському, так і в українському мовознавстві (див. праці: Валгина Н.С. Теория текста: Учебное пособие. – М.: Логос, 2003. – 280 с.; Загнітко А. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.; Мельничайко В.Я. Уроки рідної мови. Лінгвістика тексту. 9 клас: Книга для вчителя. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 24 с.).

2. У перевиданні книги (яке, безперечно, необхідне) варто було б включити розділ з історії російської літературної мови.

3. Тести і відповіді на них доцільно було б опублікувати двома книгами, що зняло б, на нашу думку, спокусу підглянути одразу відповідь.

Загалом видання заповнює прогалину у навчально-методичній

літературі, а його будова відповідає найсучаснішим підходам із дотриманням найголовніших методичних постулатів та принципів організації навчальної роботи студентів. Н.М.Маторіна переконує читача думати про слово, аналізувати його вживання й обов'язково дбати про нього. Поява аналізованого посібника відповідає нагальним потребам нинішньої освіти і сприятиме поліпшенню професійної підготовки студентів з російської філології, а також прислужатися викладачам-мовникам.

Шепель Ю. А.

(г. Днепродзержинск)

**ОБРАЗ МИРА – ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КАРТИНА МИРА –
ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ**

Петрова Л. А. Лингвокогнитивные основы художественной картины мира: Монография. – Симферополь: ОАО «СГТ», 2006. – 284 с.

В современной лингвистике достаточно отчётливо определилась и активно изучается проблема формирования языковой картины мира. Лингвисты обращаются к выяснению способов отражения мира в сознании человека, определению вербальных средств в этом процессе, уяснению способов хранения человеком приобретённых знаний о мире. Актуальным в последние годы стало изучение антропоцентрического фактора в языке.

В своей монографии Л. А. Петрова попыталась решить проблему реконструкции художественной (прозаической) картины мира, определить современное состояние теоретической разработки ключевых для когнитивной лингвистики понятий «языковая картина мира», «концепт», «художественный концепт», «когнитивный анализ». Актуальность исследования Л. А. Петровой как раз и определяется «общей направленностью современной лингвипоэтики на изучение семантики художественного текста, на раскрытие её интенционального аспекта» [с. 7]. Автор стремится проанализировать природу художественного концепта, обращаясь к новейшим методикам, которые ориентированы на проникновение в глубинные механизмы художественного творчества. Объяснение этому автор усматривает в отсутствии в современной лингвистике комплексного подхода к исследованию художественных концептов. Актуальность предлагаемой монографии состоит ещё и в том, что в ней оказались интегрированы когнитивный и функциональный планы художественного текста. Это позволило автору проследить за

структурными особенностями художественных концептов и продемонстрировать их содержательный уровень.

Л. А. Петрова поставила перед собой цель описать художественную картину мира как концептуально-лексическую систему. Для этого автору пришлось дополнительно обратиться к изучению принципов формирования концептосферы художественной картины мира и семантического пространства.

Объектом исследования стали «языковые единицы как репрезентанты лингвистического кода»; предметом исследования автор выбирает «принципы объективации действительности в художественном пространстве русского языкового сознания» [с. 9].

Материалом исследования автор выбирает языковую ткань нарративных текстов писателей первой половины XX в.: юмористические и сатирические рассказы А. Т. Аверченко, М. М. Зощенко, П. С. Романова, Н. А. Тэффи.

Анализ материала автор монографии чётко выстраивает на разграничении художественной картины мира, прозаической, поэтической форм художественного произведения и коммуникативной модели художественного прозаического произведения.

Исследование Л. А. Петровой состоит из трёх разделов, которые последовательно освещают поставленные задачи.

Раздел 1 «Художественная картина мира в русле теоретических изысканий» носит пропедевтический характер. В нём определяются методические аспекты исследований, раскрывающих сущность языковой картины мира и её разновидностей. В разделе автор выдвигает гипотезу о том, что художественная картина мира – это одна из составляющих языковой картины мира, формируемая на основе художественных текстов и которая дополняет, развивает когнитивные способности языковой личности.

Разделы 2 и 3 автор посвящает анализу фактического материала с учётом поставленных задач: определить объём частотных лексических единиц, составляющих базисный уровень эстетической категоризации мира с точки зрения его лингвокогнитивного устройства; выявить механизмы ассоциативно-образной деривации в семантическом пространстве художественной картины мира; исследовать соотношение наивных и культурных знаний в структуре художественных концептов; описать систему лингвокогнитивных структур как отражение взаимодействия коллективных и индивидуальных знаний об окружающей действительности.

Во втором разделе автор рассматривает особенности

формування семантичного пространства художественної картини мира.

В третьем разделе приводится описание основных художественных концептов, которые составляют концептосферу художественной картины мира. Автор убеждает читателя, что концепты обыденного языкового сознания дополняются элементами, которые являются результатом эстетической категоризации мира. Свои аргументы исследователь выстраивает на актуализации смысловых отношений между лексическими единицами, эксплицирующими эстетически значимые ментальные структуры на вербальном уровне.

В заключении исследовательница подводит итоги своего анализа и намечает перспективы дальнейшего изучения художественной картины мира.

Монография сопровождается обширной библиографией, которая, несомненно, послужит всем тем, кто занимается или начинает заниматься вопросами когнитивистики.

Монография Л. А. Петровой представляет огромный интерес не только для специалистов в области когнитивистики. Она будет интересна всем, кто занимается вопросами изучения текста, стилистики, синтаксиса и пр.

*Жовніренко Я.Г.
(м. Слов'янськ)*

МОВНА ОРІЄНТАЦІЯ УКРАЇНИ

Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 363 с.

Після проголошення незалежності України дослідження мовного питання вийшло за межі суто лінгвістичної проблематики. Мовну ситуацію не можна розглядати ізольовано від політичного, соціально-економічного та культурного аспекту. Державна мовна політика має поєднувати цілеспрямованість і рішучість з розсудливістю, тактовністю і навіть обережністю в засобах, спрямованих на подолання непорозумінь у мовному питанні. Провідні фахівці різних сфер суспільного життя — політологи, юристи, культурологи, соціологи, соціолінгвісти — повинні запропонувати систему дій, вигрунтовану на об'єктивному аналізі реальності і передбачити подальші перспективи мовної політики України.

Рецензована книга є результатом сумісної роботи науковців

різних країн щодо вивчення соціокультурних аспектів мовної ситуації в Україні в рамках проекту програми INTAS (Міжнародної асоціації з розвитку співробітництва з науковцями Нових Незалежних Держав колишнього Радянського Союзу). Проведені розвідки, як переконливо показано на багатому матеріалі (аналізування, опитування і фокус-групові дискусії), можуть підтримувати розвиток та остаточне утвердження національної мови.

Важливою рисою даної книги є не тільки кращі пошуки у вигляді вибраних праць, а й рекомендації, спрямовані на подальше зміцнення статусу української мови.

Книга складається із вступу, 9 статей учасників проекту – фахівців з п'яти дисциплін: антропології, мовознавства, політології, юриспруденції, соціології, рекомендацій та додатків, де вміщено результати опитувань.

У вступі подано інформацію про мету проекту «Мовна політика та мовна ситуація в Україні». «Жодна з країн ННД... не має таких несприятливих умов для розвитку нації» [с. 4]. Нинішнє становище української мови й культури зумовлене тяжкою історичною спадщиною — століттями бездержавності, коли різні імперські режими послідовно проводили політику обмежень, переслідувань, заборон української мови, культури. Для того, щоб чітко проаналізувати, зробити певні висновки і надати необхідні рекомендації необхідно з'ясувати демографічні й географічні, політичні та юридичні особливості країни. «Поєднання усіх цих чинників можливо лише на ґрунті міждисциплінарного підходу» [с. 9]. Надається інформація про регіональний та генераційний мовний розподіл. Висвітлюються результати опитувань російськомовного населення щодо поширення української мови. Справедливо відмічено, що домінування російської мови в деяких сферах культури, економіки, науки, має медіа, а також лінгвістична близькість російської та української мови «ускладнює можливість розмовляти чисто українською або чисто російською мовою» [с. 7]. «...суржик – це поширене явище в Україні» [с. 7].

Основну частину збірки відкриває стаття політолога Володимира Куліка, у якій висвітлюється мовна політика після Помаранчевої революції. Автор підкреслює, що кожна політична сила, перебуваючи при владі або прагнучи її, намагалась внести зміни в чинне законодавство стосовно мовного питання для залучення потенційного електорату.

Білл Браунінг, юрист за фахом, аналізує дійсні та пропоновані закони стосовно використання мови у різних галузях суспільного

життя. Акцентовано увагу на невідповідності між принципами впровадження Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин та національним законодавством. Автор вимагає дотримання конституційних норм при впровадженні законопроектів щодо російської мови та інших мов національних меншин.

Характеристику україно-російської двомовності та диглосії надає соціолінгвіст Лариса Масенко в статті «Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз». Висновки, зроблені в статті, є результатом масового та фокус-групового опитування громадян. «Дослідження підтвердило...незсинхронізованість мовного розвитку країни» [с. 130] в залежності від регіону, міської або сільської місцевості. Але, як підкреслює авторка, позитивне ставлення населення до державного статусу української мови і високий престиж обох мов.

Продовжує цю тему соціолог Ганна Залізняк у статті «Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців». Результати спостереження «виявили залежність мовних орієнтацій громадян України від їхньої національної самоідентифікації та історичної самосвідомості» [с. 163].

На підставі польового дослідження і фокус-групових дискусій щодо мовного питання в окремо взятій місцевості антрополог Віра Сквирська в статті «Мова – зброя політики» або про мовні процеси в пострадянській Одесі» проливає світло на пріоритети і особливості розвитку та співіснування української та російської мов.

Дослідники Оксана Калиновська, Юліане Бестерс-Дільгер, Надія Трач розглядають мовну політику та ситуацію в освітніх закладах («Мовна ситуація у сфері освіти»), мас-медіа («Мовна політика у засобах масової інформації») і юриспруденції («Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні»). Незважаючи на офіційно визнаний статус української мови, як зазначає Оксана Калиновська, спостерігається двомовність в освітньому просторі. Для повноцінного функціонування мови необхідне послідовне розв'язання мовних питань і українізація таких сфер суспільного життя, як поп-культура, ЗМІ тощо. Дещо по-іншому ставиться Юліане Бестерс-Дільгер до процесу українізації. Він слушно визначає, що надмірний тиск уряду щодо українізації засобів масової інформації негативно впливає на бажання громадян «приймати ЗМІ українською мовою» [с. 267]. Надія Трач провела низку соціологічних опитувань і проаналізувала редакції Цивільного кодексу та Кодексу адміністративного судочинства. Дослідниця дійшла до висновку, що «відповідні зміни мають бути внесені до

закону про мови, оскільки виникає неузгодженість між законами» [с. 313]. Також порушено проблему опанування українською мовою людьми похилого віку, особливо східного та південного регіонів. Пропонуються створення спеціальних консультативних служб.

Збірник завершує стаття Сальваторе Дель Гаудіо та Богдани Тарасенко «Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу». Вчені, дослідивши ступень вживаності, зони поширеності та рівень використання української мови, дійшли до висновку, що Північ та Центр найбільш схильні до суржику, а також «...перемінне використання в побуті двох мов...сприяє...розповсюдженню суржику» [с. 330]. Автори пропонують пошук можливостей поширення української літературної мови «серед неофіційних сфер спілкування» [с. 330].

Українсько-російська двомовність є питомою ознакою мовної ситуації в країні. Автори, що проводили розвідки, відзначають багатоаспектність проблеми, причиною якої – суперечливий історичний контекст формування мовної політики. Рецензований збірник дає можливість дослідити діалог минулого і сучасного, ставлення користувачів мови до мовних маніфестацій двомовності, й окреслити риси білінгвальної мовної особистості. Проведення таких комплексних досліджень спонукає до нового осмислення стратегій мовної політики. Коли вона функціонуватиме як мова повноправного державного народу, задовольнятиме всі потреби суспільного життя, зникнуть непорозуміння і напруження, бо все стане на свої природні місця.

Як і будь-яке наукове дослідження, рецензований збірник, незважаючи на внутрішні суперечності (пор. сказане вище про українізацію), наштовхує на роздуми, зустрічні версії, що, безперечно, збагачує сучасну соціолінгвістику.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Глуценко Владимир Андреевич** – доктор филологических наук, профессор кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Бабак Анна Владимировна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Барабанова Елена Анатольевна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Берест Юлия Владимировна** – магистрант русско-украинского отделения филологического факультета Славянского государственного педагогического университета.
- Винникова Татьяна Сергеевна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Вусик Анна Леонидовна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и славянской филологии Бердянского государственного педагогического университета.
- Гапонова Татьяна Николаевна** – преподаватель кафедры прикладной лингвистики и этнологии Донбасской национальной академии строительства и архитектуры (г. Макеевка).
- Горбачук Дмитрий Васильевич** – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Дряпоус Наталья Викторовна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Жовниренко Яна Григориевна** – ассистент кафедры иностранных языков Славянского государственного педагогического университета.
- Зарицкая Ирина Николаевна** – преподаватель кафедры украиноведения Донецкого юридического института Луганского государственного университета внутренних дел.
- Каламаж Мария** – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинистики и белорусистики Опольского университета (Польша).

- Ковалёва Анна Николаевна** – преподаватель кафедры украиноведения и гуманитарного образования Донбасской государственной машиностроительной академии (г. Краматорск).
- Косёнкина Анна Юрьевна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Кравченко Елена Анатольевна** – магистрант украинского отделения филологического факультета Славянского государственного педагогического университета.
- Марченко Елена Юрьевна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Масюта Юлия Витальевна** – магистрант русско-украинского отделения филологического факультета Славянского государственного педагогического университета.
- Маторин Борис Иванович** – старший преподаватель кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Маторина Наталья Михайловна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Новикова Ольга Александровна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры украиноведения Донецкого юридического института Луганского государственного университета внутренних дел.
- Овчаренко Вадим Николаевич** – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Орел Анна Сергеевна** – ассистент кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Пивень Владимир Федорович** – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Пискун Виктория Александровна** – соискатель кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Помирчая Светлана Викторовна** – аспирант кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

педагогического университета.

Рябинина Ирина Николаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Савченко Елена Вацлавовна – ассистент кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.

Сбитнева Ирина Николаевна – аспирант кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Светличная Влада Юрьевна – преподаватель кафедры украиноведения Донецкого государственного университета управления.

Сегин Любомир Васильевич – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Стасевский Станислав Борисович – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка Харьковского национального педагогического университета им. Г.С. Сковороды.

Сушко Оксана Ивановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Тищенко Екатерина Анатольевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.

Хижняк Инна Анатольевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Цибулько Людмила Федоровна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Славянского государственного педагогического университета.

Швыдка Надежда Валентиновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Шепель Юрий Александрович – кандидат филологических наук, доцент кафедры перевода Днепропетровского государственного технического университета.

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Глущенко В. А., Бабак А. В.</i> ХРОНОЛОГИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ И ИХ СИСТЕМНО СВЯЗАННЫХ СОВОКУПНОСТЕЙ В ТРУДАХ УЧЕНЫХ МОСКОВСКОЙ ШКОЛЫ	3
<i>Рябініна І. М.</i> НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ XIX ст. – 30-х рр. XX ст.	12
<i>Тищенко К. А.</i> ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ А.Ю. КРИМСЬКОГО	18
<i>Дряпоус Н. В.</i> МОРФОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ У СТУДІЯХ УЧЕНИХ МОСКОВСЬКОЇ ТА КАЗАНСЬКОЇ ШКОЛ.....	25
<i>Косьонкіна Г. Ю.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, МЕТУ Й ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ.....	31
<i>Орел А. С.</i> СТАНОВЛЕННЯ ФОНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА БІЛОРУСЬКОЇ МОВ (лінгвістичноісторіографічний аспект).....	41
<i>Глущенко В. А., Марченко Е. Ю.</i> ДИСТРИБУЦІЯ ФОНЕМ В ТРУДАХ ДЕСКРИПТИВИСТОВ	49
ЛЕКСИКОЛОГИЯ. ФРАЗЕОЛОГИЯ. ЛЕКСИКОГРАФИЯ	
<i>Каламаж М.</i> ТИПОЛОГІЯ ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ.....	57
<i>Сушко О. І.</i> ХРОНОЛОГІЧНА І РЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СЛУЖБОВИХ ТЕКСТАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.....	66

Сбітнєва І. М. БІБЛІЙНІ АПЕЛЯТИВИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	72
---	----

Кравченко О.А. ТРАНСФОРМОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В ЗАГОЛОВКАХ ДРУКОВАНИХ ЗМІ	81
--	----

Маторин Б.И. К ВОПРОСУ О ФОРМУЛАХ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА (лексикографический аспект).....	85
--	----

Барабанова О.А., Горбачук Д.В. ФОРМИ ЗВЕРТАННЯ В ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ ТА ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ	90
--	----

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

Шепель Ю. А. ПРИНЦИПЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ВОПРОСОВ СИСТЕМНОСТИ В ЛИНГВИСТИКЕ В ЦЕЛОМ И В СЛОВООБРАЗОВАНИИ В ЧАСТНОСТИ	97
---	----

Савченко Е.В. ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕРШИНЫ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ГНЕЗДА ГЛАГОЛА <i>РАБОТАТЬ</i>	106
---	-----

СИНТАКСИС

Новікова О.О. ЯВИЩЕ СИНКРЕТИЗМУ НА РІВНІ ТЕМПОРАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ	114
--	-----

Швидка Н.В. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА МОДЕЛЬ СПОНУКАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ ЗІ СЛОВОФОРМАМИ <i>ПРОХАННЯ, ПОРАДА,</i> <i>ПРОПОЗИЦІЯ, НАКАЗ, ВИМОГА</i>	123
--	-----

Гапонова Т.М. КОМУНІКАТИВНІ ВИЯВИ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	127
--	-----

ГЕНДЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА

Вусик А. Л. ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ МУЖЧИН И ЖЕНЩИН.....	138
--	-----

ЛИНГВОДИДАКТИКА

<i>Маторина Н.М.</i> К ПРОБЛЕМЕ ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТИ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА (Статья 4)	146
<i>Маторина Н.М., Масюта Ю.В.</i> СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ГНЕЗДА В ПРИКЛАДНОМ АСПЕКТЕ	157
<i>Маторин Б.И., Берест Ю.В.</i> ПРИКЛАДНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ПАРОНИМИИ (лексикографический аспект)	163
<i>Винникова Т.С.</i> ПЕРЕХОДНЫЕ ЯВЛЕНИЯ В ОБЛАСТИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ПРИКЛАДНОМ АСПЕКТЕ	171
<i>Овчаренко В.М.</i> ПРОЕКТ ПРОГРАМЫ СПЕЦСПЕЦКУРСУ „ОСНОВИ КОМП'ЮТЕРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ”	179
<i>Півень В.Ф.</i> ЯВИЩЕ АПЕРЦЕПЦІЇ У СПРИЙМАННІ ЗНАКОВО- ЗНАЧЕННЄВОГО НАПОВНЕННЯ СЛОВА	187
<i>Хижняк І.А., Світлична В.Ю.</i> ВИРОБЛЕННЯ ОРФОГРАФІЧНИХ НАВИЧОК З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ	194
<i>Цибулько Л.Ф.</i> ТРУДНОЩІ РОЗУМІННЯ СТАЛИХ ДІЄСЛІВНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ПРИ ЧИТАННІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	199
ЯЗЫК ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ	
<i>Стасевський С.Б., Ковальова Г.М.</i> ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАГМЕМ ТА ІНФОРМЕМ У ТВОРЧОСТІ Є. ГУЦАЛА	207
<i>Помирча С. В.</i> ТИПИ ПОРТРЕТНИХ ОПИСІВ У РОМАНІ О. ІЛЬЧЕНКА „КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...”	212

ЯЗЫК И КУЛЬТУРА

<i>Зарицька І.М.</i> МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ АРГУМЕНТАЦІЇ	225
---	-----

<i>Піскун В.О.</i> ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ПРЕСИ ДОНБАСУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ століття.....	231
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Сегін Л.В.</i> ДІЙТИ ДО СЕРЦЯ.....	241
--	-----

<i>Шепель Ю. А.</i> ОБРАЗ МИРА – ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КАРТИНА МИРА – ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ.....	244
---	-----

<i>Жовніренко Я.Г.</i> МОВНА ОРІЄНТАЦІЯ УКРАЇНИ.....	246
---	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	250
----------------------------------	------------

Збірник «Теоретические и прикладные проблемы русской филологии» увійшов до «Переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата наук». – Додаток до Постанови Президії ВАК України № 1 – 03/8 від 11.10.2000 р.

(Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 6. – С. 13.)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РУССКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Научно-методический сборник
(Выпуск XVII. Часть 1)

Ответственный редактор В.А. Глущенко, доктор филологических наук, профессор

Коллектив авторов Маторина Н.М. (составление), 2009

THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS OF RUSSIAN PHILOLOGY. COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

Видавничий центр «Маторін»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДЦ №74, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України від 10.02.2004 р.

Підписано до друку 12.12.07.

Формат 60×84 1/16. Ум. др. арк. 12,25.

Зам. № 394/1. Тираж 100 прим.

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел./факс (06262) 3-20-99; тел. (0626) 66-53-56